

Міністерство освіти і науки України
Тернопільська академія народного господарства
Інститут регіональних досліджень НАН України

Аграрна економіка і ринок

Тернопіль

Збруч

2003

ББК 65.9 (4 Укр) – 32

I – 22

Іванух Р. А., Дусановський С. Л., Білан Є. М. Аграрна економіка і ринок

У монографії висвітлено теоретичні та методологічні основи аграрної економіки, показано стан розвитку агропромислового виробництва в умовах ринкових відносин, а також шляхи удосконалення форм господарювання в аграрному секторі.

Робота розрахована на студентів та викладачів економічних вузів, а також спеціалістів агропромислового виробництва

Рецензенти: **Поплавський В. Г.** – доктор економічних наук, професор кафедри економіки АПК Львівського державного аграрного університету.

Стельмащук А. М. - доктор економічних наук, професор, завідувач кафедри аграрного бізнесу ТАНГ.

Рекомендовано до друку Вченою радою ТАНГ 22 квітня 2003 р., протокол № 8.

ISBN 966 – 528 – 184 – 4

Зміст

Вступ

Розділ I. Теоретичні та методологічні основи аграрної економіки

- 1.1. Аграрна економіка, її зміст і завдання
- 1.2. Теоретичні і методологічні основи аграрної політики
- 1.3. Критерії та показники ефективності аграрної економіки

Розділ II. Науково – методологічні та макроекономічні основи сучасної аграрної політики

- 2.1. Макроекономічні основи аграрної політики на сучасному етапі
- 2.2. Аграрна політика радянського уряду
- 2.3. Аграрна криза і шляхи її подолання
- 2.4. Аграрна реформа і її вплив на розвиток агропромислового комплексу
- 2.5. Аграрна реформа і розвиток кооперативного розвитку

Розділ III. Ресурсний потенціал агропромислового комплексу

- 3.1. Населення і трудові ресурси
- 3.2. Природні ресурси та їх використання
- 3.3. Земельні ресурси та їх використання
- 3.4. Лісові ресурси
- 3.5. Водні ресурси, їх використання
- 3.6. Кліматичні умови та їх вплив на сільськогосподарське виробництво

Розділ IV. Агропромисловий комплекс і його функціонально – компонентна структура

- 4.1. Особливості формування агропромислових комплексів
- 4.2. Сільське господарство
- 4.3. Галузі рослинництва
- 4.4. Тваринницькі галузі
- 4.5. Харчова промисловість

4.6. Рівень продовольчого забезпечення населення

Розділ V. Галузеві агропромислові підкомплекси і ефективність їх функціонування

5.1. Особливості формування галузевих агропромислових під комплексів

5.2. Рослинницько-промислові підкомплекси

5.3. Тваринницько-промислові підкомплекси

5.4. Гідромеліоративний та агрохімічний підкомплекси

Розділ VI. Інтенсифікація сільськогосподарського виробництва

6.1. Механізація та електрифікація

6.2. Інвестиції та хімізація сільськогосподарського виробництва

6.3. Розміщення та спеціалізація с/г виробництва

Розділ VII. Ринок і ринкові відносини в аграрній сфері

7.1. Ринкова політика держави

7.2. Ринкові відносини в АПК

7.3. Державні та ринкові механізми регулювання розвитку АПК

Розділ VIII. Удосконалення відносин власності та форм господарювання в аграрному секторі

8.1. Розвиток приватних форм господарювання

8.2. Реформування колективних господарств

8.3. Реформування земельних і майнових відносин власності

8.4. Грошова оцінка земель сільськогосподарського призначення

8.5. Паювання сільськогосподарських угідь.

Післямова.

Література

Вступ

Аграрний сектор економіки відіграє найважливішу роль в системі матеріального виробництва, у зміцненні економіки країни, підвищенні життєвого рівня і добробуту населення. Людство існує насамперед тому, що розвиває сільське господарство, основна функція якого – забезпечити людей продуктами харчування, без яких вони не можуть жити, творити і працювати.

Від рівня забезпеченості населення продуктами харчування залежить його здоров'я, продуктивність праці та господарська діяльність. Тому проблем розвитку аграрного сектора економіки і продовольчого забезпечення населення світ приділяє найбільшу увагу.

Аграрний сектор економіки України упродовж минулого століття розвивався в дуже складних економічних умовах. Після так званої жовтневої соціалістичної революції політика комуністичної партії і радянського уряду була скерована на повну націоналізацію землі, майна і приватної власності, ліквідацію поміщицьких, селянських господарств, їх колективізацію, максимальне усупільнення виробництва і нове закріпачення селянина.

Аграрний сектор економіки, щоправда, став предметом державного управління і планування. Однак часті волюнтаристські рішення партії, та уряду часто зводили нанівець усі зусилля господарств, спрямовані на розвиток сільського господарства. Країна постійно відчувала дефіцит продовольства. Селянин, який зазнав найбільшої експлуатації, мав найнижчу зарплату, яка не забезпечувала відтворення робочої сили, він не був зацікавлений у розвитку громадського господарства і стабільного нарощування виробництва продукції землеробства і тваринництва, яке постійно залишалося економічно майже не захищеним. Колгоспники і робітники радгоспів існували лише тому, що змогли реалізувати частину своєї продукції на колгоспному ринку. Введення закупівельних цін, які дещо покривали затрати на виробництво продукції, дозволили, починаючи з другої половини 60-х років, господарювати ефективніше, постійно нарощувати виробництво і поступово переходити від простого до розширеного

відтворення. Проте колгоспи і радгоспи ще не мали достатніх нагромаджень для забезпечення стабільного нарощування виробництва продукції землеробства і тваринництва. Державні програми розвитку гідротехнічної меліорації земель, інтенсифікації та спеціалізації сільськогосподарського виробництва, переведення його на індустріальну основу, розвитку агропромислової кооперації, вертикальної і горизонтальної кооперації забезпечували значне збільшення виробництва агропромислової продукції, але потреби у ній все більше перевищували щорічний її приріст. Держава щорічно змушена була закуповувати від 30 до 50 млн. тонн зерна. У той же час держави, де розвивалося фермерське господарство, стабільно нарощували виробництво сільськогосподарської продукції і завойовували продовольчі ринки світу.

У 80-х роках минулого століття настала стагнація економіки, яка через десятиліття переросла у кризову ситуацію. Погіршилась система матеріально-технічного постачання, ускладнилися економічні зв'язки між колгоспами і радгоспами, між ними і промисловими підприємствами, стали набирати силу процеси дезінтеграції, деспеціалізації, які проявлялися насамперед у дезорганізації великих сільськогосподарських підприємств, що розвивалися на міжгосподарській кооперації та агропромисловій інтеграції: великі ското-свиновідгодівельні комплекси, птахокомбінати, тепличні комбінати та овочеві фабрики, міжгосподарські комбикормові заводи, будівельні організації, інші міжгосподарські підприємства й об'єднання. Стагнація у вісімдесяти роки переросла у передкризову ситуацію, котра найбільше проявлялася у зниженні економічної ефективності агропромислового виробництва. Радянський уряд і комуністична партія змушені були відреагувати на стан справ в аграрному секторі економіки. На XXVII з'їзді КПРС, XIX Всесоюзній партійній конференції, березневому (1989 р) Пленумі ЦК КПРС було розроблену нову програму розвитку аграрного сектора економіки. Аграрна політика мала базуватися на основі підвищення ролі державного управління і планування, впровадження

госпрозрахунку і самофінансування. Однак велика кількість низькорентабельних і збиткових колгоспів і радгоспів без солідних державних дотацій не змогла розвивати своє господарство на розширеній основі. Адміністративно-командна система, помірна централізація управління, обмеження прав союзних республік, ігнорування об'єктивних законів і закономірностей суспільного розвитку, досвіду соціального та економічного розвитку країн з ринковою економікою, неспроможність керівництва держави оцінити стан справ в економіці призвели до її повного розвалу.

Україна у спадщину від колишнього СРСР одержала розбалансований, структурно не завершений, деформований, технічно відсталий, економічно низько-ефективний господарський комплекс, і зокрема, його аграрний сектор, який базувався на державній і так званій колективній формі власності, жорсткій експлуатації селянина, його повній безправності й матеріальній незацікавленості в результатах виробництва, вкрай низькій оплаті праці, що вимагало повної структурної перебудови, і реформування. На початку 90-х років після розпаду СРСР всі його республіки охопила глобальна економічна криза. Вона у деформації всього господарського комплексу проявилася у занепаді промислового і сільськогосподарського виробництва, зростанні числа низькорентабельних і збиткових підприємств і господарств, зниженні економічної ефективності функціонування всього господарського комплексу. Зазнала значної деформації і вся фінансово-кредитна система, обезцінилася грошова валюта, набула розвитку інфляція, відбулося зниження оплати праці і зубожіння населення.

Найбільшого розміру набрала криза в аграрному секторі економіки. Тисячоразове зростання цін на промислові засоби виробництва (трактори, комбайни, сільськогосподарські машини і обладнання), предмети праці (мінеральні добрива, хімічні меліоратори, пестициди і гербіциди, пально-мастильні та інші матеріали) змусило господарства перейти від інтенсивного до екстенсивного шляху розвитку сільського господарства, скоротити

виробництво, фондо-, матеріало-, енерго- і трудомістких видів продукції, переспеціалізувати господарства на ті види, які в економічній ситуації, що складалася обходяться найдешевше. Це створило загрозу продовольчій безпеці держави.

Скорочення виробництва сільськогосподарської продукції і продовольчих товарів, значне підвищення цін на них і зменшення купівельної спроможності населення стимулювало велику експансію зарубіжних країн на українські продовольчі ринки. Це ще більше ускладнило економічну ситуацію в аграрному секторі економіки.

Україна змушена була розробити науково-аграрну політику, яка мала бути спрямована на реформування колгоспів і радгоспів, роздержавлення землі, майна і нерухомості, розвиток різних форм власності. Йшлося про розширення товарно-грошових відносин, перехід до ринкової економіки, надання повної самостійності господарствам, удосконалення системи економічних відносин між ними, розвиток агропромислової інтеграції, вертикальної і горизонтальної кооперації, комплексування і комбінування виробництва, формування різних інтеграційних утворень, удосконалення територіальної організації агропромислового виробництва, формування зон і районів товарного виробництва основних видів сільськогосподарської продукції і максимальне насичення ринку вітчизняними продовольчими товарами.

Головне завдання структурної перебудови агропромислового комплексу і реформування агропромислового сектора економіки полягало в створенні сприятливого економічного середовища для його прискореного розвитку. Удосконалення інвестиційної, фінансово-кредитної, цінової, рентної, протекціоністської, митної і страхової політики мало на меті створити максимально сприятливі в економіці умови для розширеного відтворення в аграрному секторі економіки.

Вже багато років аграрний сектор економіки розвивається в умовах самостійності нашої держави. За цей час розроблено цілий комплекс законів,

спрямованих на його дальший розвиток. Роздержавлення землі, майна і нерухомості, реформування колгоспів і радгоспів, розвиток нових форм господарювання та інші заходи, спрямовані на розвиток аграрного сектора економіки, дали як негативний, так і позитивний наслідки. Завдання аграрної науки, всіх економістів-аграрників і працівників аграрного сектора економіки в тому, щоб на основі вивчення законів і закономірностей ринкової економіки, особливостей розвитку сільського господарства в її умовах обґрунтувати основні шляхи дальшого розвитку агропромислового комплексу, знайти шляхи, резерви і можливості прискореного розвитку всіх його галузей, окремих підприємств і господарств. Певну допомогу у вивченні особливостей розвитку аграрної економіки може надати запропонована книга “Аграрна економіка і ринок”. Вона розрахована на студентів і викладачів економічних факультетів вищих учбових закладів та аграрних університетів України, широкого кола спеціалістів сільського господарства.

РОЗДІЛ І.

ТЕОРЕТИЧНІ ТА МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ

АГРАРНОЇ ЕКОНОМІКИ

1.1. Аграрна економіка, її зміст і завдання

Економічна наука вивчає закони і закономірності матеріального виробництва, політичні та економічні інтереси людей, їх взаємовідносини в процесі виробництва, розподілу і споживання матеріальних благ, регіональні особливості економічного розвитку і територіальної організації продуктивних сил (регіональна економіка). Економічна наука – основна база державної економічної політики, яка є сукупністю науково обґрунтованих заходів, що вона їх здійснює в інтересах власного народу. Характер і зміст

економічної політики, її соціальна спрямованість, масштаби впливу на господарську діяльність визначаються потребами у виробництві матеріальних благ. Економічна політика здійснюється з допомогою економічних реформ, кожна з яких являє собою систему заходів, скерована на вдосконалення діючих або впровадження нових форм господарської діяльності в економіці країни, що їх здійснює держава. Сучасна економічна політика держави спрямована на розвиток ринкової економіки, роздержавлення і приватизації землі, майна і нерухомості, розвиток різних форм власності і господарювання, розширення товарно – грошових відносин, зміцнення національної грошової валюти, розширення товарообороту, максимальне насичення ринків промисловими і продовольчими товарами, удосконалення інвестиційної, фінансово-кредитної, цінової, рентної, податкової, страхової, протекціоністської політики. Для цього формуються різні концепції соціально-економічного розвитку, розробляються програми стабілізації окремих галузей, високоефективного використання ресурсного потенціалу, формування системи цивілізованого підприємництва тощо.

В основі успіхів реформ лежать безпосередні економічні інтереси людини, дисципліна і порядок, чітка система організації праці, виробництва і управління, формування системи полікотворення, формування фондів нагромадження і споживання. Високі темпи прогресивних зрушень і конкурентоспроможності можна досягти за рахунок найновіших наукових відкриттів, впровадження нових технологій, інформації і моделювання прогностичних передбачень кон'юнктури (змін у співвідношеннях попиту і пропозиції) ринків.

Треба брати до уваги використання гнучкої і збалансованої структури макро- і мікроекономічного відтворення потрібної, ресурсної, товарної і грошової маси, всього товарно-грошового обігу. Інакше кажучи, сучасний бізнес як високоорганізована і ефективно функціонуюча система товаровиробництва і підприємництва не повинна мати нічого спільного з гангстерською, базарною, хаотичною і стихійною економікою. Розвиток

економіки нашої країни повинен управлятися державою, різні форми господарювання і бізнесу мають контролюватися державою, постійно знаходиться під її впливом. Лише на основі державних і ринкових регуляторів прямої і зворотної дії можна регулювати розвиток економіки країни.

Господарський комплекс України являє собою сукупність взаємозв'язаних галузей промисловості, сільського господарства, транспорту, будівництва, сфери обслуговування та інших. Сільське господарство як складова і комплексноутворююча галузь, що виробляє продукти харчування для населення, сировину для промисловості і товари для експорту відіграє важливу роль у зміцненні економіки країни, підвищенні життєвого рівня населення і розв'язанні соціально – економічних проблем. Проте рівень розвитку його продуктивних сил далеко (і ще дуже далеко) відстає від народногосподарських потреб. В країні недостатньо виробляється зерна, цукрових буряків, льоноволокна, картоплі, городини, плодів, ягід, винограду, м'яса, молока, яєць та іншої продукції рослинництва і тваринництва.

За останні роки рівень продовольчої безпеки знизився до критично небезпечного рівня. Тому проблема прискореного розвитку сільського господарства і стабільного нарощування продукції землеробства і тваринництва та продовольчих товарів набирає особливо важливого значення. Отже, по дальший розвиток аграрного сектора економіки і розв'язання продовольчого питання стає найбільш невідкладним і позачерговим завданням. Основне завдання економічної науки полягає в тому, аби розробити теоретичні і методологічні основи аграрних перетворень, стратегію і тактику здійснення аграрної реформи, економічні механізми стимулювання розвитку сільськогосподарського виробництва. Максимальне задіяння усіх економічних механізмів, стимулювання розвитку аграрної економіки, удосконалення інвестиційної фінансово-кредитної, цінової, рентної, страхової, протекціоністської і митної політики, структурна перебудова агропромислового комплексу, розвиток різних форм власності і

господарювання, товарно-грошових відносин і переходу від планової до ринкової економіки вимагають ґрунтовних економічних досліджень і розробки нової аграрної політики. Тому роль і значення економічної науки на сучасному стані розвитку продуктивних сил непомірно зростає.

Сільськогосподарське виробництво – це процес взаємодії людини і природи, в ході якого вона з допомогою промислових засобів виробництва, використовуючи тіла, речовини і сили природи, здійснює виробництво сільськогосподарської продукції. Вона займається вирощуванням сільськогосподарських культур і вирощуванням продуктивної худоби. Природа у сільському господарстві є основною продуктивною силою. Продуктивність сільськогосподарських угідь, водних екосистем, енергія сонця і вітру, кількість сонячного тепла і світла, атмосферних опадів беруть безпосередню участь у фотосинтезі рослин, впливають на урожайність сільськогосподарських культур і продуктивність худоби. Територіальне поєднання природних умов і ресурсів впливає на розміщення і спеціалізацію сільського господарства. У сільськогосподарському, на відміну від інших галузей народного господарства, використовуються не лише промислові, але й природні засоби виробництва.

Розвиток сільського господарства базується на вивченні економічних законів і законів природи. Економічні закони відображають суспільно-виробничі відносини людей у процесі сільськогосподарського виробництва. Вони характеризують більш істотні, причинні і стійкі зв'язки між економічними явищами і процесами, які відбуваються у виробництві матеріальних благ і суспільного життя населення. Економічні закони – теоретична і методологічна основа суспільної практики. Вони не існують поза межами суспільно-виробничої діяльності людей і проявляються тільки через їх діяльність. Характер дії економічних законів визначається соціально-економічною природою суспільного розвитку і способів виробництва матеріальних благ.

Закони природи відображають найсуттєвіші особливості розвитку природних явищ і процесів. Вони істотно впливають на розвиток суспільного виробництва і його економічну ефективність. Економічні закони, як і закони природи мають об'єктивний, не залежний ні від кого характер. Пізнання механізмів дій законів економічних і законів природи їх урахування в господарській практиці сприяє прискореному розвитку економіки і підвищенню життєвого рівня і добробуту населення. І, навпаки, ігнорування, порушення, іноді нехтування вимогами економічних законів і законів природи негативно позначаються на розвитку продуктивних сил і виробничих відносин. Тільки на основі вивчення і пізнання об'єктивних законів розвитку суспільства і природи можна формувати економічну політику держави і здійснювати економічні реформи у ній.

Економіка сільського господарства – це сукупність суспільно-виробничих відносин у сільському господарстві, наука, що вивчає форми і характер прояву економічних законів у сільськогосподарському виробництві, методи і прийоми використання природних і промислових засобів виробництва для отримання максимальної кількості продукції при оптимальних затратах на її виробництво. Вона пов'язана з багатьма іншими галузями економічної науки: економічною і соціальною географією, соціоекономікою, статистикою, математикою, кібернетикою та іншими науками. Оскільки економічні відносини в сільському господарстві, як і в інших галузях господарського комплексу, визначаються особливостями розвитку продуктивних сил, їхньою організацією і характером розвитку, то економіка сільського господарства у поєднанні з загально-економічними відносинами у їхньому галузевому прояві розглядає систему не лише економічних, але й технічних, технологічних і організаційних відносин. Вона вивчає механізми дії економічних законів і законів природи в сільському господарстві, специфічні умови і особливості господарювання, управління і планування, процеси розвитку агропромислової інтеграції, горизонтальної, вертикальної кооперації, комплексування і комбінування виробництва та

розвиток агропромислових формувань, закономірності і особливості суспільного й територіального поділу праці, розміщення і спеціалізації сільськогосподарського виробництва, формування зон і районів товарного виробництва зерна, цукрових буряків, льоноволокна, картоплі, городини, плодів, ягід, винограду, молока, м'яса, яєць, вовни та інших видів продукції. Предметом вивчення аграрної економіки є форми організації виробництва і реалізації продукції, кон'юнктура ринку і ринкові відносини, специфічні галузеві техніко – економічні особливості використання основних засобів виробництва і предметів праці, матеріально – технічного постачання і т. ін.

Вивчаючи виробничі відносини, економіка сільського господарства має враховувати постійні зміни в розвитку продуктивних сил, організації, техніці і технології виробництва, виявляти застарілі форми господарства і неефективні методи господарювання і пропонувати нові, визначати ефективність застосування тих чи інших засобів виробництва і трудових ресурсів, технічних, агротехнічних, зоотехнічних, комплексно-меліоративних, природоохоронних, середовищноформуєчих та інших заходів, перспективи розвитку сільського господарства.

1.2. Теоретичні і методологічні основи аграрної економіки

Особливістю сучасного періоду суспільства і матеріального виробництва є посилення ролі науки і техніки як стратегічного напрямку інтенсифікації виробництва, задоволення постійно зростаючих потреб населення. Потреби у сільськогосподарській продукції і продовольчих товарах зростають особливо швидко. У зв'язку з цим зростає і роль аграрної науки в розв'язанні продовольчої проблеми. Сучасна аграрна наука стає основною продуктивною силою, сьогодні формується новий тип науки, що дедалі активніше повертається до людини, тісно пов'язаний з практикою її господарської діяльності.

Науково-технічний прогрес висунув науку в ряд основних чинників суспільно-економічного розвитку. Це передбачає необхідність ґрунтовного дослідження і знання особливостей її функціонування і розвитку. Новим аспектом інтеграції науки в усі царини суспільного життя і господарської діяльності є пошук універсальних закономірностей у розвитку аграрної економіки. Саме такі закономірності має вивчати аграрна економіка.

Випускники економічних факультетів аграрних університетів, як провідних центрів сільськогосподарської науки, повинні мати глибокі знання з економічної теорії і практики сільськогосподарського виробництва, власну наукову концепцію розвитку аграрного сектора економіки і відносно самостійно сформульовану на основі практичного аналізу і оцінки різних теоретичних положень, концепцій, систем ведення сільського господарства, технології вирощування сільськогосподарських культур і продуктивної худоби.

Аграрна економіка складається з теорії, методології, методики і техніки досліджень та практики, тобто реалізації наукових досліджень і набуття знань. Наукова теорія є головною, типовою і найскладнішою формою знань, яка відтворює сутність об'єктивної дійсності за допомогою різних логічних

конструкцій. Отже, без ґрунтовно розробленої теорії неможливе проведення наукових досліджень, аналіз і оцінка економічних явищ і процесів.

Визначення поняття теорії відбувалось упродовж тривалого історичного періоду шляхом узагальнення і систематизації наукових знань, становлення нових положень, логічних понять і уяву про об'єктивну дійсність, прогнозування подальшого розвитку цієї дійсності через глибоке вивчення і пізнання економічних законів і закономірностей соціально-економічного розвитку. Економічна теорія— це достовірні знання, система логічних понять і уявлень про економічні явища і процеси, сутнісні і необхідні внутрішні зв'язки певної предметної галузі знань. Отже, теорія є адекватною, найрізноманітнішою і найдосконалішою формою відображення об'єктивної дійсності. Вона створює логічну структуру категорій понять, суджень, термінів, надаючи їм характерну цілісної системи знань. Водночас вона є засобом пояснення особливостей розвитку і науковою основою перетворення і реформування економіки. Сучасне і майбутнє економічних перетворень пов'язане з розробкою нової теоретичної бази, об'єктивною необхідністю подолання застарілих догм і стереотипів мислення минулого та ґрунтовної розробки наукових концепцій майбутнього прогресу як надійного фундаменту стратегії і тактики загальнодержавної економічної політики. Саме вона орієнтує і диктує визначення цілей і завдань, методів і способів їх досягнення. Для цього розробляються відповідні законодавчі акти, загальнодержавні концепції і програми соціально-економічного розвитку країни, високоефективного використання ресурсного потенціалу з урахуванням динамізму внутрішніх і зовнішніх умов, знань і умінь та інтересів в активізації трудових зусиль, спрямованих на розвиток економіки країни.

Теорія, її основні положення, категорії і поняття істотно відрізняються від тих загальних положень економіки і організації сільського господарства, які часто змінюються залежно від її розвитку. Теорія завжди відображає

закони соціально-економічного розвитку і має загальний і необхідний характер, оскільки розкриває внутрішні взаємозалежності економічних явищ і процесів взаємозв'язки між окремими галузями і сферами матеріального виробництва. Об'єктивність і достовірність теоретичних положень перевірені суспільною практикою і є базовою основою аграрної політики. Вона об'єднує цілу систему положень і висновків, які у своєму логічному зв'язку утворюють довершену систему достовірних і правдивих знань. Вміння будувати теоретичні висновки і моделі на основі ґрунтовного дослідження закономірностей і особливостей розвитку матеріального виробництва (об'єкта дослідження), обґрунтувати їх зміст, визначити окремі категоріальні поняття і розробити конкретні заходи, спрямовані на підвищення економічної ефективності суспільного виробництва, – одна з важливих передумов розвитку економічної теорії.

Теорія має важливе практичне значення, оскільки її положення та ідеї, які відповідають достовірності і вірогідності, принципові доцільності і високої ефективності, забезпечують прискорений розвиток економіки країни. Розвиток економічної теорії базується на таких основних чинниках:

1. Вагоме соціальне замовлення на проведення наукових досліджень і використання їх результатів у плануванні та управлінні економікою в країні, широке застосування державних і ринкових механізмів, стимулювання розвитку продуктивних сил. Таким чином, зумовлена для економіки і організації сільськогосподарського виробництва робота пов'язана з необхідністю наукового обґрунтування перспективного розвитку всіх його галузей, удосконалення їх розміщення і спеціалізації, підвищення ефективності використання аграрного ресурсного потенціалу, стабільного нарощування виробництва сільськогосподарської продукції і продовольчих товарів і максимальне насичення ними продовольчого ринку.

2. Внутрішня логіка розвитку економічної науки, її закономірний розвиток, зв'язок із суміжними науками (статистикою, математикою, кібернетикою, економічною та соціальною географією, соціологією), що

зумовлює постановку і розв'язання складних теоретико-методологічних проблем, які стають базою конкретних практичних рішень.

3. Розробка системи методів і способів наукових досліджень як загальнонаукових, так і спеціальних як інструменту для одержання нових теоретичних висновків і узагальнюючих положень.

4. Наявність великої кількості багатопланової емпіричної інформації, великої кількості статистичних матеріалів, результатів експериментальних досліджень для розробки досконалих теоретичних концепцій і положень.

5. Наявність надзвичайно обдарованих, талановитих, здібних і працездатних людей, здатних до критичного аналізу, логічного мислення, узагальнення економічних явищ і процесів, формування теоретичних висновків і положень.

6. Повна інформація про досягнення науки у зарубіжних країнах, розробка теоретико методологічних положень і можливостей їх використання в конкретних умовах нашої країни.

Основними складовими економічної теорії є категорії, гіпотези, поняття і терміни, які відображають окремі явища і процеси. Економічна категорія – це форма наукового пізнання, яка відображає універсальні і фундаментальні особливості економічних процесів, що відбуваються у процесі розвитку економіки країни. Якщо філософські категорії виконують світоглядну функцію, то економічні виражають конкретне змістовне поняття економічних процесів. Терміни і категорії аграрної економіки пов'язані з певним рівнем її розвитку і виконують цілком визначені функції, мають відповідну сферу застосування, постійно конкретизуються і збагачуються в процесі розвитку науки. Тому історія ідей, виражена в категоріях концепціях і термінах, постійна і динамічна яка розвивається, і набирає нового змісту служить теоретичною і методологічною базою для нових перетворень.

Процес розвитку науки пов'язаний з постійним вдосконаленням понятійно – термінологічного апарату, конкретизації сутності і змісту наукових понять, що дає змогу домагатися повнішого і глибшого вивчення

об'єктивної дійсності. Тільки на основі пізнання об'єктивної дійсності, аналізу і оцінки економічних явищ і процесів стає можливим їх прогнозування, управління та планування.

Наука, яка має добре розвинутий понятійний апарат, багату термінологію здатна створювати і формувати концепції перспективного розвитку економіки, стає важливою силою і сприяє стабільному розвитку матеріального виробництва і підвищенню його економічної ефективності.

Панівну на певний час концепцію називають парадигмою. Старіння парадигми ще не означає, що вона втрачає своє абсолютне значення, вона залишається правильною для певних економічних умов і є основою для нових теоретичних положень і висновків.

Теоретичні концепції за своїм змістом можуть бути достовірними, вірогідними чи гіпотетичними. Гіпотеза є формою ймовірного наукового передбачення, основу якого складає закономірність розвитку економічних процесів. Гіпотеза виникає тоді, коли нагромаджені знання, факти і аргументи дають можливість передбачити ймовірний розвиток подій. Достовірність висунутої гіпотези перетворює її на вірогідну теорію, яка є основою для відкриття економічних законів. Економічний закон – це відображення у свідомості людей об'єктивної дійсності. Вони відображають суспільно-виробничі відносини людей, визначають найбільш істотні, стійкі і причинні зв'язки між явищами суспільно-економічного життя на різних ступенях його розвитку. На відміну від законів природи економічні закони мають історичний характер, вони виникають і діють на базі певних економічних умов і втрачають свою силу, коли вони змінюються. Економічні закони – це закони суспільної практики. Вони не існують поза суспільно-виробничою діяльністю людей і проявляються тільки через цю діяльність. Характер дії економічних законів визначається соціально-економічною природою, способом виробництва матеріальних благ. Проте закон не може охопити всіх форм прояву економічних явищ і процесів, які інколи розвиваються за своїми, лише їм властивими процесами і особливостями.

З категорією закону тісно пов'язана категорія закономірності, яка виражає сукупну дію багатьох правових законів, тобто відображає цілу систему загальних, стійких і необхідних відношень, кожен з яких становить окремий закон. Деякі вчені, економісти вважають, що відмінність між поняттям закону і закономірністю чисто гносеологічна і на початкових стадіях пізнання відповідна залежність між явищами і процесами виступає як закономірність, яка стає законом.

Теоретичні дослідження, на відміну від емпіричного, відтворюють сутність об'єктивної дійсності, яка вивчається і досліджується за допомогою логічних конструкцій. Якщо емпіричне дослідження безпосередньо спирається на реальні об'єкти, дані спостережень, то теоретичне вивчає дійсність опосередковано. Проте, хоч би якої високої стадії теоретизації досягла наука, вона завжди вимагає постійного живого спостереження за процесами і явищами, які відбуваються в суспільстві та експериментальної їх перевірки на практиці.

Стадія теоретичних досліджень починається з побудови логічних конструкцій, які в науковому дослідженні відіграють роль ідеалізованих об'єктів (теоретична модель, прямо не зумовлена емпіризмом), однак її виникнення стає можливим завдяки внутрішньому розвитку емпіричної науки. Отже, теоретична модель є понятійною конструкцією, вираженою в певній постійно-символічній формі. Визначені шляхом розумового експерименту співвідношення і залежності між елементами ідеалізованого об'єкта і теоретичними законами утворюють вихідне ядро певної теоретичної дисципліни. Існування теоретичних моделей ідеалізованих об'єктів дозволяє створити теоретичну дослідницьку систему, яка дає можливість виявити закони і закономірності розвитку матеріального виробництва, конструювати його перспективні моделі і параметри, обґрунтувати конкретні заходи, спрямовані на розвиток господарства кожної країни. На теоретичній стадії розвитку науки розкриваються основні причинні зв'язки між економічними явищами і процесами, понятійні категорії, зміст і завдання наукових

досліджень. Здатність наукового мислення на теоретичній стадії розвитку науки, розвивати понятійний апарат, який би випереджав їх інтерпретації, визначає активний спрямовуючий характер теоретичного дослідження порівняно з емпіричним.

Розгортання теорії без зведення до емпіризму, тобто лише засобом уявного експерименту, є частковою попередньою фазою розвитку теоретичних досліджень. Воно переважає при формуванні попередніх гіпотез, висхідного ядра теоретичної системи. Подальший процес її розгортання як дослідницької програми передбачає постійне звернення до результативних висновків окремих положень, категорій і понять, та отриманих в процесі попереднього дослідження, їх асиміляцію і відповідно збагачення та конкретизацію всієї теоретичної системи.

На теоретичній стадії наукового дослідження і пізнання проявляється та принципова обставина, згідно з якою емпіричні дослідження і теоретичні знання узгоджуються між собою в єдину наукову концепцію, систему наукових положень, конкретних понять і висновків. Отже, теоретичні та емпіричні складові виступають як два взаємозв'язаних, взаємообумовлених і однаково необхідних напрямів розвитку науково-дослідного процесу. Протиріччя між цими двома нерозривно зв'язаними процесами наукового пізнання становлять рушійну силу його постійного розвитку і є, власне, формою виразу діалектичної єдності розвитку науки.

Виходячи із викладених вище положень, можна сформулювати принципову схему теоретичного дослідження аграрної економіки, яка включає: вибір теми дослідження; вибір критеріїв і показників економічної ефективності матеріального виробництва, обґрунтування концепцій (гіпотетичних чи достовірних), виявлення законів і закономірностей розвитку суспільного виробництва; розробку процесів соціального і економічного розвитку країни, моделей, конструкцій і основних параметрів господарського комплексу, поєднання його галузей, економічних механізмів, стимулювання розвитку матеріального виробництва і підвищення життєвого рівня народу.

Лише на основі найновіших теоретичних положень, достовірних даних про соціальне і економічне становище нашої країни можна будувати стратегією економічної політики, прогнозувати розвиток економіки на далеку перспективу, конструювати різні моделі структури господарського комплексу, розробляти економічні механізми стимулювання його розвитку, конкретні заходи, спрямовані на удосконалення економічних, технологічних і організаційних зв'язків між окремими галузями, підприємствами і господарствами, стимулювати розвиток інтеграції, вертикальної та горизонтальної кооперації, організації різних інтеграційних систем і формувань, впроваджувати найновіші досягнення науково-технічного прогресу, новітніх технологій і мотивації високопродуктивної праці.

Для успішного розв'язання завдань, поставлених перед аграрною економікою як наукою, в процесі дослідження розвитку в галузі потрібно спиратися на положення економічної теорії і керуватися настановами урядових рішень в галузі сільського господарства. Наукове дослідження – це складний процес, яке не тільки вивчення законів і закономірностей розвитку сільського господарства, але й використання його результатів у практиці господарської діяльності. Методологія вчення про сукупність основних принципів, методів і способів наукового пізнання і реалізації отримання результатів у господарській практиці.

Метод – це сукупність засобів, способів і прийомів досліджень. Економічна наука при вивченні сільського господарства як галузі суспільного виробництва розробила і використовує такі методи досліджень: абстрактно-логічний, монографічний, статистико-економічний, розрахунково-конструктивний, балансовий, економіко-статистичний, картографічний, економіко-математичний, системний аналіз та інші. Сукупність цих методів складає зміст методики економічних досліджень. За допомогою абстрактно-логічного методу можна вивчити закони і закономірності розвитку економічних явищ і процесів, логічного їх

розчленування на складові частини, абстрагування і виділення основних категорій і понять, в яких приховуються усі найважливіші ознаки економічних явищ і процесів, що вивчаються, знаходять формулювання в основних теоретичних і концептуальних положеннях економіки та організації сільського господарства.

Цей метод дослідження передбачає спостереження за виробничою діяльністю людей і процесами матеріального виробництва, взаємодію людини і природи; наукову абстракцію з використанням аналізу, синтезу і аналогії, індукції і дедукції; теоретичні висновки з формулюванням економічних законів, які відображають закономірності і особливості економічних явищ у процесі визначення економічних категорій і понять, використання результатів наукових досліджень у господарській практиці.

Монографічний метод використовується при вивченні окремих типових суспільних явищ і досвіду передових господарств. Він охоплює обстеження сільськогосподарських підприємств, аналіз і оцінку їх господарської діяльності, прогресивних методів господарювання, впровадження передового досвіду.

Статистично-економічний метод використовується при вивченні масових явищ і процесів у суспільному житті. Для їх пізнання необхідно вивчити усю сукупність умов і чинників без єдиного виключення, які охоплюють певне явище чи процес. Цей метод базується на основі масових спостережень; економічного групування з використанням узагальнюючих і аналітичних і результативних показників (окремих відносних величин, показників варіації, кореляційних залежностей; статистико-економічного аналізу взаємозв'язків і взаємозалежностей; паралельних рядів індексів та інші).

Розрахунково-конструктивний метод використовується для обґрунтування перспектив розвитку сільського господарства. Основні складові частини методу такі: вивчення об'єктивної реальності, а також найновіших даних сільськогосподарської науки і передової практики з

виявленню сили дії, усталених закономірностей; розробка найбільш доцільних варіантів розв'язання назрілих економічних проблем з урахуванням найновіших досягнень науково-технічного прогресу, теоретична, технічна, технологічна, економічна і організаційна оцінка варіантів розв'язання назрілих проблем; розробка конкретних заходів щодо реалізації розроблених заходів.

Балансовий метод використовується при проектуванні структурного завершеного, цілісного, збалансованого розвитку агропромислового комплексу. Цей метод має на меті вивчення залежностей, взаємозв'язків і взаємообумовленостей розвитку сільського господарства; визначення провідної ланки в розвитку аграрного сектора економіки; виявлення диспропорцій і складання балансів з використанням балансових розрахунків у практиці управління і планування розвитку сільськогосподарського виробництва.

Математичний метод використовується при вивченні економічних залежностей, тісноти зв'язків, визначення ступеня і типу зміни явищ і процесів, достовірно стриманих середніх величин; дисперсного аналізу, графічно-аналітичного і аналітичного аналізу, лінійного програмування, віднайдення найкращого варіанту використання ресурсного потенціалу, оцінки достовірності теоретичних висновків.

Картографічний метод використовують при дослідженні закономірностей і особливостей територіальної організації сільськогосподарського виробництва, розміщення його окремих галузей, культур і продуктивної худоби та розробки рекомендацій щодо удосконалення зональної, внутрішньозональної, обласної і внутрішньо-обласної спеціалізації.

Експериментальний метод використовується для вивчення економічної ефективності розроблених заходів їх економічної оцінки. Він забезпечує високу результативність економічних досліджень, оскільки експериментальна перевірка їх результатів дає можливість вибирати

найбільш ефективні заходи, спрямовані на розвиток сільського господарства. Експериментальний метод найчастіше використовують для оцінки різних агро- і зоотехнічних заходів, форми оплати праці, організації госпрозрахунку та ін. В основному експериментального методу – організація експерименту відповідно до поставлених завдань, кількісна і якісна оцінку отриманих результатів, математична і статистична їх обробка, експериментальна перевірка, висновки щодо впровадження їх у прикладання людської праці господарську практику.

Таким чином, лише сукупність методів може забезпечити достовірність економічних досліджень, їх високу якість і практичну значущість.

Предметом економічного дослідження є економічні явища і процеси, які відбуваються в аграрній економіці, в усіх галузях сільськогосподарського виробництва. Вони відображають відносини людей як між собою так і їх ставлення до природи, оскільки вона в сільському господарстві, як і земля, є головним засобом.

Об'єктом дослідження є всі галузі сільського господарства, сільськогосподарські і промислові підприємства, окремі господарства, промислові і природні засоби виробництва і трудові ресурси. Дуже важливо вибирати об'єкт дослідження, дати йому наукове визначення і обґрунтування щодо необхідності дослідження.

1.3. Критерії та показники економічної ефективності аграрної економіки

Основним критерієм ефективності аграрного сектору економіки є рівень забезпечення народногосподарських потреб у сільськогосподарській продукції і населення у продуктах харчування, промисловості у сировині, торгівлі у продовольчих товарах. Економічна ефективність агропромислового виробництва оцінюється з допомогою економічних показників, кожен з яких відображає кількісну і якісну характеристику економічних явищ і процесів, простого і розширеного відтворення, числовим виразом окремих категорій і понять (валової і товарної продукції продуктивності праці, собівартості і рентабельності, валового і чистого доходу та інших). Економічні показники є концентрованим виразом якісних і кількісних змін в економіці сільськогосподарських виробництв. Їх величина змінюється залежно від розвитку аграрного виробництва, і відображає його об'єктивність і вірогідність.

За характеристикою економічні показники є натуральні та вартісні, кількісні та якісні. Натуральні обчислюються у фізичних одиницях виміру (в мірах площі, об'єму, ваги, потужності), вартісні обчислення у грошовому виразі.

Кількісні показники характеризують розміри, пов'язані з виміром величини сукупності об'єктів (елементів), наприклад, обсягів виробництва валової продукції, вартості основних виробничих фондів тощо. Якісні показники характеризують рівень розвитку процесу, якісні особливості і характеристики явищ і закономірності їхнього розвитку, наприклад, ступінь використання суспільної праці, виробничих інтересів, взаємовідносин між людьми в процесі виробництва і розподілу матеріальних благ.

Зведені показники використовуються для оцінки складного комплексу економічних явищ або численних процесів, які відбуваються у матеріальному виробництві. Їх часто називають ще синтетичними. Це зокрема показники

валового внутрішнього продукту, національного доходу, державного бюджету. Систему економічних показників ділять на такі основні групи: показники статистики населення і трудових ресурсів; показники національного багатства; виробництво валового внутрішнього продукту; виробництво валової і товарної продукції; ефективності суспільного виробництва (продуктивності праці, її оплати, собівартості продукції, рентабельності виробництва, валового і чистого доходу, обігу суспільного продукту); показники заготівлі і торгівлі, матеріально-технічного постачання, вантажообороту; показники формування розподілу і використання національного доходу; показники статистики фінансів, добробуту населення, розвитку науки, охорони здоров'я, культури та інші.

У сільськогосподарському виробництві найбільше використовують натуральні показники. За їх допомогою оцінюють продуктивність і економічну ефективність використання аграрно-ресурсного потенціалу (показники врожайності сільськогосподарських культур, продуктивності худоби). За натуральними показниками складають натуральні баланси.

В умовах розвитку ринкової економіки і товарно-грошових відносин широко використовуються вартісні показники. Вартість – втілена у вироблену продукцію уречевлена праця, яка має грошовий вираз. За допомогою вартісних показників оцінюють багатство країни, складають міжгалузеві баланси товарообороту.

Економічні показники діляться на кількісні і якісні. Кількісні показники у свою чергу поділяються ще на дві групи: ті що виражають обсяг виробництва продукції, капітальних робіт, товарообороту, обсяги виконання різних робіт, і ті, що характеризують обсяги виробництва різних видів промислової і сільськогосподарської продукції. Якісні показники дають якісну оцінку продукції (вміст клейковини в зерні, цукру в цукрових буряках, вміст перетравного протеїну, кількості жиру в молоці тощо)

Сільське господарство – багатогалузевий комплекс, який охоплює різні галузі рослинництва і тваринництва. Воно базується на різних формах

власності. Для характеристики різних сторін його розвитку використовують такі системи і сукупності показників:

1. Співвідношення різних форм власності у сільському господарстві і їх питома вага у виробництві валової і товарної продукції, виробничих фондах, внутрішньому валовому суспільному продукті і національному доході.

2. Показники розмірів господарства за площею сільськогосподарських угідь, поголів'ям продуктивної худоби, виробництвом валової і товарної продукції, розмірами грошового доходу.

3. Показники аграрно-ресурсного потенціалу і ефективності його використання:

- a. Показники використання землі: площа сільськогосподарських угідь, їх співвідношення в загальній площі; площа особливо цінних земель, ґрунтовий покрив і його структура; землезабезпеченість населення (площа сільськогосподарських угідь, в тому числі і ріллі на одного жителя); продуктивність сільськогосподарських угідь (врожайність сільськогосподарських культур, продуктивність плодово-ягідних насаджень, природних кормових угідь); якісна оцінка земель (площа орендованих, заболочених, пересушених, закислених земель).
- b. Показники якісно-кількісної характеристики земель (площа осушених і зрошених земель, захищених від водної і вітрової ерозії, площа поверхнево- і до коріннополіпшених лук і пасовищ, площа багаторічних насаджень (виноградників, ягідників і хмільників).
- c. Показники економічної оцінки і ефективності використання земель: порівняльна економічна оцінка земель у балах, грошова оцінка земель, ціна землі, земельна рента, виробництво валової продукції, валового і чистого доходу на один гектар сільськогосподарської ріллі.

- d. Показники водозабезпеченості сільськогосподарського виробництва: загальний об'єм водних ресурсів; природний і водогосподарський баланс водних ресурсів; рівень водозабезпеченості територій (об'єм води маси м^3 на 1 км^2 території, на 100 га сільськогосподарських угідь і на 100 га ріллі, на одного жителя); об'єм використання води для сільського господарства (зрошення і обводнення земель, водопостачання тваринницьких ферм і сільських населених пунктів).
- e. Показники основних засобів виробництва: рівня фондоозброєності сільськогосподарських підприємств, розмірів основних фондів, їх структура, використання, питома вага їх активної частини, їх вартість на 100 га сільськогосподарських угідь (фондозабезпеченість), на одного працездатного, коефіцієнти відтворення основних фондів (придатності, спрацювання, відновлення, вибуття); продуктивність і ефективність використання виробничих фондів (вихід валової продукції на 100 грн середньорічних основних виробничих фондів).
- f. Показники рівня енергозабезпеченості сільськогосподарських підприємств, їх енергетичних потужностей: сумарна енергетична потужність господарств, структура енергетичних потужностей господарств, коефіцієнти енерго- і електрогалузевої праці.
- g. Показники рівня забезпечення господарств виробничим обладнанням: наявність сільськогосподарських машин і обладнання; кількості тракторів; зернозбиральних, кукурудозбиральних, картоплезбиральних комбайнів та інших сільськогосподарських машин на 1000 га певної площі; коефіцієнти використання тракторів, автомобілів, комбайнів;

середньорічний і змінний виробіток в умовних еталонних гектарах та марках тракторів і на один трактор, витрати палива на умовний гектар, коефіцієнти змінності, собівартості умовного еталонного гектара, кількість відпрацьованих машиноднів за сезон тракторами, комбайнами, автомобілями та іншими машинами; середній виробіток на машину за сезон і зміну; інтегральний коефіцієнт використання шляхопробігу і вантажопідйомності; собівартість гектара умовної оранки, тоннокілометра.

- h. Показники ефективності капітальних вкладень і їх обсягів, структури, капіталомісткості продукції, віддачі, строків окупності, коефіцієнти порівняння ефективності.

Показниками використання трудового потенціалу: загальна кількість трудових ресурсів, працевзабезпеченість господарств, площа сільськогосподарських угідь, в тому числі на одного працездатного, коефіцієнти числа обороту працівників; забезпеченість робочою силою загальна і за професіями, запаси праці, коефіцієнти використання запасу праці; продуктивність і кількість праці, відпрацьованих людино-днів на одного працівника, затрати праці на одиницю продукції, людино-годин, баланси робочої сили.

4. Показники рівня розвитку сільськогосподарських виробництва і обсяг виробництва валової і товарної продукції; реалізація на ринку основних видів продукції: рослинництва і тваринництва, структура валової і реалізованої продукції; рівень товарності, виробництво валової і реалізованої продукції в розрахунку на гектар сільськогосподарських угідь і на гектар ріллі, 100 гривень основних виробничих фондів, на одного працездатного; урожайність сільськогосподарських культур і продуктивність худоби.

5. Показники розміщення і спеціалізації сільськогосподарського виробництва: питома вага зон і районів у виробництві валової і товарної продукції, структура посівної площі і поголів'я продуктивної худоби, виробництво валової і реалізованої продукції на 100 га с/г угідь, 100 гривень, основних виробничих фондів; індекси спеціалізації, територіальної концентрації механізації.

6. Показники рівня інтенсифікації с/г виробництва: розмір основних виробничих фондів, виробничих затрат у розрахунку на 100 га с/г угідь, валової продукції на одиницю земельної площі, 100 гривень основних виробничих фондів і виробничих затрат; урожайність с/г культур і продуктивність худоби; продуктивність праці.

7. Показники індустріалізації с/г виробництва і науково-технічного прогресу, коефіцієнти фондоозброєності сільськогосподарського виробництва і його енергозабезпеченості, наявність енергетичних потужностей в кінських силах на 100 га сільськогосподарських угідь і на 100 гривень валової продукції; співвідношення енергетичних і механічних двигунів у загальному обсязі енергетичних потужностей, механізація тяглової сили (відношення потужностей механічних і електричних двигунів до загального обсягу енергетичних потужностей), механізації тяглової сили (питома вага механічної тяглової сили в загальному обсязі тяглової сили механічних двигунів і робочої худоби), електрифікації енергетичних потужностей (питома вага електричних потужностей в загальній енергетичній потужності підприємства чи господарства); рівня автоматизації виробництва (питома вага автоматизованих машин), рівня механізації с/г виробництва (рівень механізації окремих галузей рослинництва і тваринництва, питома вага механізованих робіт в загальному їх обсягові); рівень комплексної механізації с/г робіт (питома вага комплексно-механізованих робіт в загальному обсягу механізованих робіт); рівень електрифікації (питома вага робіт з застосуванням електроенергії); рівень автоматизації (питома вага робіт, виконаних за допомогою автоматизованих

систем); загальна кількість нових машин і обладнання, їх набір для комплексної механізації і автоматизації виробничих процесів, коефіцієнти оновлення машинно-тракторного парку.

8. Економічні показники хімізації с/г виробництва: загальні обсяги виробництва мінеральних добрив, хімічних меліорантів, пестицидів і гербіцидів (загальна площа удобрених с/г угідь, вапнованих, кислих, гіпсованих, засолених і солонцюватих земель, їх питома вага до загальної їх площі, норми внесення мінеральних добрив, пестицидів і гербіцидів); співвідношення азоту, фосфору і калію у мінеральних добривах; приріст урожайності с/г культур на удобрених, вапнованих, гіпсованих землях; окупність затрат; удобрення ґрунтів і хімічна меліорація земель.

9. Показники матеріально-технічного забезпечення господарств: рівень постачання забезпечення промисловими засобами виробництва (тракторами, автомобілями, с/г машинами і обладнанням) і предметами праці (мінеральними добривами, хімічними меліорантами, пестицидами, комбікормами, мікробіологічними добавками, пальним, запасними частинами, мастильними та іншими матеріалами); динаміка цін на всі промислові засоби виробництва і предмети праці.

10. Економічні показники рівня розвитку с/виробництва: обсяги виробництва валової і товарної продукції, її реалізація на внутрішньому ринку; структура валової і товарної продукції; виробництво валової продукції; валового і чистого доходу на одиницю земельної площі, на 100 грн. основних виробничих фондів.

11. Економічні показники розвитку рослинництва: розміри масової площі с/г культур, їх урожайність, валовий збір; структура посівної площі; валова продукція рослинництва в розрахунку на га с/г угідь; сума затрат на її виробництво.

12. Економічні показники розвитку тваринництва: поголів'я всіх видів продуктивної худоби; структура умовного поголів'я продуктивної худоби;

обсяги виробництва тваринницької продукції в абсолютних і відносних показниках (в розрахунку на 100 га с/г угідь, на одну умовну голову).

13. Фінансово-економічні показники: розмір інвестиційного капіталовкладення на розвиток сільського господарства і його галузей; розмір прибутків позичок і заборгованості с/г підприємств; ціни на с/г продукцію; розміри податків і страхових платежів.

14. Показники економічної ефективності с/г виробництва: затрати праці на одиницю продукції; собівартість продукції, рівень рентабельності чи збитковості; чистий дохід на одиницю продукції, затрати на її виробництво, гектар посівної площі; грошові доходи господарства від реалізації с/г продукції, їх розподіл і використання, темпи розширеного відтворення, рівень оплати праці, доходів сільського населення його життєвого рівня.

РОЗДІЛ II

НАУКОВО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ТА МАКРОЕКОНОМІЧНІ ОСНОВИ СУЧАСНОЇ АГРАРНОЇ ПОЛІТИКИ

2.1. Макроекономічні основи аграрної політики на сучасному етапі

Економічна політика – система науковообґрунтованих заходів, що їх здійснює держава в інтересах власного народу. Характер і зміст економічної політики, її соціальної спрямованості і масштаби впливу на розвиток народного господарства визначаються природним та суспільно-політичним ладом, об'єктивними законами і закономірностями його розвитку, формами власності на засоби виробництва, станом соціально-економічного розвитку країни. Головними аспектами державної політики Української держави після здобуття нею незалежності мають бути: максимальне сприяння економічному і політичному утвердженню України, як держави, здатної піднятися на одне з провідних місць серед інших країн світу; створення передумов для вдалої політичної стабільності в країні і всіх її регіонах; забезпечення стабільного розвитку економіки нашої країни, систематичне підвищення життєвого рівня населення і його добробуту.

Вихід України з колишнього Радянського Союзу і необхідність розвитку власної економіки зумовили потребу в розробці і реалізації власної економічної політики. Вона повинна бути спрямована на структурну перебудову господарського комплексу, удосконалення його функціонально компенсатної і територіальної структур, розвиток нових галузей і комплексів, формування структурнозавершеного, цілісного, збалансованого, заінтегрованого у світову економічну систему, роздержавлення і приватизацію державного майна, розвиток різних форм власності, розширення товарно-грошових відносин, перехід до ринкової економіки,

зміцнення національної валюти, максимальне залучення усіх механізмів стимулювання розвитку економіки, удосконалення інвестиційної, фінансово-кредитної, цінової, податкової, протекціоністської, митної та іншої політики.

Економічна політика держави має стосуватися не лише політики в сфері економіки держави в цілому, але й окремих її галузей. Кожна з них посідає в економічному розвитку певне місце, відіграє конкретну роль в економіці і по-своєму впливає на її розвиток. Від рівня розвитку кожної галузі тією чи іншою мірою залежать обсяги виробництва продукції і ефективність функціонування споріднених галузей. Всі галузі структурного зв'язані між собою в єдиному господарському комплексі і дестабілізація хоча б однієї з них загрожує не лише дестабілізації тих галузей, які пов'язані з нею, але і господарства в цілому. Кожна із галузей, а тим більше їх сукупність, мають велику кількість взаємозв'язків і взаємозалежностей і залежно від їх взаємозв'язку кожна галузь може сприяти загальноекономічному розвитку і, навпаки, при їх порушенні – його гальмуванню. Виходячи із цього, економічна політика держави повинна мати комплексний характер.

Однак кожна з галузей має свої особливості розвитку і відрізняється від інших використанням в основних засобах виробництва, сировини, технологією, набором виробництва продукції і т.д. Тому в економічній політиці повинен бути ще індивідуальний підхід до кожної галузі.

Серед стратегічних завдань аграрної політики на перше місце має бути висунута продовольча проблема, максимальне насичення ринку продовольчими товарами і створення в країні великого продовольчого достатку. Тому стратегія розвитку аграрної політики повинна бути максимальною, високотехнологічною і науковообґрунтованою. Україна має потужний аграрно-ресурсний і науковий потенціал для того, щоб вийти на рівень найбільш розвинутих в аграрному відношенні країн і навіть стати великим конкурентом на продовольчому ринку світу. За всі складності цієї

проблеми держава, розробляючи стратегію аграрної політики на близьку і далеку перспективи, повинна її орієнтувати на програму максимум. Орієнтація на селянина, розвиток сільського господарства, удосконалення аграрних відносин, підвищення мотивації селянина до господарської діяльності, максимального його зацікавлення в забезпеченні країни продовольством, вимагає в межах можливого вивести аграрний сектор економіки у високо розвинутий і економічно ефективний. Тому особливого значення набирає економічний блок аграрної політики, який має вирішити проблему паритетного розвитку аграрного сектора, економіки і удосконалення його відносин з іншими її галузями. Аграрна політика щодо її інших складових може виявитися безрезультатною. Дальший розвиток економіки, перший і другий блоки АПК будуть розвиватися за рахунок с/г, одного тільки селянина. Проголосивши пріоритетність розвитку аграрного сектора економіки, продовольчого забезпечення населення, державна влада повинна зробити все для його стабільного і динамічного розвитку.

Сільське господарство – специфічна галузь народного господарства, а тому аграрна політика має свої особливості. В найбільш загальному аспекті аграрна політика – це сукупність науковообґрунтованих заходів, скерованих на прискорений розвиток аграрного сектора економіки, стабільне нарощування сільгосппродукції і продовольчих товарів, повне забезпечення ними населення України і підвищення економічної ефективності агропромислового виробництва. Ось чому в її комплекс входять наукові, економічні, організаційні, соціальні, агрозоотехнічні, комплексно меліоративні, середовищно-формуєчі, природоохоронні, реабілітаційні, організаційно господарські, нормативно правові та інших заходи, спрямовані на структурну перебудову і реформування аграрного сектора економіки.

Сучасна аграрна політика повинна здійснюватися у таких основних напрямках: економічному; фінансово-кредитному; соціальному; регіональному, макроекономічному, науково-технічному, екологічному, кадровоуправлінському і правовому. Економічна політика має бути

спрямована на максимальне задіяння економічних механізмів стимулювання розвитку аграрної економіки, широке використання державних важелів і ринкових регуляторів розвитку сільського господарства, харчової і переробної промисловості, їх структурної перебудови і реформування, роздержавлення землі, майна і нерухомості, розвиток різних форм власності, перехід до ринку, розширення товарно-грошових відносин, насичення ринку продовольчими товарами, поліпшення системи матеріально-технічного постачання господарств, удосконалення економічних взаємовідносин між ними і промисловими підприємствами, розвиток агропромислової інтеграції, вертикальної та горизонтальної кооперації, комплексування і комбінування виробництва, організацію різних промислових формувань, створення системи агросервісу, удосконалення діючих відносин, підвищення продуктивності і економічної ефективності, використання аграрно-ресурсного потенціалу, підвищення життєвого рівня населення і його добробуту.

Фінансово-кредитна політика держави має бути спрямована на створення сприятливого економічного становища для розширеного відтворення у всіх галузях і сферах аграрно-промислового комплексу, їх спрямування на будівництво нових і реконструкцію діючих меліоративних систем, оновлення основних виробничих фондів, що дозволить перевести агропромисловий сектор економіки на індивідуальну високоінтенсивну і спеціалізовану основу.

Удосконалення фінансово-кредитної політики, збільшення доступу господарств і підприємств до банківських кредитів, перехід від короткострокового до довгострокового кредитування, зменшення відсоткових ставок за кредити, списання довгострокової заборгованості по кредитах Національного і комерційного банків сприятиме оздоровленню фінансово-економічного стану господарств і підприємств і створенню сприятливих умов для розширеного відтворення.

Удосконалення цінової політики має бути спрямоване на узгодження цін на промислові засоби виробництва і предмети праці та сільськогосподарську продукцію, ліквідацію їх диспаритету, створення сприятливих економічних умов для розширеного відтворення у сільському господарстві.

Податкова політика має бути скерована на зменшення податкового тиску на сільськогосподарські підприємства і господарства, узгодження суми податків з їх доходами, зменшення оподаткування господарств, які за власний рахунок здійснюють заходи з охорони природного середовища, підвищення родючості ґрунтів, упорядкування сільських населених пунктів, землеустрій, меліорацію ставків і водойм і удекорування своїх територій.

Результатом здійснення економічної політики має бути створення максимально сприятливих економічних умов для розширеного відтворення у всіх галузях і сферах агропромислового комплексу, стабільного нарощування виробництва сільськогосподарської продукції і продовольчих товарів, максимального забезпечення ними населення, підвищення економічної ефективності функціонування агропромислового виробництва, виведення сільського господарства і всього агропромислового виробництва на рівень високорозвинених країн світу.

Соціальна політика має бути спрямована на соціальний розвиток села, створення в ньому завершеної соціальної інфраструктури, розширення житлового, комунального, дорожнього і водогосподарського та іншого будівництва, повне забезпечення сільського населення дошкільними дитячими закладами, школами, лікарнями, закладами культури, побутового обслуговування, створення усіх необхідних умов для комфортного проживання сільського населення, удосконалення взаємовідносин між містом і селом, на гармонійний і обопільний розвиток міст і сіл.

У розвитку агропромислового комплексу велике значення має регіональна політика. Різноманітність природно – економічних умов і їх територіального поєднання, істотно впливають на розвиток, розміщення і

спеціалізацію сільськогосподарського виробництва. В результаті територіального поділу праці у цій галузі відбувається формування і розвиток аграрно – територіальних комплексів, систем різних рангів і масштабів, що формуються на основі процесів поглиблення територіального поділу праці та комплексоутворення. Поняття “комплекс” включає строго визначений взаємозв’язаних галузей сільськогосподарського виробництва, які знаходяться між собою в тісному функціональному і генетичному зв’язках. Отже, комплекс – це система високого рівня територіальної організації сільськогосподарського виробництва зі складною структурою і відношеннями взаємною обумовленістю між основними його комплексуючими, які відбуваються на певній території.

Постійне удосконалення територіальної організації сільськогосподарського виробництва і формування аграрно-територіальних комплексів відбувається на основі її законів і закономірностей. Основними із них є такі:

Закон раціональних територіальних зв’язків, що відображає динамічний процес розвитку просторових взаємозв’язків, на базі яких відбуваються процеси комплексоутворення, комплексування, комбінування і кооперування і формування різних аграрно – територіальних інтеграційних структур (комплексів).

Закони територіальної спеціалізації. Згідно з ними сільськогосподарське виробництво окремих природо-економічних зон, областей і районів спеціалізується тільки на виробництві тих видів продукції, для яких є найкращі природні економічні умови і які господарствам цих регіонів обходяться найдешевше.

Закон територіальної концентрації, проявляється у зосередженій на певній території тих галузей сільськогосподарського виробництва (сільськогосподарських культур; видів продуктивної худоби), які найбільше відповідають місцевим природно-економічним умовам і забезпечують

досягнення найбільш високих економічних показників. Вони є основою формування аграрно-територіальних комплексів.

Закон комплексності проявляється у формуванні і розвитку територіально – виробничих комплексів на основі найбільш раціонального, повного і ефективного використання ресурсних можливостей для розвитку сільськогосподарського виробництва, оптимального поєднання його галузей і розвитку різних агропромислових формувань.

Закон територіальної пропорційності проявляється в узгодженому, збалансованому розвитку аграрно – територіальних комплексів. Конкретним виразом його дії є повна узгодженість розвитку природно- і аграрно-територіальних комплексів, формування природо-аграрно-територіальних систем, в яких при взаємодії природних і промислових засобів виробництва відбувається сільськогосподарське виробництво.

Територіальна організація сільськогосподарського виробництва має бути предметом дослідження регіональної політики держави. Однак досі ми не маємо науково обґрунтованої концепції, моделей програм розвитку і удосконалення територіальної організації сільськогосподарського виробництва. Тому головне завдання державної регіональної політики полягає в тому, щоб доручити науковим установам, кафедрам аграрних університетів академії розробити науковообґрунтовані зональні і внутрішньо-зональні ресурсозберігаючі, екологічно стійкі ландшафтно-меліоративні системи ведення сільського господарства, розробити структурно-завершені моделі аграрно-територіальних комплексів з оптимальним поєднанням в них основних галузей сільськогосподарського виробництва, організації зон і районів товарного виробництва основних видів сільськогосподарської продукції, внутрізонального і міжзонального обміну продовольчими товарами.

Екологічний напрям аграрної політики має бути спрямований на:

а) максимальне поліпшення природних умов для сільськогосподарського виробництва шляхом осушення заболочених і

перезволожених земель, зрошення посушливих, боротьбу з водною і вітровою ерозією ґрунтів, здійснення природоохоронних, середовищноформуючих, реабілітаційних, комплексномеліоративних, агротехнічних, інженерно-технічних та інших заходів, розвиток біологічного землеробства, максимального насичення сівозмін сидератами, зернобобовими та іншими азотофіксуючими культурами, багаторічними і однорічними травами, створення в кожному господарстві своєрідних фабрик органічних добрив, внесення їх у ґрунт у тих нормах, які б сприяли прискоренню процесу гумосифікації ґрунтів, збільшенню вмісту в них біологічного азоту;

б) створення уздовж берегів великих водосховищ, природних і штучних водойм, великих, середніх і маленьких річок, каналів для перекидання води з багатоводних у маловодні райони спеціальних водоохоронних зон, підвищення рибопродуктивності природних і штучних водойм, переведення промислових підприємств на оборотне водопостачання, будівництво очисних споруд;

в) будівництво нових і реконструкцію діючих меліоративних систем, докорінне поліпшення осушувальних і зрошувальних земель, поліпшення травостою лук, створення багаторічних культурних пасовищ, формування ресурсозберігаючих, екологічно стійких, ландшафтно-меліоративних зональних систем ведення сільського господарства з оптимальним поєднанням у них площі лісів, водних екосистем, ріллі, багаторічних насаджень, лук і пасовищ;

г) розширення площі лісів, доведення її до оптимальних протиерозійних розмірів у кожній фізико-географічній зоні, поліпшення породного складу деревостанів, створення закінченої системи полезахисних лісонасаджень, заліснення надміру еродованих земель, ярів, балок, пісків та інших нетрадиційних для сільського господарства земель, повне відновлення лісової фауни і флори;

д) повне відновлення всієї екології поверхні нашої території, сувора заборона вирубування лісів понад розрахункову лісосіку, полювання на дичини, відстріл пернатих, виловлювання риби в річках і водоймах, створення у всіх лісах розплідників дикого звіра, запасів кормів для них, забезпечення переходу від винищувального до відтворювального процесу розвитку всієї агроекологічної системи.

е) формування високопродуктивної агроекологічної системи з оптимальним поєднанням усіх компонентів природного середовища, які б створювали найкращі умови для високоінтенсивного розвитку сільського господарства.

Нормативно-правова політика. Розвиток сільського господарства має базуватися на відповідній нормативно – правовій базі. Державна і економіка і правова політика є взаємообумовленими явищами та категоріями, через існуючі між цими категоріями зв'язки проглядаються закономірності співвідношення економічної бази і державно-правової надбудови. Досвід багатьох держав світу засвідчує, що не можна не будувати могутню державу без опори на добру у правовому відношенні економіку. Проведення державою економічної політики вимагає динамічного і адекватного розвитку та вдосконалення правової системи.

На сучасному етапі свого розвитку наша держава має мати цілісну програму соціально – економічного розвитку, реформувати економіку, забезпечити необхідні механізми господарювання, відповідну інвестиційну, фінансово – кредитну, промислову і податкову систему. І це цілком закономірно. Однак розвиток можливий тільки на основі державного законодавства і права. Земельне, бюджетне, інвестиційне, додаткове законодавство, майнове право є тим важливим фундаментом, на основі якого має розвиватися наша економіка. Великий динамізм у розвитку економіки вимагає постійного удосконалення законодавства і правової бази, які б спрямовували аграрну політику у чітко визначене русло. Тільки

науковообґрунтована нормативно – правова політика може забезпечити високоефективне функціонування аграрного сектора економіки.

Науково – технічна політика має бути спрямована на розвиток сільськогосподарського машинобудування, збільшення виробництва тракторів, комбайнів, автомобілів, повного набору сільськогосподарських машин і обладнання для тваринницьких ферм, для великих за розмірами господарств, і мінітехніки для особистих і фермерських господарств, переведення сільського господарства на індустріальну основу і забезпечення комплексної механізації і автоматизації виробничих процесів у всіх галузях сільського господарства.

2.2. Аграрна політика радянського уряду

Аграрна політика комуністичної партії і радянського уряду базувалася на основних постулатах марксизму-ленінізму про соціалістичну революцію, диктатуру пролетаріату, націоналізацію землі, майна і нерухомості, ліквідацію приватної власності, розвиток соціалістичної економіки, державне планування і управління господарством, здійснення суцільної колективізації в сільському господарстві, позбавлення селян права власності на землю і вироблену ним продукцію та закріпачення селянина. Головним в комуністичній політиці було намагання відібрати у селян землю через її націоналізацію .

Маніфест комуністичної партії, проголошуючи у 1848р. завдання пролетарської революції, одним із перших заходів виділив експропріацію земельної власності і спрямування земельної ренти для державних витрат. К.Маркс і Ф. Енгельс у своїх працях постійно наголошували на необхідність націоналізації землі і позбавлення селянина права на землю. У 1917 р. на VII Квітневій Всеросійській конференції РСДРП (б) В.Ленін рішуче закликав ліквідувати всі поміщицькі господарства і приватну власність на землю. Він пропонував насильно без будь-якої винагороди відібрати землю від її власників і перетворити її в загальнонародну власність. Після здійснення жовтневої революції Другий всеросійський з'їзд рад видав декрет про землю який скасував приватну власність на неї, отже, селянин залишився без неї. Третій всесоюзний з'їзд рад 18 (31) січня 1918р. прийняв загальне положення Закону про землю, в якому соціалізація землі розглядалася як запорука нерозривного єднання робітників і селян.

Радянський уряд України своїм Маніфестом від 14 січня і Декларацією від 28 січня 1918 року проголосив, що всі землі поміщиків з їх живим і мертвим реманентом конфіскуються. Таким чином, всі поміщицькі господарства, які відзначалися високою культурою землеробства і

забезпечували населення країни продовольством, були розграбовані і знищені.

Здійснювана комуністичною партією аграрна політика впродовж тривалого періоду розвитку радянської держави мала свої особливості. В перші її роки з метою створення необхідних державних запасів продовольства було запроваджена продрозверстка, відповідно до якої селяни змушені були значну долю виробленої продукції здавати державі. Однак продрозверстка означала фактичний грабіж селян і не стимулювала розвитку с/г. У зв'язку з цим Ленін розробив нову економічну політику, так званий НЕП. Аграрна політика партії в роки НЕПу означала заміну продрозверстки продподатком, який встановлював розміри вилучення продовольчої продукції у селянських господарств, дозволяла вільну торгівлю сільгосппродукцією, яка залишалася в господарствах після продподатку. Набирає розвитку кооперативний рух, оренда земель, застосування і використання в обмежених розмірах найманої праці, державне регулювання господарської діяльності за допомогою цін, податків, кредиту, система контракції. Поступово налагоджувався еквівалентний обмін між промисловістю і сільським господарством, між містом і селом, відновлювався і розвиток сільського господарства як необхідної умови індустріалізації країни.

Нова економічна політика отож давала деякі можливості селянам розвивати своє господарство і нарощувати виробництво сільськогосподарської продукції. Селяни почали об'єднуватися в різні комуні, товариства і кооперативи. У 1927 році налічувалося 8,5 тисяч артільей і комун і 6,3 тисячі ТСОЗів. Зароджувалися і споживчі товариства. Споживча кооперація стала торговим посередником між виробником (селянами) і споживачем (міщанином). У 1926-1927 роках на споживчу кооперацію припадало більше половини обсягу роздрібного товароасортименту, значна частина заготівель хліба, м'яса, яєць, льоноволокна, вовни та інших видів с/г продукції. До жовтня 1928 року всіма видами кооперації (постачальницько-

збутовою, кредитною, сільськогосподарською та іншою) були охоплені 80% селянських господарств. Склалася певна система кооперативних центрів хлібо- та бурякозаготівель. Концерн „Союзкартопля”, „Плодвінсоюз”, „Маслоцентр”, „Птаховодсоюз” та багато інших, які об’єднували селян у галузі виробництва і збуту с/г продукції. Виробничому кооперуванню селянства сприяла контракція сільськогосподарської продукції. Завдяки їй були встановлені планомірні і регулярні відносини між промисловістю і сільським господарством з реалізації продукції. Це був вагомий крок у розвитку економічних відносин, оскільки обмежував ринкову стихію, намічав контури механізму економічного регулювання розвитку с/г виробництва. Загалом ще здійснення нової економічної політики, яка базувалася на розвитку кооперації, вільного товарообміну, дало значні позитивні результати у розвитку аграрної економіки.

Кооперативний план В. Леніна, який передбачав розвиток кооперації, включаючи всі її види (споживчу, постачальницько-збутову, кредитну та інші), взятих в системі їхніх взаємовідносин з державною промисловістю, а також перехід від нижчих форм кооперації до вищих при демпінговій підтримці держави, дотриманні принципів особистої матеріальної зацікавленості і добровільності, правильному поєднанні особистих і суспільних інтересів, забезпечував можливість переведення відсталого дрібноселянського виробництва до більш придатного, високоінтенсивного і спеціалізованого сільського господарства. В. Ленін вважав, що для реорганізації сільського господарства повинна бути створена велика промисловість, тільки на її основі можна організовувати сільське господарство і забезпечити переведення його на індустріальну основу.

Для розвитку кооперації потрібна ціла епоха. У зв’язку з цим були сформовані такі основні принципи соціалістичних перетворень селянських господарств, як добровільність і поступовість, недопустимість будь-яких насильницьких дій при переході селян до колективного с/г виробництва, урахування їхніх інтересів у поєднанні з інтересами всього суспільства,

широке використання різноманітних форм кооперації при матеріально-технічній допомозі з боку держави. На цих основних положеннях і заходах мала б здійснюватися аграрна політика комуністичної партії. Економісти-аграрники того часу М. Туган-Барановський, В. Кочанов, Н. Кондратьєв та інші розробили основні наукові напрями розвитку кооперації селянських господарств і поступового їх переходу до різних колективних форм господарювання. Але у Сталіна не вистачало розуму і державної мудрості для того, щоб реалізувати основні ідеї і положення нової аграрної політики. Сталін і все його найближче оточення фактично здійснювали ідею Троцького і Преображенського про “первісне соціалістичне нагромадження” за рахунок практично безоплатного перекачування коштів із сільського господарства у промисловість. На ділі було взято на озброєння ідею Зінов’єва і Каменєва про надзвичайне високе оподаткування селянства. Отже, за рахунок його нещадного пограбування розв’язувалася проблема розвитку соціалістичної індустрії. Природне невдоволення селян таким тотальним пограбунком тлумачилося як саботаж. Цим самим було виправдано масовий терор проти селянства і вивіз його в Сибір на каторжні роботи. Мільйони селян і (найбільше з України) були насильно депортовані на північ, в далекий Магадан, де в комуністичних таборах смерті більшість загинула. Це призвело до великої руйнації продуктивних сил сільського господарства і великого голоду в 1922 і 1928 роках.

27 грудня 1929 року Й. Сталін наставив на порядок денний партії лозунг щодо ліквідації куркульства як класу. Офіційне ж рішення про це було прийнято 30 січня 1930 року, коли ЦК ВКП(б) ухвалив постанову “Про заходи у справі ліквідації куркульських господарств у районах суцільної колективізації.” Масове розкуркулювання селян здійснювалося під керівництвом найзапекліших сталіністів. У 1929-1932 роках комуністична партія під керівництвом Сталіна завдала нищівного удару селянству, вдавшись до фізичного винищення селян, до масової депортації із сім’ями на

каторжні роботи. Депортації підлягали не лише заможні, але й середняки та бідняки, які не погоджувалися з політикою комуністичної партії і не хотіли вступати до колгоспів. Паралельно здійснювалася колективізація сільського господарства, тобто ліквідація приватної власності на землю, робочу і продуктивну худобу і вироблену продукцію. Селянина фактично перетворювали на покірного раба. Масова колективізація здійснювалась за допомогою жорстокого терору, насильства і примусу.

При організації колгоспів московсько-кремлівська верховоди відійшли від марксистських положень у здійсненні аграрної політики. Ще 1894 року Ф. Енгельс писав: “Маючи державну владу, ми і не подумаємо про те, щоб насильно експропріювати дрібних селян. Наше завдання щодо дрібних селян полягає в тому, щоб їх приватне виробництво, їх власність перевести у товариську, але не насильно а з допомогою прикладу, пропонуючи для нього громадську допомогу” (Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 22, с. 491).

Створювані колгоспи не мали відповідної матеріально-технічної бази, для ведення великого господарства. Вони попали під жорстке державне панування і управління. Планувались розміри і структура посівної площі, виробництва валової продукції, розміри здачі державі с/г продукції і ціни на неї. Створені таким чином колгоспи не мали ніякої самостійності, що цілковито позбавляло їх ініціативи у розвитку власного господарства.

Розвиток колективізації пов’язувався з XV з’їздом ВКП (б) у 1927 р. який нібито прийняв рішення щодо розвитку колективізації, і тому його називали з’їздом колективізації сільського господарства. Насправді ж на з’їзді мова йшла лише про розвиток різних форм кооперації, про те, що перспективне завдання наступного переходу до колективного обробітку землі здійснюватиметься на основі нової техніки, механізації й електрифікації, а не навпаки – до машинізації на основі суцільної колективізації. Ні рішення про розвиток колективізації ні єдиних планів і строків її здійснення з’їзд не приймав.

Колгоспи були створені для того, щоб за їх рахунок, як говорилося вище, розвивати промисловість. Їх масове пограбування, насильницьке вилучення у селян мізерних запасів продовольства призвело до другого великого голоду 1932 – 1933 років. Спланований московсько-кремлівським керівництвом голодомор мав на меті ще одне важливе завдання – знищити селянина як носія національної свідомості і культури. Демографи дають різну оцінку результатів голодомору в Україні – в тих роках загинуло від 6 до 10 млн. населення. Така висока ціна будівництва соціалізму.

Кількість жертв у справжній війні проти селянства, яку розв'язав Сталін і його опричники в межах однієї держави, перевищувала загальну кількість загиблих у всіх країнах під час Другої Світової Війни. В числі тих, що загинули, були жінки, діти, люди похилого віку. Масової загибелі зазнала продуктивна і робоча худоба. Вимирали цілі села, гинула земля.

Діяльність колгоспів регулювалася їхніми статутами – перший з яких було прийнято у 1930 р., другий у 1935р. З метою надання допомоги колгоспам в індустріалізації і механізації сільського господарства було організовано машинно-тракторні станції (МТС) – державні сільськогосподарські підприємства, які здійснювали в колгоспах на договірних умовах виробничо – технічне і організаційне обслуговування. Відповідно до постанов XII партійної конференції (1929р) створення МТС здійснювалося високими темпами. В результаті їх створення держава утримувала в своїх руках всі промислові засоби виробництва і сільськогосподарську техніку і здійснювала технічну політику в сільському господарстві від трактора до газети включно.

Упродовж тривалого історичного періоду колгоспи і радгоспи пройшли складний і суперечливий шлях свого розвитку. Досить великих втрат вони зазнали під час Другої світової війни. Однак після війни вони зазнали ще значнішої руйнації. В результаті нееквівалентного обміну із села вилучались величезні кошти на відновлення народного господарства. Так, із 1946 р. по 1953 р. сільське господарство дало 298 млрд. національного доходу (з

урахуванням тієї його частини, яка була реалізована і в галузях), а використано з цієї суми в сільському господарстві лише 193 млрд. крб. з урахуванням частки сільського господарства в загальнодержавних видатках. Це означає, що 105 млрд. крб. використано в інших сферах економіки.

Нееквівалентність обміну між промисловістю і сільським господарством, надзвичайно великий зиск колгоспів, дуже низька оплата праці селянина, його повна незацікавленість у розвитку власного господарства, примусова і рабська праця не створювали відповідних економічних умов для розвитку сільського господарства і стабільного нарощування його продукції, потреби держави в якій постійно зростали. Тому тодішнє партійно-радянське керівництво змушене було вживати якихось певних заходів щодо розвитку сільського господарства. На вересневому (1953 р.) Пленумі ЦК КПРС було розроблено низку економічних та організаційних заходів, спрямованих на подальший розвиток економіки сільського господарства. Намічено великомасштабні роботи по освоєнню 42 млн. гектарів цілинних і перелогових земель, прийнято рішення про підвищення цін за поставку державі продукції рослинництва, надання селянам пенсії, можливості видачі їм паспортів. Розширено права колгоспників, дозволено вносити деякі зміни і корективи до Статуту колгоспу. В результаті цього почався процес помітного оздоровлення економіки колгоспів. Грошові доходи у 1957 р., у порівнянні з 1953 р., зросли в розрахунку на один колгоспний двір у 2,5 раза, а видача грошей на трудові дні збільшилися у тричі.

Проте сільське господарство було найменш захищене від волюнтаризму. Уже на початку шістдесятих були прийняті рішення про обмеження розмірів присадних ділянок колгоспників і, зокрема, в приміських зонах, про ліквідацію поголів'я продуктивної худоби та інші. Це призвело до значного зменшення виробництва сільськогосподарської продукції і найбільше – тваринницької.

Розробити нову аграрну політику в черговий раз було зроблено на березневому (1965 р.) Пленумі ЦК КПРС. Відповідно до його рішень було накреслено заходи щодо перерозподілу національного доходу на користь сільського господарства і широкого розв'язання соціальних проблем села, використання економічних стимулів, розвитку аграрного сектора економіки, переведення сільського господарства на індустріальну, високо-інтенсивну і спеціалізовану основу, розширення масштабів гідротехнічної, хімічної і біологічної меліорації земель. Здійснення цих заходів дало певні позитивні результати. Після цього колгоспи, радгоспи і міжгоспи стали стабільніші нарощувати виробництво сільськогосподарської продукції, більше дбати про людину праці.

Разом з тим слід відзначити і той факт, що аграрна сфера України упродовж усієї історії панування тоталітаризму, сталінської колективізації наступної трансформації була найменш захищена від тотального пограбування, постійного визискування і волюнтаризму. Будучи в глибокому занепаді, вона постійно виконувала функції донора загальноекономічного розвитку країни. Селяни змушені були примусово виконувати обов'язкові поставки натуральної продукції державі за мінімальними заготівельними цінами які не покривали четвертої частини затрат на її виробництво. Це були суто символічні ціни (у декілька разів нижчі за собівартість продукції за ціни, які склалися на колгоспному ринку).

Тому колгоспи і радгоспи не мали можливості ні на просте, ні, тим більше, на відтворення. Натуроплата за роботи МТС значно перевищувала реальну вартість робіт. Це була, ефективна, система своєрідного натурального оброку, який сплачувався державі колгоспами і радгоспами. Він виключав можливість мати їм доходи навіть для простого відтворення, а селяни фактично його не одержували за свою працю. Розвиток економіки нашої держави відбувався на основі жорстокої експлуатації селян. Кожен селянин примусово змушений був відробляти в колгоспі повний мінімум трудоднів, за його невиконання притягали до кримінальної відповідальності.

Ніякої гарантії найменшої оплати праці селянин не мав. Упродовж цілого року він змушений був працювати ні за що, а в кінці року мав борги перед колгоспом за використання робочої худоби. Отже, була встановлена найвища у світі норма експлуатації селянина, яка повністю позбавляла його мотивації до праці і матеріальної зацікавленості у розвитку господарства.

Таким чином, процес відтворення базувався на жорстокій експлуатації селянина і його примусовій праці. Розвиток не великих індустріальних центрів, міст і всієї мілітарно-тоталітарної соціалістичної системи тримався на ще більш закабалені села.

Проте, маючи невелике підсобне господарство, селянин, щоб якось проіснувати, змушений був частину своєї продукції продавати на колгоспних ринках за більш вищими цінами, що забезпечувало йому мізерні доходи. Об'єктивні закони ринкової економіки, незважаючи на спроби його адміністративного придушення, продовжували працювати на користь селян через колгоспний ринок.

Пізніше, після вересневого (1953 р.) Пленуму ЦК КПРС, держава пішла на введення поряд із заготівельними (чисто символічними) цінами більш високих заготівельних цін на сільськогосподарську продукцію, які вже значною мірою покривали затрати на її виробництво і навіть приносили частині господарств значні прибутки. Але ж натуроплата і обов'язкові поставки за роботи і послуги МТС продовжували з'їдати левову частку товарної продукції громадського господарства і на державну закупівлю за більш високими цінами припадала незначна її питома вага, що унеможлиблювало розв'язання проблеми нормальної, корисної і відтворювальної доходності сільськогосподарських підприємств.

Компартійна і державна політика вольового перерозподілу фінансів і матеріальних ресурсів змушена була зробити новий крок у ціновій політиці. Було відмічено обов'язкові поставки і повністю здійснено перехід на державну закупівлю сільськогосподарської продукції за більш високими

цінами через розширення сфери товарно – грошових відносин. Однак і нові закупівельні ціни не відповідали рівню ринкової вартості продукції і не забезпечували відповідних нагромаджень в колгоспах і радгоспах. Партійна і, державна номенклатура вбачала в цьому небезпеку селянського збагачення і вирішивши негайно продати сільськогосподарську техніку МТС колгоспам і радгоспам, знову поставити їх на межу фінансового краху. За рахунок продажу техніки, в тому числі і дуже застарілої, значно поповнився державний бюджет, а фінансово – економічне становище колгоспів і радгоспів погіршилося. В результаті подальшого розвитку колгоспів і радгоспів їх економіка стабілізувалась і вже в останні роки стала стабільно розвиватися. Проте уже у восьмидесятих роках минулого століття настала стагнація розвитку аграрної економіки, яка переросла в аграрну кризу.

2.3. Аграрна криза і шляхи її подолання

Починаючи з 80-х років, почалася деформація в агропромисловому комплексі. Спочатку стали зменшувати виробництво великі міжгосподарські підприємства, ското – і свиновідгодівельні комплекси, відгодівельні пункти при цукрових заводах, міжгосподарські підприємства, які розвивалися на основі міжгосподарської кооперації і агропромислової інтеграції. Багато сільськогосподарських підприємств, які були створені у 60 – 70 роки, без достатнього техніко – економічного обґрунтування стали збитковими і уже у 80-х роках припинили своє існування. Колгоспи і радгоспи, які вичерпали можливості свого дальшого розвитку, стали занепадати. Загальноекономічна криза, пов'язана з розладом економіки СРСР, найбільше позначилася в агропромисловому комплексі. Надмірне підвищення цін на промислові засоби виробництва (трактори, автомобілі, сільськогосподарські машини і обладнання) і предмети праці (мінеральні добрива, хімічні меліоранти, комбікорми, мікробіологічні добавки, пальне, мастильні та інші матеріали), руйнація системи матеріально – технічного постачання, агрохімслужби, погіршення системи економічних взаємовідносин між сільськогосподарськими і промисловими підприємствами, дезінтеграція, дезінтесифікація, диспеціалізація і переспеціалізація господарств і підприємств, зниження їх рентабельності і зростання збитковості, дуже великі цінові деформації, знецінення грошей і розвиток інфляції, поглиблення міжгалузевих диспропорцій, деформація аграрно-територіальних і аграрно-промислових комплексів звели до мінімуму процеси простого відтворення і зовсім унеможливили розширене. Світова історія не знає таких великих, всеохоплюючих і масштабних змін, які призвели б до такого великого її занепаду. У 2000 р. виробництво валової продукції сільського господарства у порівнянні з 1990 р. зменшилося на 46,8%, в тому числі рослинництва – 45,4% і тваринництва на 57,2%. У всіх господарствах України скоротилося виробництво зерна, цукрових буряків,

льону – довгунця, насіння соняшнику, картоплі, городини, плодів, ягід, винограду, молока, яєць та інших видів продукції сільського господарства. Харчова промисловість звела до мінімуму виробництво продовольчих товарів, нависла загроза над продовольчою безпекою населення. Сільськогосподарське машинобудування звело до мінімуму випуск сільськогосподарських машин, хімічна промисловість – мінеральних добрив, хімічних меліорантів і отрутохімікатів, комбікормова і мікробіологічна комбінування кормів і мікробіологічних добавок.

У зв'язку з порушенням економічних зв'язків з колишніми союзними республіками СРСР зменшились можливості імпорту сільськогосподарських машин від них. Крім того, вони значно зменшили виробництво сільськогосподарської техніки. Великі колгоспи і радгоспи, які базували своє виробництво на індустріальній, основі уже не могли далі існувати в таких великих розмірах, стали розукрупнюватися, тому їх кількість постійно зростала. Однак більшість колгоспів і радгоспів в умовах економічної ситуації, що склалася стали низькорентабельними, а більшість із них збитковими. Оплата праці селян була зведена до найнижчої. Вони стали просити збільшення площі присадибних земель і жити за рахунок власного підсобного господарства. Повільно стало розвиватися фермерське господарство. В економічних умовах, що склалися, виникла необхідність структурної перебудови і реформування всього аграрно-промислового комплексу.

Агропромислова політика і аграрна реформа вимагають науковообґрунтованого, всебічно і економічно зваженого підходу до структурної і організаційної перебудови агропромислового комплексу. Науковою основою такої політики має бути моделювання процесу реформації, вибір її оптимальних варіантів за критеріями найбільшого економічного ефекту – максимального збільшення виробництва с/г продукції і продовольчих товарів, повне насичення ними внутрішнього ринку, підвищення продуктивності і зниження собівартості, підвищення

рентабельності господарств і підприємств, формування на здоровій ринковій основі необхідних грошових доходів для сплати податків і наповнення державного бюджету, створення необхідних фондів для нагромадження і споживання. Саме вони виступають реальним фінансовим джерелом структурної перебудови агропромислового комплексу, модернізації і технологічного оновлення діючих і створення нових виробництв і прискореного розвитку продовольчого комплексу. Звідси закладається надійний фундамент розширення продовольчого ринку та збільшення експортних можливостей. Виходячи із цих концептуальних положень, розробляється аграрна реформа.

Аграрна реформа – це сукупність науковообґрунтованих заходів, спрямованих на прискорений вихід аграрного сектора економіки з кризової ситуації. Вона передбачає удосконалення земельних відносин, роздержавлення землі, її безплатну передачу селянам шляхом її поновлення, реформування колгоспів і радгоспів, розвиток різних форм господарювання, вдосконалення взаємовідносин між господарствами, між ними і промисловими підприємствами, розвиток вертикальної кооперації, агропромислової інтеграції, комплексування і комбінування виробництва, розвиток різних виробничих об'єднань, агроформувань, переведення сільського господарства на індустріальну, високоінтенсивну і спеціалізовану основу, підвищення товарності і конкурентоспроможності господарств і підприємств, створення зон і разом районів товарного виробництва зерна, цукрових буряків, льоно-волокна, насіння соняшнику, картоплі, городини, плодів, ягід винограду, молока, м'яса, яєць і вовни. Вона передбачає створення стабільних сировинних зон промислових підприємств, удосконалення фінансових і економічних відносин між ними, господарствами, виробниками і постачальниками сировини, створення сприятливого економічного середовища для розширеного відтворення у всіх галузях агропромислового комплексу, удосконалення інвестиційної, фінансово-кредитної, податкової, рентної, протекціоністської, митної

політики, створення продовольчого достатку, максимальне насичення внутрішнього ринку дешевими і високоякісними продовольчими товарами.

Здійснення аграрної реформи відбувалося в непростих економічних умовах. Відсутність стабільної валюти, інфляція, яка з'їдала всі амортизаційні відрахування, недоступність господарств до банківських кредитів, дуже великі відсоткові ставки, відсутність довгострокового кредитування повністю унеможливили у першій половині 90-х років минулого століття розвиток сільського господарства. Спочатку 1992 року урядом В. Фокіна було проголошено так звану лібералізацію цін, в результаті якої промислові підприємства в сотні і тисячі разів понад реальну вартість підвищили ціни на промислові засоби виробництва, тоді як ціни на сільськогосподарську продукцію були взяті під контроль держави з тим, щоб не допустити їх зростання понад реальні доходи населення. В цих умовах господарства були повністю позбавлені можливості придбати сільськогосподарські машини і обладнання, пальне, мінеральні добрива і хімічні меліоранти. Господарства змушені були перейти від інтенсивного до екстенсивного шляху розвитку. Йшли в перед, а пішли назад.

Надто велика поспішність без урахування реальної разової ситуації, недостатня обґрунтованість деяких заходів і спроба негайно реформувати сільське господарство шляхом архіреволюційної трансформації діючих господарських структур (колгоспів і радгоспів), не створивши відповідних економічних умов для формування нових, більш конкурентоспроможних структур, не дало позитивних результатів. У процесі реформування колективних сільгоспідприємств дула зруйнована і розкрадена значна частина основних фондів, хоча на їх базі необхідно було створити машинно-тракторні станції для обслуговування всіх господарств.

2.4. Аграрна реформа і її вплив на розвиток агропромислового комплексу

Аграрна реформа – це сукупність науково обґрунтованих заходів, що скеровані на: структурну перебудову агропромислового комплексу, оптимізацію поєднання його галузей, їх раціональне розміщення і спеціалізацію господарств на виробництві тих видів продукції, для яких вони мають найкращі природно – економічні умови і які обходяться їм найдешевше; розвиток агропромислової кооперації, вертикальної та горизонтальної кооперації, комбінування і комплексування виробництва, розвиток різних інтеграційних формувань; роздержавлення і приватизацію державного майна, землі і нерухомості; розвиток багатоукладної економіки і різних форм господарювання; розширення товарно – грошових відносин, перехід до ринкової економіки; удосконалення державного управління агропромисловим комплексом і планування розвитку сільського господарства, легкої і харчової промисловості та інших галузей, які виробляють промислові засоби виробництва і предмети праці; удосконалення інвестиційної, фінансово – кредитної, цінової, рентної, податкової, страхової, митної, протекціоністської та іншої політики; максимальне задіяння усіх економічних механізмів прискореного розвитку агропромислового комплексу, підвищення економічної ефективності його функціонування і конкурентоспроможності на внутрішньому і зовнішньому ринках; створення сприятливого економічного середовища для прискореного розвитку окремого сектора економіки, підвищення життєвого рівня і добробуту населення.

У продовж здійснення економічної реформи вдалося прийняти понад 100 різних постанов Верховної Ради і Уряду України, створити нормативно – правову базу для аграрних перетворень. Здійснено, зокрема, роздержавлення і приватизацію майна, землі і нерухомості, паювання землі, широкого розвитку набули різні форми господарювання. Однак позитивних наслідків аграрна реформа поки що не дала. Відсутність стабільної валюти,

гіперінфляція, непомірне зростання цін на промислові засоби виробництва і предмети праці, дуже великий диспаритет цін на них і сільськогосподарську продукцію, та продовольчі товари, відсутність довгострокового кредитування, недоступність господарств до банківських кредитів, відсутність у них необхідної кількості коштів для високоінтенсивного ведення сільського господарства, його дезіндустріалізація, дезінтенсифікація і переспеціалізація господарств призвели до зниження продуктивності та економічної ефективності використання аграрного потенціалу, зменшення виробництва сільськогосподарської продукції і загострення продовольчої проблеми.

Відбулася руйнація цілісності і збалансованості агропромислового комплексу, економічних, технологічних і організаційних зв'язків між окремими галузями підприємства та господарствами. Цілий ряд підприємств переробної, харчової промисловості, не маючи сировини, змушені були скоротити виробництво своєї продукції, а багато з них стане на консервацію.

Реформування колгоспів і радгоспів відбувалося некомплексно. Не було створено відповідних економічних умов для ефективного функціонування господарств. Вся сільськогосподарська техніка, яка була в колгоспах і радгоспах, – розбазарена і розкрадена. Перш, ніж приступити до реорганізації колгоспів, необхідно було створити в кожному населеному пункті машинно-тракторні станції, систему агросервісного і агрохімічного обслуговування. Їх відсутність дуже негативно впливає на розвиток сільськогосподарського виробництва. Не маючи достатньої кількості техніки, налагодженої системи агрохімічного і агросервісного обслуговування, господарства позбавлені можливості вести високоінтенсивне сільськогосподарське виробництво.

Новий етап економічної реформи має бути спрямований на узгоджений, збалансований, структуризований, цілісний, соціальноорієнтований розвиток агропромисловий комплекс. Економічна політика держави має бути скерована на поглиблення економічних,

технологічних і організаційних зв'язків між сільськогосподарськими і промисловими підприємствами, раціоналізації їх сировинних зон, створення машинно-тракторних станцій, системи агрохімічного і агросервісного обслуговування, поліпшення системи матеріально – технічного постачання, розвиток сільськогосподарського машинобудування, максимальне насичення ринку промисловими засобами виробництва і предметами праці, економічне і організаційне зміцнення господарств і підприємств, розвиток оптової і роздрібної торгівлі, насичення ринку продовольчими товарами. В економічних умовах, що склалися, господарства не мають достатньо коштів для придбання необхідної техніки, мінеральних добрив, хімічних меліорантів, пального, мастильних та інших матеріалів.

Аграрна реформа повинна бути спрямована не лише на створення сприятливих економічних умов для розвитку агропромислового комплексу. Державні і ринкові механізми повинні забезпечити стимулювання, найбільш високоефективне використання природно-ресурсного, основних виробничих фондів, матеріально-технічних і фінансових ресурсів. Реформування агропромислового комплексу має охоплювати не тільки суспільні і виробничі відносини людей в процесі агропромислового виробництва, але і відносини людей до природи. Створення максимально сприятливого природного середовища для розвитку сільського господарства на основі середовища неформуючих, природоохоронних, комплексно-меліоративних, землевпорядних і агрозоотехнічних заходів повинно стати основним напрямом господарської діяльності на сучасному етапі.

Агропромисловий комплекс може ефективно розвиватися лише на індустріальній, високоінтенсивній і спеціалізованій основі. Індустріалізація агропромислового виробництва вимагає розвитку цілих галузей промисловості, створення повного набору машин для комплексної автоматизації виробничих процесів. Тому реконструкція діючих і будівництво нових заводів, зміцнення матеріально-технічної бази Інституту механізації та електрифікації сільського господарства, створення нових

конструкторських бюро повинні забезпечити переведення сільського господарства на індустріальну основу.

Важливим напрямом сільського господарства є його інтенсифікація. Економічна реформа має створити максимально сприятливі умови не тільки для індустріалізації, але й для інтенсифікації сільського господарства. Нарощування потужностей підприємств тукової промисловості, збільшення виробництва мінеральних добрив і хімічних меліорантів і внесення їх у ґрунт повної норми сприятимуть не ліквідації в ньому дисбалансу поживних речовин, а розширеному відтворенню їх родючості і стабільному нарощуванню виробництва продукції землеробства. Хімізація – це один з важливих напрямів взаємодії людини і природи, через яку відбувається інтенсифікація кругообігу речовин у природі, а, відповідно, і підвищення продуктивності природно-ресурсного потенціалу.

Взаємодія людини з природою відбувається на основі постійного поліпшення природних умов для сільськогосподарського виробництва. Одним з важливих напрямів створення оптимальних умов для сільськогосподарського виробництва є гідротехнічна меліорація земель, зрошення посушливих і осушення перезволожених земель, регулювання їх водно-повітряного режиму. Гідротехнічна меліорація – це найбільш капітало – фондо – енерго – матеріало і трудомісткий напрям інтенсифікації сільськогосподарського виробництва. І це необхідно враховувати при реформуванні агропромислового комплексу. Капіталовкладення повинні бути спрямовані насамперед на реконструкцію діючих меліоративних систем, корінне поліпшення зрошуваних і осушених земель.

Аграрна політика держави має синтезувати в собі всі найновіші досягнення науки і техніки. Їх реалізація дозволить вивести аграрний сектор економіки з кризової ситуації, забезпечити динамічний і стабільний його розвиток та високу економічну ефективність його функціонування.

2.5. Аграрна реформа і розвиток кооперативного руху

Аграрна реформа в Україні має бути спрямована на структурну перебудову агропромислового комплексу, удосконалення його функціонально-компонентної територіальної структур, збалансування усіх його галузей, підвищення продуктивності та економічної ефективності використання аграрно-ресурсного потенціалу, стабільне нарощування виробництва агропромислової продукції, розв'язання продовольчої проблеми, насичення внутрішнього і зовнішнього ринку продовольчими товарами, поступовий перехід до ринкової економіки. Вона ще передбачає реформування земельних і майнових відносин, розвиток багатоукладної економіки, комплексування, комбінування, кооперування виробництва, поглиблення зовнішньоекономічної діяльності в галузі АПК, удосконалення цінової, рентної, податкової та страхової політики, підвищення рентабельності і доходності господарств. Отже, аграрна політика в Україні повинна охоплювати цілий комплекс проблем, які за своєю дуже великою складністю, масштабністю та глобальністю не мають собі рівних у світовій практиці.

Головне завдання аграрної реформи в тому, аби з допомогою організаційно-господарських, економічних, нормативно-правових та інших заходів перетворити сільське господарство у високоінтенсивну, індустріалізовану і високорентабельну галузь сільськогосподарського виробництва, здатну виробляти достатню кількість продукції для забезпечення населення у продуктах харчування, промисловості – в сировині, а зовнішньої торгівлі в експортних товарах.

Аграрна політика має здійснюватись з допомогою економічних реформ, кожна з яких повинна являти собою систему заходів, запровадження нових та вдосконалення діючих принципів, методів і форм господарської діяльності в економіці країни, що їх здійснює держава з метою

повної реформації суспільного і державного ладу. Вона повинна виконати завдання, які є відносно новими для України і цілою світу.

Варто підкреслити, що сучасна аграрна наука розробила наукові основи нової аграрної політики України, стратегічні напрями здійснення аграрної реформи, цілий комплекс конкретних заходів, спрямованих на прискорення виходу сільського господарства із кризової ситуації.

Однак для кожного спостерігача 90-х років, навіть не економіста, було зрозумілим, що аграрна реформа в Україні проводиться неправильно, бо вона призвела до великої руйнації сільського господарства і до його збитковості. Науково-історичний аналіз дозволяє визначити стратегічні помилки і конкретні причини українських реформаторів. За рекомендаціями деяких зарубіжних консультантів, підтриманими доморощеними реформаторами, колишні колгоспи і радгоспи стали замінити переважно не сімейно- (фермерсько-) кооперативною системою господарювання, як найбільш ефективною і загальноприйнятою колись (до кінця НЕПу) в Україні, а тепер і в розвинених країнах світу. Ні, це видалося для іноземних консультантів небажаним: в Західній Європі, бачте, при згаданій системі і так виникло перевиробництво дешевого продовольства (нам би їх біду!). А що буде, якщо воно піде на ринок світу із українських чорноземів? А чим же керувалися доморощені горе-реформатори, запропонувавши перереєструвати колгоспи, радгоспи і у приватно-орендні підприємства, фірми і товариства: акціонерне товариство; товариство з обмеженою відповідальністю, товариство з додатковою відповідальністю; командитне товариство; повне товариство; приватне підприємство та інші несімейні і некооперативні аграрні формування. Їх не лякало те, що це, по суті, застарілі, відомі з часів феодалізму латифундії, які будуються на великому землеволодінні і найманій робочій силі, що продуктивність праці в них і сьогодні найімовірніше буде в 10-12 разів нижчою в порівнянні з теперішніми фермерсько-кооперативними системами господарювання Західної Європи – їх більше турбувала клопітливість створення сімейних

приватних підприємств та їх обслуговуючих кооперативів.

Дехто просто боявся демократичної і економічної сили кооперативів, які потім можуть об'єднуватися у вищі спілки та власні банки. А декому, можливо, захотілося погріти руки на нових бідах нашого селянина, і вони вирішили спочатку дати йому землю, як колись і більшовики, а потім ("якщо не маєш чим її обробляти") віддай її олігархам-орендарям (сьогодні, а завтра повним власникам?).

Отже, хтось вирішив, що колишні колгоспні і радгоспні латифундії можна легко замінити ще менш продуктивними приватно-орендними латифундіями. Через це, починаючи з середини 90-х років, в Україні припинилося зростання фермерства, а з початку 90-х років з допомогою подвійного оподаткування проводиться послідовне знищення кооперативів не тільки в сільському господарстві, а у всіх інших галузях економіки. Слід врахувати, що без власних обслуговуючих кооперативів, спілок, банків, дрібний виробник, в тому числі і фермер, не може виживати в умовах ринку. А комерційні посередники ні в якій мірі не можуть бути замінником кооперації; вони тільки розоряють дрібного виробника, користуючись його економічною і законодавчою беззахисністю. За інформаційними даними на базі 10 тисяч 700 колишніх КСП створено лише 3200 сільськогосподарських кооперативів (25 відсотків) і лише 7 відсотків фермерських господарств. Значить, всі інші новостворені формування приватного типу (67 відсотків) потребують дореорганізації.

Економічні реформи повинні охоплювати весь комплекс проблем, пов'язаних з удосконаленням земельних і майнових відносин, розвитком її багатукладної і ринкової економіки і різних форм господарювання. Однак; провідне значення у здійсненні економічних реформ повинна зайняти кооперація, яка представляє собою процес добровільного об'єднання селян в організації виробництва, переробки і збуту сільськогосподарської продукції. Без обслуговуючих кооперативів взагалі неможливе нормальне функціонування селянських фермерських господарств. Так, за даними

підручника "Історія кооперативного руху", доля кооперації в збуті сільськогосподарської продукції становить в Японії понад 90%, у Швеції, Данії - 80-85, Норвегії понад 80, у Фінляндії - 70-80%, у Голландії - 50-60%, у Німеччині - 36-40%, у Франції – 30-35%). Питома вага кооперації у постачанні господарствам промислових засобів виробництва в цих країнах коливається від 40 до 70%, а кредитуванні сільського господарства - від 26 до 80%.

В минулому до колективізації Україна мала дуже славу кооперативну історію. Досвід кооперації в дореволюційній і довоєнній історії розвитку сільського господарства може бути з великим успіхом використаний сучасних умовах здійснення аграрної реформи. Однак для цього необхідно з'ясувати економіку суть кооперації і дати їй визначення як економічної категорії. Виходячи із ленінською поняття кооперації радянські економісти аграрники трактували її як повне усупільнення виробництва, а кооперування сільського господарства як усупільнення праці селян. Оцінюючи теоретичні дослідження сучасних економістів-аграрників і зводячи воєдино всі характеристики в одне визначення стосовно деяких умов сільськогосподарського виробництва, кооперацію слід розглядати як процес добровільного об'єднання селян, сільськогосподарських підприємств, що мають спільні економічні інтереси і погоджуються співпрацювати для реалізації цих інтересів. За визначенням видатного українського вченого-економіста М. І. Туган-Барановського "Кооператив - це таке господарське підприємство декількох осіб, котрі з доброї волі з'єдналися, яке має своєю метою не добування найбільшою прибутку на затрачений капітал, а навпаки, збільшення через спільне господарювання трудового доходу своїх членів або зменшення їх видатків" (М.І. Туган-Барановський. Кооперація, її природа та мета. Львів. 1936 р. С. 9.)

Кооператив представляє собою кооперативне утворення, оскільки його члени утворюють організацію, не втрачають своєї самостійності. Отже, кооператив - це сільськогосподарське підприємство

корпоративного типу, створене шляхом добровільного об'єднання матеріальних внесків і зусиль сільськогосподарських товаровиробників (окремих громадян та юридичних осіб) організації демократичного управління і поділу, ризику та доходів відповідно до участі в господарській діяльності цього підприємства.

Основними фундаментальними принципами і найбільш вигідними на базі яких може розвиватися сільськогосподарська кооперація можна назвати наступні: єдність і злагода, поєднання індивідуальних і колективних зусиль та взаємодопомога в реалізації спільної мети і стратегічних цілей; економічний ефект, тобто одержання певного зиску і матеріальної вигоди на основі кооперації без якої їх одержання неможливе; повну демократію що в контексті розвитку кооперації означає особливий і своєрідний порядок відпрацювання, прийняття і виконання управлінських рішень; справедливість, яка знаходить своє відображення у системі розподілу продукції і доходів відповідно до участі в діяльності свого кооперативу і вкладеного капіталу: свободу, тобто виключно добровільний характер участі у кооперації, незалежність і забезпечення права вибору для її учасників; відповідальність, яка полягає в тому, що кожний учасник кооперативу бере на себе відповідні зобов'язання і відповідальність за результати господарської і комерційної діяльності; освіту високий професіоналізм, турботу кооперативної організації про високий рівень кваліфікації і компетентності та інформованості кожного члена кооперативу.

Виходячи з основних концептуальних положень кооперації необхідно будувати державну кооперативну політику, яка повинна бути спрямована на удосконалення організації сільськогосподарського виробництва, підвищення його економічної ефективності, конкурентноздатності на внутрішньому зовнішніх ринках і збільшення виробництва ва продукції землеробства і тваринництва. Кооперативний напрям аграрної політики мав би бути пріоритетним, а реформування

колгоспів, радгоспів та міжгоспів мала б здійснюватися на засадах кооперації. Однак закон про сільськогосподарську кооперацію появився занадто пізно з доповненнями у 2000 р. В ньому сільськогосподарський кооператив визначається як юридична особа, утворена юридичними та фізичними особами добровільного членства та об'єднання майнових та пайових внесків для спільної виробничої діяльності у сільському господарстві та обслуговування переважно членів кооперативу.

Сільськогосподарський виробничий кооператив розглядається як юридична особа, утворена шляхом об'єднання фізичних осіб, які є сільськогосподарськими товаровиробниками, для спільного виробництва продукції сільського, лісового, рибного господарства на засадах обов'язкової трудової участі у процесі виробництва.

Сільськогосподарським товаровиробником вважається особа незалежно від форми власності та господарювання, в якій валовий дохід, отриманий від операцій з реалізації сільськогосподарської продукції власного виробництва та проектів її переробки за наявності сільськогосподарських угідь або поголів'я продуктивної худоби у власності, користуванні, в тому числі й на умовах оренди. Кооперативи стараються вибрати для свого підприємства найкращі умови господарювання і ставлять собі за мету підвищення добробуту, інтелектуального і культурного рівня своїх членів. Засновники кооперативів, вважають, що вони здатні поступово вивести сільськогосподарське виробництво з кризовою стану. ліквідувати негативні явища у розвитку агропромислового комплексу. В той же час в них є більш сприятливі умови для розвитку кооперативного руху, оскільки колишні сільськогосподарські підприємства і господарства можуть створювати спочатку кооперативи селян-пайовиків, а потім вже в цих кооперативах поступово еволюційним шляхом, стимулювань трансформацію окремих з їхніх членів, у власників приватних господарств. Такий напрям аграрних перетворень, на нашу думку, повинен мати пріоритет над іншими. Справа в тому, що виробничі або виробничо-обслуговуючі кооперативи

простих пайовиків, або мішані кооперативи пайовиків і фермерів зможуть відразу створювати один або кілька фермерських обслуговуючих кооперативів завершеного тину. Основна специфіка перехідних кооперативів полягає в тому, що в їх статуті є нове положення, згідно якого кожний член кооперативу має право, не виходячи з нього, розширювати своє особисте і сільське господарство за рахунок оренди або купівлі додаткових земельних і майнових паїв у пенсіонерів і громадян, які не можуть вести своє власне господарство.

Слід підкреслити, що в окремих областях і найбільше в західних альтернативою кооперативної стратегії помилково було обрано зовсім інший шлях реформування великих колективних і державних господарств, який полягає перетворенні їх у так звані приватно-орендні господарства. Однак, вони через їхній надмірно великий не сімейний розмір, універсальність гоміздкість виробництва змушені згодом реформуватися, щоб вижити в умовах розвитку ринкової економіки зростання конкуренції. Подальший розвиток може бути пов'язаний тільки з розукрупненням та створенням для себе обслуговуючих кооперативів, спеціалізованих на постачанні необхідних промислових засобів виробництва і збуті готової продукції. Тому, такий варіант реформування колективних, державних і міжгосподарських підприємств виявився не ефективним.

Історичний досвід розвитку кооперації в Україні, глибокий аналіз позитивних і негативних наслідків економічної реформи вдосконалення земельної реформи, глибоке вивчення зарубіжного досвіду дає можливість скоректувати основні напрями аграрної політики в нашій державі. Враховуючи, що перехідний період та при зрілій ринковій економіці без спеціалізованих обслуговуючих кооперативів зайнятих кредитуванням, матеріально-технічним постачанням, послугами торгівлі і споживання, промисловою переробкою унеможлиблює становлення і виживання приватного сектора, економіки.

Приймаючи до уваги прийнятий 17 липня 1997р. Закон України про сільськогосподарську кооперацію, який був уточнений, скорегований і доповнений 02.11.2000 р., створює більш реальну можливість розвитку кооперації в агропромисловому секторі найбільше у сільськогосподарському виробництві, удосконалення системи обліку, розподілу і споживання матеріальних благ у відповідності законами розвитку суспільства.

Досліджуючи розвиток кооперативного руху в сфері сільського господарства України, слід зазначити, що кооперативи постсоціалістичного періоду докорінно відрізнялись від тих, що функціонували в Україні за радянських часів.

Такі кооперативи формувались в умовах, коли ще не була визначена приватна власність на землю. Кооперативи в умовах роздержавлення радянської економіки створювались на добровільних засадах поодиноких ентузіастів, як і брали землю в оренду в радгоспів або колгоспів і виконували сільськогосподарські роботи за їх замовленням. В економічній аграрній літературі така форма господарювання визнана як внутрігосподарські виробничі кооперативи. Однак в практиці господарювання такі господарські структури не забезпечили очікуваних результатів Крім цього відсутність належної уваги до розвитку кооперативного руху в країні з боку владних структур, обмеженість прав товаровиробників на землю і результати виробництва, а також загальна кризова ситуація в країні негативно вплинули на результати господарювання, спричинили розвал і припинення діяльності більшості частини знову утворених виробничих кооперативів та сприяли тому, що багато підприємців змушені були повернутися до старих малоефективних форм господарювання. Якщо в 1991р. на Україні функціонувало кооперативів 285, в 1999 р. тільки 74. Основними стимулюючими факторами в ефективному використанні кооперативною форми господарювання в сфері АГІК України слід вважати наступні:

- а) відсутність конкретної визнаної суспільством стратегічної програми перебудови агропромислового комплексу, в якій кооперація могла б займати провідне місце в реформуванні економічних відносин селян як підприємців і засновників власного господарювання і підприємництва, користувача споживачів сільськогосподарської продукції;
- б) недостатня розвиненість ринкових інституцій, зокрема, сільськогосподарської продукції;
- в) подвійне велике оподаткування кооперативів і господарств, які їх створили;
- г) обмеженість дії прийнятих законів України стосовно банкрутства збиткових підприємств і, в першу чергу, колгоспів і радгоспів;
- д) низький рівень матеріально-технічної бази АПК. Насамперед це стосується першої сфери АПК, яка має розвиватись у відповідності з вимогами сільськогосподарського і переробного секторів аграрної економіки:
- ж) неузгодженість між різними сферами АПК;
- з) наявність досить могутніх політичних сил і аграрного лобі, як зацікавлені в збереженні колективних сільськогосподарських виробництв;
- е) руйнація старої ідеології господарювання в аграрній сфері, без заміни новою ідеологією, побудованою на визнанні прогресивності підприємництва як форми ведення сільськогосподарського виробництва.

З огляду на досвід цивілізованих країн світу, а також вітчизняний досвід дореволюційних часів можна констатувати, то кооперативний рух кооперативна форма господарювання в АПК може і повинна знайти важливе місце в піднесенні національної економіки, виході її з кризового стану, умовах переходу до ринкової економіки з її великою конкуренцією сільськогосподарські товаровиробники самостійно не зможуть протистояти посередницькому бізнесу. Ще давно Михайло Туган-Барановський зауважував " Виступаючи на ринкові, відносно продавець свого трудового продукту, селянин стає жертвою капіталістів-скупщиків, котрі користуючись з господарської немочі селянина, купують його продукцію по ціні, значно

нижчої ринкової, купувати все собі необхідне доводиться по ціні надмірно високій ... Окремий працюючий не має чим захистити свої інтереси, але з'єднавшись у гурт, працюючі стають грізною силою" (Туган-Барановський М. І. Політична економія: курс популярний. Київ. Наукова думка, 1994 р. с. 218). Тому в умов реформування колгоспів і радгоспів і розвитку фермерського господарства сільськогосподарська кооперація повинна була би стати головним напрямом державної аграрної політики. Слід проте відзначити, що перші не дуже успішні спроби відродити кооперативний рух в аграрній сфері України були приречені невдачі, оскільки були відсутні передумови для ефективного функціонування кооперативів в сільському господарстві. Лише починаючи з другої половини 90-х років, створюються реальні умови для того, щоб кооперативи стають основною формою господарювання в аграрній сфері. При цьому в практиці господарювання повинні знайти місце різноманітні напрямки кооперування селян та інших суб'єктів, що обслуговують селян і сільськогосподарські господарства та задовольняють їх потреби в різних видах робіт і послуг.

Залежно від форми та ступеня спеціалізації виробничо-господарської діяльності і послуг кооперативи можуть розподілятися на декілька груп, з огляду на зарубіжний і вітчизняний досвід пропонуються наступні класифікації кооперативів у сфері АПК за видами виробничо-господарської діяльності:

Виробничі кооперативи, які здійснюють господарську діяльність на засадах підприємництва і з метою утримання доходу.

Обслуговуючі кооперативи або сервісні, спрямовують свою діяльність на обслуговування сільськогосподарського виробництва. Залежно від виду їх діяльності вони поділяються на збутові, постачальницькі, сервісні, кредитні, переробні та інші.

Збутові сільськогосподарські кооперативи, які створюються з метою збуту сільськогосподарської продукції і реалізації її на ринку.

Кредитні кооперативи (спілки) створюються на добровільних засадах з метою концентрації вільних коштів окремих товаровиробників сільськогосподарської продукції і надання кредитів членам кооперативу (спілки).

Споживчі кооперативи. Формуються з метою захисту інтересів споживачів і виробників сільськогосподарської продукції від надмірного підвищення цін, які формуються в сфері обігу і залежать від монополізму посередницьких організацій та переробних підприємств сільськогосподарської сировини в кінцеві продукти споживання.

Постачальники кооперативи. Створюються з метою об'єднання зусиль сільськогосподарських товаровиробників в забезпеченні матеріально-технічних потреб для ведення сільськогосподарських робіт, їх головна мета - надавати послуги виробникам сільгосппродукції і задовольняти їх потреби в матеріально-технічних засобах.

Збутові кооперативи здійснюють заготівлю, зберігання, переробку і збут продукції.

Маркетингові кооперативи. Маркетингові кооперативи створюють сільськогосподарські товаровиробники з метою завоювання товарних ринків на основі їх вивчення і розробки маркетингової стратегії.

Сервісні кооперативи. Спеціалізуються на наданні різноманітних послуг сільськогосподарським виробникам. Асортимент послуг визначається установчими документами. Можуть включати послуги зі збереження, транспортування, сушіння тощо.

Кооперативи наукового обслуговування. Формуються при науково дослідних і навчальних установах аграрного профілю з метою надання послуг товаровиробникам сільськогосподарської продукції у виборі найбільш ефективних технологій стосовно конкретних умов господарювання; впровадження нових форм ведення сільськогосподарських робіт; навчання фермерів і інших товаровиробників основам агротехніки тощо.

Багатофункціональні кооперативи, які повинні надавати різні послуги сільськогосподарським підприємствам і господарствам.

З цих видів в Україні найбільшого розповсюдження набули первинні кооперативи товаровиробників і переробників сільськогосподарської продукції та в сфері надання послуг сільським товаровиробникам. При цьому найбільш інтенсивно ведуться пошуки товаровиробників в напрямках об'єднання зусиль з переробними виробництвами на базі використання сучасних технологій з виробництва реалізації харчових продуктів /молока, масла, сира, м'яса м'ясних виробів тощо. На основі кооперативних принципів ведення сільськогосподарських робіт формуються первинні кооперативи на основі перебудови колгоспів. Однак більшість спроб такої перебудови носить поки що формальний характер. Колишні колгоспники і після того, як стали кооператорами продовжують працювати за старими принципами, а паї, які на папері визначені, не є повноцінними внесками при створенні капіталу кооперативу, а тому не використовуються так, як в зарубіжних країнах.

В сучасній практиці, використовуючи принципи побудови кооперативів вітчизняні товаровиробники намагаються представляти новостворені господарські структури більш сучасними назвами, зокрема такими, сільськогосподарські корпорації, агрофірми, концерни, холдінгові компанії тощо. Це цілком природне явище, оскільки (і намагання вітчизняних товаровиробників наслідувати прогресивний досвід цивілізованих країн світу. Головними залишаються питання ув'язки нових сучасних сільськогосподарських виробничих структур із змістом їх діяльності, функціями управління в умовах ринкової економіки. В сфері сільського господарства уточнення і концентрації потребують пов'язанні з майновими і земельними відносинами, в сфері переробки сільгосппродукції в кінцеві продукти споживання - процеси роздержавлення

і приватизації державних переробних підприємств та створення на їх основі підприємницьких об'єктів.

Залежно від форм видів підприємницької діяльності і сфери їх впливу в сільськогосподарському середовищі пропонуються наступні схеми орієнтації кооперативів в АПК.

Схема 1. Формування первинних /місцевих/ сільськогосподарських кооператив, що потребують об'єднання зусиль товаровиробників сільськогосподарської продукції задля реалізації продукції без посередників. Кооперація між товаровиробниками відбувається за принципом товаровиробники споживачі продукції. При цьому безпосередніми товаровиробниками є фермерські, одноосібні та пайові колективні господарства, а споживачами - оптові та роздрібно - оптові установи. Так кооперативні структури функціонують на місцевому рівні і здебільшого спеціалізуються на постачанні обмеженого асортименту сільськогосподарської продукції.

Схема 2. Кооперування сільськогосподарських виробників переробними виробництвами, спрямованими на більш глибоку переробку сільгоспсировини в кінцеву продукцію та постачання її безпосередньо споживачам.

Схема 3. Кооперування сільськогосподарських виробників з переробними виробництвами та сервісним обслуговуванням їх потреб. Здійснюється воно в напрямках: сільськогосподарських виробників з переробними підприємствами та з осередками сервісного обслуговування метою надання якісних послуг та постачання кінцевої продукції безпосереднім споживачам.

Позитивними рисами створення первинних сільськогосподарських кооперативів слід вважати: безпосередню участь виробників сільгосппродукції в управлінні діяльністю кооперативів, можливість підвищення прибутковості в роботі первинних сільськогосподарських ланок за рахунок наладжених процесів збуту сільгосппродукції, наявність умов для повного прояву підприємницьких якостей, зокрема

таких, як високий професіоналізм, можливість сумісництва виробничих і управлінських функцій, резерви зниження цін на продукцію, кооперативна адаптованість до змін кон'юнктури ринку.

Перспективним напрямом розвитку сільськогосподарських кооперативів є процеси їх вертикальної інтеграції за структурою управління горизонтальної інтеграції за сферами впливу, асортименту надання послуг, цих позицій пропонуються наступні напрями організації кооперативів кооперативних об'єднань в АПК.

Перший напрям передбачає формування регіональних кооперативних об'єднань.

Діяльність таких кооперативів спрямована на формування ринків певних видів сільгосппродукції. В зарубіжній практиці такого типу кооперативні об'єднання прийнято визначати як маркетингові. В США, зокрема, в 1995р. функціонувало 2173 маркетингові кооперативи. Загальна чисельність зайнятих в таких структурах становила, 8 млн. чол., а товарооборот склав 65,5 млрд. дол. в рік. Такі кооперативи спеціалізуються на виробництві і реалізації молока і продуктів його переробки, зерна, насіння, олійних культур, фруктів і овочів, цукру, птиці, тощо..

Кооперативні об'єднання маркетинговою характеру можна вважати досить перспективними в формуванні внутрішніх і зовнішніх продуктових ринків.

Важливою проблемою в умовах фінансової кризи є пошук фінансів для розвитку нових форм господарювання та створення власних фінансових фондів на кооперативній основі. В цьому аспекті і перспективним для умов України слід вважати створення об'єднань /спілок/ кооперативів з метою формування спільних фінансових джерел для розвитку) первинних сільськогосподарських кооперативів і їх раціонального використання.

Перший напрям передбачає найбільш типовий шлях для створення регіональних кооперативних спілок, об'єднань, кредитних спілок, основною

метою яких є інтеграція фінансів, створення умов для самофінансування і ефективного розвитку його членів.

Подібні форми створення фінансово-кредитних кооперативів, які спеціалізуються на наданні послуг аграрним структурам, функціонують в багатьох країнах світу. В США, наприклад, добре відома роль системи сільськогосподарського кредиту /ССК/, яка є постачальником кредитних ресурсів американським фермерам і побудована на принципах кооперативної організації і управління власністю. За організаційною структурою ССК являє собою кооператив, де власниками системи виступають її члени, які водночас можуть бути і кредиторами. При цьому розроблені певні умови і правило надання кредитів ССК у відповідності з обсягом користування і послугами. Слід відзначити, що ССК успішно функціонує в США понад 90 років. За цей період в структурі і управлінні ССК відбулись суттєві зміни викликані змінами на фінансових та сільськогосподарських ринках. Однак незмінними залишились принципи кооперативної організації. При цьому на всіх етапах розвитку цієї організації незмінним залишився статус підприємства:

державною підтримкою /ПДП/, де уряд приймав активну участь у забезпеченні ефективності її функціонування. Для вітчизняної практики досвід США з питань орієнтації фінансово-кредитних структур, що, спеціалізуються на обслуговуванні сільськогосподарських і переробних підприємств, представляє значний інтерес і може бути використаним в Україні, оскільки такі кооперативи знаходяться лише в стадії становлення і потребують невідкладного вирішення.

Узагальнюючи вище викладене, слід зазначити наступне. В світовій практиці кооперативна форма організації праці в сільському господарстві є багатоперспективною і найпоширенішою. Головними принципами побудови кооперативних відносин в усіх формах організації праці залишаються такі: як обов'язковість членства фізичних і юридичних осіб в кооперативах, сплата членських та вступних внесків; користування послугами своєї організації;

контроль за діяльністю кооперативу; використання рішень загальних зборів. Більш конкретно права обов'язки членів кооперативних органів регламентується в установчих документах і статутах

В країнах з розвинутими ринковими інституціями кооперативна форма організації підприємницької діяльності пройшла довгий еволюційний шлях розвитку. На сучасному етапі кооперація в сільському господарстві набула широкого розповсюдження в сфері надання фінансово-кредитних послуг сільськогосподарським виробникам; об'єднання зусиль сільськогосподарських товаровиробників на принципах кооперації з метою взаємного захисту власних інтересів на ринках сільськогосподарської продукції, самозабезпечення фінансовими і матеріально-технічними ресурсами, тощо.

Сучасними формами організації підприємницької діяльності принципів кооперації слід вважати створення спілок кооператорів сільськогосподарських товаровиробників та їх об'єднання з підприємницькими структурами фінансово-кредитною, матеріально-технічною, збутового забезпечення.

В Україні кооперативна форма організації підприємницької діяльності в АПК перебуває в кризовому стані, коли старі принципи організації такої діяльності не здатні забезпечити належних результатів господарювання, а нові гальмуються загальною кризою в країні та низьким рівнем розвитку ринкової інфраструктури в АПК

В умовах переходу до ринкової економіки і вже у зрілому ринковому середовищі без спеціалізованих кооперативів, які б займалися кредитуванням, збутом, постачанням, послугами торгівлі та промисловою переробкою продукції практично неможливе становлення і виживання приватного сектору економіки у виробництві агропромислової продукції. Отже намагаючись налагодити економічну співпрацю і взаємодопомогу людей задля покращання їх добробуту та згладження гостроти суперечностей

у теперішній кризовій ситуації і в наступних періодах соціально-ринкової економіки доцільно:

участі адміністративних органів, спеціалістів сільською господарства, вчених-аграрників, активістів кооперативного руху, фермерів та інших сільських товаровиробників розробити і поступово реалізувати програми відродження та розвитку виробничих, кредитних, обслуговуючих і споживчих кооперативів тобто різних спілок, товариств, асоціацій, МТС та їх об'єднань; охопити цими програмами сільське, лісове, комунальне господарства, харчову, переробну і місцеву промисловість, будівництво, місцевий транспорт, торгівлю, побутове і культурне обслуговування населення та деякі інші галузі економіки, в яких можливе поширення малого і середнього підприємництва. У програмах слід передбачити організаційні основи розвитку кооперації формування різних кооперативів та їх об'єднань як в галузевому так територіальному плані, складовою частиною цих програм мають бути освітньо-пропагандистська, культурно-масова та ідеологічна спрямована на розвиток масового кооперативного руху. Враховуючи дуже велику фінансову кризу і необхідність її прискореного подолання доцільно насамперед розпочати кооперативну взаємодопомогу громадян в організації у кожному населеному пункті каси взаємодопомоги тобто заощаджувально-кредитні спілки, з встановленням для всіх громадян звичайних процентів на вклади і дещо вищі на позички, довіривши ведення такої каси найбільш авторитетній і довірній людині, яка б спочатку могла вести й касу на громадських засадах. Необхідно відзначити, що в і Галичині такі каси до 1939 р. були у кожному селі.

В сучасних умовах вже можливе створення сільськими товаровиробниками, в тому числі і селянськими фермерськими господарствами первинних, сільських, районних і виробничих об'єднань та комплексних обслуговуючих спілок, спеціалізованих кас чи навіть банків. Досить сказати, що війни в Галичині успішно працювали "Центро-банк". "Іпотечний банк". "Промбанк" та інші. З розвитком кооперативного руху

вузькопрофільні кооперативи та спілки можуть спеціалізуватись на кредитуванні, збуті, постачанні, переробці продукції та інших видах господарської та комерційної діяльності.

З метою прискорення темпів формування приватного сектору економіки та розвитку кооперативного руху доцільно провести реорганізацію різних сільськогосподарських підприємств у виробничі і обслуговуючі кооперативи, в тому числі і перехідного характеру з наступним розвитком у внутрішньокооперативного фермерства та інших приватних товаровиробників.

Для забезпечення розвитку приватного кооперативного секторів економіки доцільно максимально сприяти створенню кооперативів взаємодопомог й у сфері послуг і колективного захисту особистих підсобних домашніх господарств. Надавати членам кооперативу право за власним бажанням входити або виходити із нього, якщо приймається рішення про його реорганізацію.

Організацію виробничих, виробничо-обслуговуючих та споживчих первинних кооперативів та їх об'єднань слід будувати на загальноприйнятих у світі декларованих Міжнародним кооперативним Альянсом принципах добровільності, вільного вибору адміністрації, особистої участі в управлінні всіх членів кооперативу тощо. При цьому використовуються такі чинники кооперування: висока економічна ефективність кооперативного господарювання; відходу від участі в ділових операціях: вихід на внутрішній і зовнішній ринки збуту продукції; налагодження системи постачання і збуту продукції та системи послуг; переваги координації всієї громадської системи, поділ ризику, ринкова влада та інші.

Висновки.

В продовж тривалого економічною розвитку на Україні сформувався структуризований, збалансований, соціально-орієнтований, економічно ефективний аграрно-промисловий комплекс, основними складовими були

високоінтенсивне та індустріалізоване сільське господарство, харчова і переробна промисловість та інші галузі промисловості, які виробляють промислові засоби виробництва і предмети праці для сільського господарства, комбікормова, мікробіологічна та ін.).

Господарствам необхідно запровадити ціни підтримки (заставні ціни) на квотовану продукцію в межах продовольчої безпеки країни сільськогосподарську продукцію. Ціни підтримки визначаються на основі нормальної галузевої собівартості та мінімального прибутку для простого відтворення. Підтримка цін і доходів має здійснюватись через систему відшкодування товаровиробниками різниці між цінами підтримки і фактичною середньоринковою ціною за умови, коли вона нижча ціни підтримки в межах обсягів квотованої продукції, еквівалентні ціни формуються на основі галузевих нормативних витрат і середньої норми прибутку на авансований у виробництво капітал, в галузях, які обслуговують агропромисловий комплекс.

На другому етапі, коли поліпшиться фінансово-економічна ситуація в країні, цінова політики повинна бути спрямована на стабілізацію і створення економічних умов для розширеного відтворення в обсягах внутрішніх та експортних потреб на основі підтримання цінового паритету шляхом регульованого ціноутворення та формування еквівалентних цін.

На третьому етапі має відбуватися здійснення поступового переходу від прямого регулювання еквівалентних цін до вільного ціноутворення.

Для усунення цінового диктату надмірного завищення з боку підприємств монополістів, які постачають сільському господарству промислові засоби виробництва і матеріально-технічні ресурси необхідно на всіх етапах здійснювати контроль за формуванням цін.

РОЗДІЛ III. РЕСУРСНИЙ ПОТЕНЦІАЛ АГРОПРОМИСЛОВОГО КОМПЛЕКСУ.

3.1. Населення і трудові ресурси.

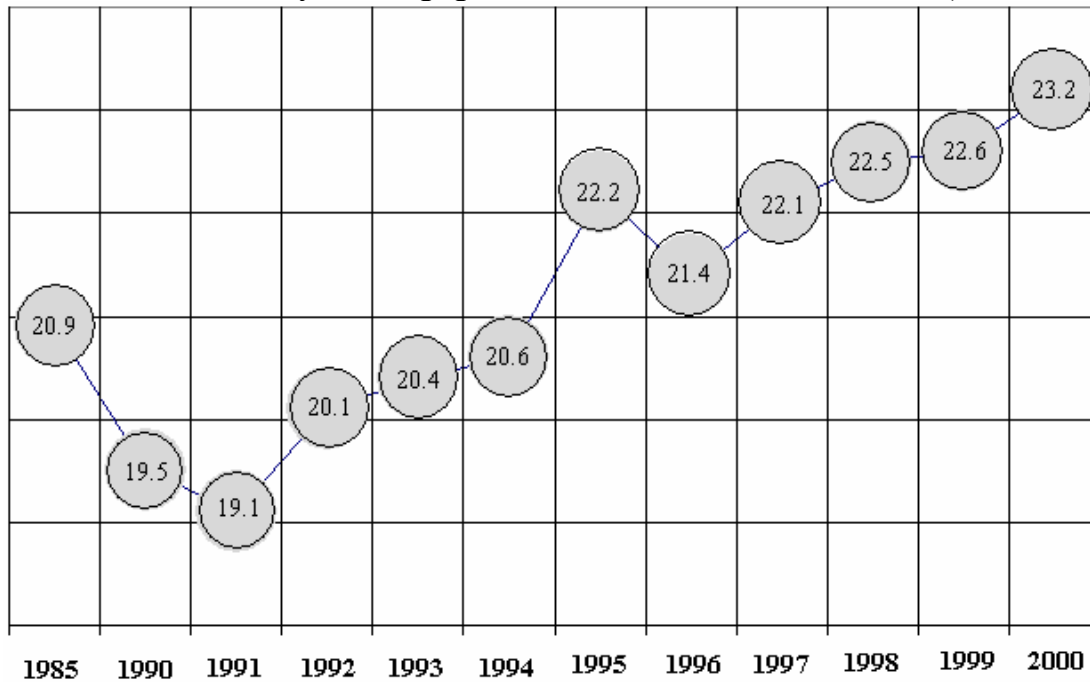
Важливе значення у розвитку матеріального виробництва має населення, його кількість, розміщення, статеві і вікова структура, економічна і трудова діяльність мають вирішальний вплив на розвиток економіки країни. Потреби населення визначають масштаби, обсяг і структуру суспільного виробництва. Кількість міського і сільського населення і його співвідношення суттєво впливає на функціонально - компонентну і територіальну структуру господарства країни, співвідношення галузей промисловості сільського господарства, обсяг виробництва сільськогосподарської продукції і продовольчих товарів (Таблиця 1).

Таблиця 1.

Населення України

	1991	1996	1997	1998	1999	2000	2001
Все населення (постійне)	51689,7	51079,4	50638,8	50245,2	49850,9	49456,1	49036,5
Сільське населення	16895,0	16537,4	16407,5	16264,1	16124,0	15950,2	15789,9
Питома вага сільського населення, %	32,7	32,4	32,4	32,4	32,3	32,3	32,2
Все населення у працездатному віці	28816,0	28256,7	28345,3	28208,1	28199,4	28278,9	28408,5
Сільське населення у працездатному віці	8305,0	8091,0	8037,6	7985,6	7987,2	7997,7	8050,6
Питома вага сільського населення в працездатному віці, %	28,8	28,4	28,4	28,3	28,3	28,3	28,3

**Частка зайнятих у сільському господарстві в загальній чисельності
зайнятих у всіх сферах економічної діяльності (відсотків)**

Господарська діяльність населення в агропромисловому комплексі спрямована на постійне збільшення виробництва сільськогосподарської продукції продовольчих товарів. Щоб жити і працювати населення повинно мати в достатку продуктів харчування. Продовольча проблема завжди є головною у матеріальному виробництві, оскільки від того як буде забезпечене населення продуктами харчування залежить його здоров'я, тривалість життя і продуктивність його праці. Друга важлива проблема – це повне забезпечення населення продуктами першої необхідності, тобто одягом та взуттям. Їх виробництво залежить від сільського господарства, яке виробляє сировину для легкої промисловості. Від того наскільки воно виробляє сировини для легкої і переробної промисловості, наскільки вона розвинена залежить забезпечення населення продуктами першої необхідності.

Господарська діяльність населення пов'язана із житловим будівництвом, житлова проблема і забезпечення населення житлом одна із складних і першочергових проблем. Будівництво сіл і міст, система

розселення в дуже великій мірі впливають на розвиток агропромислового комплексу і його територіальну організацію. Навколо великих міст, промислових центрів розвивається приміське сільське господарство, яке спеціалізується на виробництві городини, закритого і відкритого ґрунту, ранньої картоплі, молока, м'яса, дієтичних яєць та інших видів сільськогосподарської продукції. Розміри приміських зон залежить від розмірів міст і кількості в них населення (Таблиця 2).

Таблиця 2.

Кількість населення, зайнятого в усіх сферах економічної діяльності.

	1990	1995	1996	1997	1998	1999	2000	
							Тисячі	Відсотки
Всього зайнято	25419,1	23725,5	23231,8	22597,6	22348,7	21823,7	21268,5	100
У галузях економіки	25400,7	21962,0	20868,3	19835,1	19415,0	18789,6	18063,3	84,9
Сільське та лісове господарство(в кл особисті підсобні господарства населення)	5022,8	5329,4	5074,9	4968,8	5024,6	4926,8	4944,7	23,2
Промисловість	7829,8	5761,3	5335,0	4882,2	4733,2	4342,3	4097,5	19,3
Будівництво	2421,8	1485,0	1365,7	1194,3	1097,4	973,7	895,4	4,2
Транспорт і зв'язок	1788,4	1449,0	1398,4	1308,2	1281,3	1229,0	1166,0	5,5
Торгівля, громадське харчування, матеріально-технічне постачання та збут, заготівлі.	1891,9	1614,4	1551,8	1522,3	1448,8	1509,6	1347,1	6,3
Житлово-комунальне господарство та невиробничі види	993,6	820,0	770,0	816,9	775,7	814,1	711,0	3,3

побутового обслуговування населення								
Охорона здоров'я, фізкультура і соціальне забезпечення	1501,8	1515,6	1481,5	1443,2	1433,3	1545,6	1393,7	6,6
Освіта, культура, мистецтво, наука та наукове обслуговування	2992,5	2609,7	2488,6	2322,5	2265,1	2240,6	2174,3	10,2
Фінансування, кредитування і страхування	128,5	180,9	180,2	178,1	178,2	162,3	161,1	0,8
Апарат органів державного та господарського управління, кооперативних та громадських організацій	433,3	722,3	752,5	761,1	762,1	750,7	789,5	3,7
Інші галузі	396,3	474,4	469,7	437,5	415,3	394,9	383,0	1,8
В інших сферах економічної діяльності	18,4	1763,5	2363,5	2762,5	2933,7	3034,1	3205,1	15,1

Взаємозалежність розселення, розвитку міст і сільського господарства проявляється у формуванні територіально-виробничих комплексів, кожний із яких представляє собою поєднання різних галузей матеріального виробництва, які скомплектовані скооперовані і зінтегровані між собою утворюючи цілісну, збалансовану систему. І основне завдання економічної політики держави полягає в тому, щоб зв'язати інтереси і потреби населення з розвитком економіки кожного територіально-виробничого комплексу.

Величезні відмінності від кількості населення і його густоти, потребах та інтересах вимагають від держави урегулюванні розвитку економіки і зниженням життєвого рівня і добробуту населення.

Сільське населення, яке пов'язане із сільськогосподарським виробництвом теж зменшується однак його питома вага в загальній кількості населення залишається незмінною.

В економічній діяльності і матеріальному виробництві безпосередньо участь приймає працездатне населення. Його кількість теж постійно зменшується. Однак його питома вага у загальній кількості населення залишається незмінним і зменшується в межах 32,7 і 32,2 %. Сільське населення у працездатному віці теж зменшується. Протягом останнього десятиліття воно зменшилося майже на 300 тис. чол. Проте його питома вага у загальній кількості населення суттєво не змінилася. Зменшення кількості сільського населення, в тому числі працездатного суттєво вплинуло на економічні показники сільського господарства. Насамперед зменшується площа землі в обробітку, скоротилося виробництво основних видів сільськогосподарської продукції.

Зменшення кількості працездатного населення узгоджується із зниженням фондо – енерго матеріало і капітало місткості господарств, їх деіндустріалізацією, деінтисифікацією, деспеціалізацією та переспеціалізацією, перекидом менш трудо-фондо-енрго-матеріаломісткі види сільськогосподарської продукції. Важливим показником господарської активності населення є його господарська і економічна діяльність. Із загальної кількості населення в економічній діяльності зайнято 84,9%, в тому числі у сільськогосподарському виробництві – 23,2%, в промисловості – 19,3%, будівництві 4,2%, транспорті –5,5%, торгівлі, громадському харчуванні і збуті – 6,3%, житлово-комунальному господарстві –3,3%, в охороні здоров'я і соціальному забезпеченні, освіті, науці, культурі – 10,2%, в фінансово-кредитній діяльності – 0,8%, в апараті органів державного управління – 3,7%, інших галузях економічної діяльності –1,8%, в інших сферах економічної діяльності – 15,3%. Отже, із загальної кількості населення в галузях економіки зайнято 84%, в тому числі безпосередньо в сільському господарстві 23,2% і в промисловості - 19,2% .

Велика кількість населення зайнятого в сільському господарстві пояснюється низьким рівнем механізації і автоматизації виробництва. Виробництво багатьох видів продукції ще не піддаються повній механізації і базуються на ручній праці. Протягом останніх кількох років виробництво сільськогосподарських машин і їх постачання господарствам постійно зменшується, зменшується механізація сільськогосподарських робіт, зростає кількість ручної праці. Україна відзначається високою трудозабезпеченістю сільського господарства. В розрахунку на одного працездатного припадає від 0,5-0,8 га сільськогосподарських угідь в Карпатах, до 2-3 га в зоні степу. Тому проблема зайнятості працездатного населення має важливе значення. Маючи такий великий трудовий потенціал сільське господарство України може спеціалізуватися на виробництві трудомістких видів продукції. До того ж, які ще не піддаються механізації і вимагають великої кількості ручної праці можна назвати: буряко-цукрове виробництво, картоплярство, овочівництво і кормовиробництво. Природно – економічні умови України дозволяють розвивати саме ці галузі сільського господарства. Орієнтуючись на їх розвиток можна збільшити зайнятість населення у сільськогосподарському виробництві.

Проте ще не повністю вичерпані можливості комплексної механізації цих галузей сільськогосподарського виробництва. Розроблений набір машин, який дає можливість повністю механізувати всі виробничі процеси і звести до мінімуму затрати ручної праці. Однак сільськогосподарське машинобудування ще не в змозі забезпечити повний набір машин для повної механізації усіх виробничих процесів. Багато із них іще настільки дорогі, що господарства за власні кошти їх не в змозі придбати. Тому необхідна організація машино – тракторних станцій, здатних обслуговувати господарства окремих районів. Вирішальне значення для розвитку сільського господарства має інтелектуальна праця. Управляти екологічним середовищем розвитку сільськогосподарського виробництва вимагає дуже великих знань з землезнавства, ґрунтознавства і агрохімії, гідротехніки і меліорації, зоотехнії,

ветеринарії, електрифікації і механізації сільського господарства, економіки і організації агропромислового виробництва. Синтез усіх дає можливість всім спеціалістам сільськогосподарського виробництва забезпечувати високу продуктивність і економічну ефективність аграрно - ресурсного потенціалу. Агрономи, які управляють полем, водно- повітряним режимом ґрунтів і поживним сільськогосподарських культур забезпечують досягнення високої врожайності сільськогосподарських культур. Зооінженери мають своїм головним завданням забезпечити оптимальний поживний режим сільськогосподарських тварин, їх раціональну годівлю на основі раціонів годівлі тварини, оптимального поєднання в них різних видів кормів, їх збалансованість за перетравним протеїном та іншими мікроелементами. Генетики і селекціонери працюють над створенням генетичного фонду високоврожайних, стійких проти хвороб і шкідників сільськогосподарських культур і високопродуктивних сільськогосподарських тварин. Інженери, конструктори, механізатори сільського господарства постійно працюють над створенням нових конструкцій машин і обладнання для сільськогосподарського виробництва, забезпечення комплексної механізації і автоматизації виробничих процесів.

Економісти і агромізатори працюють над створенням оптимально економічно сприятливого середовища для розвитку агропромислового виробництва. Державне управління і планування, наукова організація праці і виробництва мають створити економічні умови для прискореного розвитку агропромислового виробництва.

Інтелектуальна праця базується на найновіших теоріях економічного розвитку і досягнення науково – технічного прогресу забезпечує престижний прогресивний розвиток на основі його індустріалізації, комплексної механізації, інтелектуалізації, спеціалізації, агропромислової інтеграції, вертикальної і горизонтально кооперації, комплексування і комбінування виробництва, формування різних інтеграційних структур, аграрно-територіальних і аграрно-промислових комплексів.

Фізична праця – це цілеспрямована діяльність населення, спрямована на вирощування сільськогосподарських культур і розведення продуктивної худоби. Весь трудовий потенціал села має бути задіяний для виробництва сільськогосподарської продукції і продовольчих товарів. Економічні, технічні і технологічні умови повинні бути задіяні для створення максимально сприятливих умов для високопродуктивної праці сільських трудівників.

Агропромислове виробництво представляє собою процес взаємодії людини і природи, якому інтелектуальна праця спрямована на створення сприятливих економічних, технічних та екологічних умов для розвитку сільського господарства, а фізична – на виробництво сільськогосподарської продукції і продовольчих товарів. Реформування колгоспів і радгоспів, розвиток багатокладної економіки і різних форм господарювання, зміною їх розмірів, конфігурації і умов господарювання вимагають перепідготовку кадрів і переорієнтацію сільськогосподарської освіти на підготовку спеціалістів сільського господарства з вищою і середньою освітою з врахуванням світових досягнень сільськогосподарської науки і зміною умов господарювання. Підготовка нових кадрів, здатних в умовах реформованого сільського господарства забезпечити високу ефективність його функціонування можливість стратегічним напрямом аграрної політики держави, і насамперед агропромислового комплексу з тим що в максимальній мірі забезпечити потреби населення у продуктах харчування і ув'язати розвиток економіки з потребами населення.

Протягом останніх років у зв'язку з кризовою ситуацією, погіршенням добробуту населення і його життєвого рівня його кількість постійно зменшується, змінюється його вікова і полова структура.

3.2. Природні ресурси та їх використання.

В умовах соціалізму природні багатства (земля, вода, ліси, надра) були всенародним багатством, вони не мали вартості, знаходились поза межами

товарно – грошових відносин, не були предметами купівлі і продажу, а тому не мали своєї ціни. Відсутність цінової оцінки природних ресурсів унеможливило оцінку національного багатства нашої країни. Відсутність ціни і плати за використання природних багатств призвело до їх нерационального використання. Надмірно велика кількість земель відводилась під затоплення при будівництві водосховищ гідроелектростанцій, забудівлі міст і сіл, не враховувалась і якість землі її родючість та агротехнічний потенціал. Відбувалось надмірне вирубування лісів в результаті чого постійно зменшувалась їх площа погіршувався попередній склад деревостанів. Відсутність води у водосховищах призвело до її надмірного забору із природних джерел. На сьогодні забор води із них перевищу допустимі норми, назріває загроза водного голоду. Цілий ряд крупних районів вже не тільки Степу але і Полісся і західних областей України знаходяться в зоні великого дефіциту води. Цілий ряд міст і сіл змушені перейти на нормування водовикористання. Не рационально використовуються і мінерально – сировинні ресурси. Відсутність відповідної плати за них та не комплексного їх використання, недостатнього вилучення із них усіх корисних компонентів, в результаті цього велика кількість породи іде відвали. Для складання відходів щорічно відводиться велика кількість високопродуктивних сільськогосподарських угідь. Надмірне вилучення земель із обробітку їх забруднення постійне вирубування лісів, їх виснаження і деградація не комплексне використання мінерально – сировинних ресурсів і складування великої кількості відходів погіршують еколого економічні умови для сільськогосподарського виробництва.

В умовах переходу до ринкової економіки проблема ощадного і рационального використання природних багатств виступає як одна із найбільш важливих. Якщо в минулому вирішальне значення у використанні природних багатств надавалось державним регуляторам то тепер в вступають в силу, ринкові регулятори. Економічні механізми стимулювання розвитку економіки, охорони і рационального використання природних

ресурсів стають домінуючим. Забезпечити найбільш раціональне і високопродуктивне використання природних багатств можливе тільки на основі максимального задіяння усіх механізмів, постійного вдосконалення інвестиційної, фінансово – кредитної, рентної, цінової, страхової, протекціоністської, митної та іншої політики.

Економічна політика по відношенню до природних багатств повинна представляти собою сукупність науково-обґрунтованих заходів спрямованих на їх охорону, розширене відтворення і раціональне використання. Державні регулятори раціонального природокористування повинні оптимально поєднуватися з ринковими. Закони про охорону природи, закони про землю, воду, ліси і надра їх державні кадастри повинні створити наукову, економічну, екологічну і правову основу для раціонального природокористування і розширеного відтворення природних багатств. Раціональне природокористування передбачає: оптимізацію розподілу земельних ресурсів між галузями народного господарства, землевпорядкування міст і сіл, землеустрій господарств, осушення заболочених і перезволожених, і зрошення посушливих земель, їх хімічну і біологічну меліорацію, корінне поліпшення лук і створення багаторічних культурних пасовищ і розширення площі лісів, поліпшення їх породного складу, заліснення пісків, ярів і балок створення закінченої системи полезахисних лісонасаджень, доведення розмірів лісів до оптимальної протиерозійної і водозахисної площі, підвищення їх середовищноформуючої, природоохоронної ролі, реабілітацію і рекультивуацію на рушених територій, оптимізація розподілу водних ресурсів, між окремими природноекономічними зонами і районами, та галузями народного господарства, ощадне і раціональне їх використання, будівництво водоочисних споруд, боротьбу з синьо-зеленими водоростями, біологічну чистку води; доведення площі лісів до їх оптимальної площі в зоні Степу, Лісостепу, Полісся і Карпат, поліпшення їх породного складу; конструювання екологічно стійких агро ландшафтів з оптимальним

поєднанням усіх компонентів природного середовища; створення системи заповідних і рекреаційних територій.

Раціональне сільськогосподарське природокористування має включати сільськогосподарське районування територій, розробку і впровадження для кожної природо-економічної зони зональних і внутрішньо зональних систем ведення сільського господарства, стійких проти несприятливих і малосприятливих природних умов. Враховуючи те, що майже 60% території України знаходиться в умовах ризикованого землеробства, де тривалі посухи, безсніжні зими, великі морози призводять до недобору великої кількості сільськогосподарської продукції. Тому формування на основі оптимізації поєднання різних компонентів природного середовища екологічно стійких і високопродуктивних ландшафтів сприятиме підвищенню продуктивності і економічної ефективності використання природних екосистем. Формування екологічно сприятливих для сільського господарства ландшафтів – це дуже капіталомістка і тривала робота. Однак капіталовкладенням в розвиток агропромислового виробництва необхідно надати пріоритетного значення, оскільки без продовольчого достатку, взуття і одягу населення існувати не може. Для забезпечення раціонального використання усіх природних ресурсів повинні бути задіяні найновіші досягнення всіх галузей науки: землезнавства, ландшафтознавства, агротехніки і зоотехнології, селекції і генетики, гідротехніки, меліорації, кібернетики і математики. Управляти природним середовищем, поживним режимом рослин і тварин, добиватися максимальної продуктивності сільськогосподарських угідь і продуктивності тварин можна тільки на основі максимального використання всіх досягнень агротехнічного прогресу.

Земля – основна продуктивна сила, її продуктивність визначається великим і малим кругообігом речовин, 80% органічної маси у виді продукції рослинництва із природи і повертається назад тільки в дуже обмеженій кількості, в результаті зростає дисбаланс поживних речовин у ґрунті. Тому підвищення родючості ґрунтів повинно базуватися на значно більшому

внесенні поживних речовин ніж їх виноситься з урожаєм сільськогосподарських культур. Тільки при всезростаючому внесенні органічних і мінеральних добрив можна досягти інтенсифікації кругообігу речовин і систематичного підвищення родючості ґрунтів. Тому розвиток тукової промисловості, збільшення кількості мінеральних добрив і внесення їх під кожен культуру повної норми дасть можливість отримати високі і стійкі врожаї сільськогосподарських культур.

Велике значення, для розвитку землеробства, одержання високих і стійких врожаїв сільськогосподарських культур має розвиток тваринництва. Розвиток біологічного землеробства, максимальне насичення сівозмін азотофіксуючими зернобобовими культурами, багаторічними і однорічними травами сприятиме інтенсивному розвитку тваринництва, а відповідно і органічних добрив. Їх внесення в ґрунт підвищених норм сприятиме постійному збільшенню в ньому гумусу. Інтенсифікація процесів гумусоутворення, внесення необхідної кількості мінеральних добрив, вапнування кислих і гіпсування засолених і солонцюватих ґрунтів, регулювання їх водного і повітряного режиму дозволить інтенсифікувати процеси кругообігу речовин в природі і стабільно нарощувати врожайність сільськогосподарських культур.

Формування сприятливого природного середовища для сільського господарства це один із важливих напрямів господарської діяльності. Другий повинен полягати в раціоналізації розміщення окремих галузей і культур. Вирощування сільськогосподарських культур і розведення продуктивної худоби у найбільш сприятливих для них природних умовах дозволяє без великих додаткових капіталовкладень на перетворення природи одержувати значно більшу кількість сільськогосподарської продукції ніж ми одержуємо. Раціональне розміщення сільськогосподарського виробництва, його зональну і внутрішню зональну спеціалізацію слід розглядати як один із важливих чинників підвищення економічної ефективності агропромислового виробництва, на базі розміщення і спеціалізації сільського господарства

формується природо – аграрно – територіальні комплекси, в яких природні і промислові засоби виробництва і продукти праці приймають участь у сільськогосподарському виробництві. Вона представляє собою процес взаємодії людини з природою в ході якого вона з допомогою промислових засобів виробництва і предметів праці виробляє сільськогосподарську продукцію і продукти харчування. На відміну від промисловості де вирішальне значення має дія законів економічних в сільському господарстві домінуюче значення мають закони природи. На відміну від законів економічних вони більш є довговічними, тривалими, силу дії яких змінити не можна. Вони домінують над законами економічними. Пізнання законів природи і суспільства і їх максимального використання у матеріальному виробництві повинно стати основою аграрної політики нашої держави, стратегії і тактики аграрних перетворень.

3.3. Земельні ресурси і їх використання.

Суспільне виробництво представляє собою процес взаємодії людини з допомогою промислових засобів виробництва використовуючи тіла речовини і сили природи створюють матеріальні блага. Елементи природи, перетворені у процесі виробництва у споживчі блага, включаються в систему суспільних відносин і стають матеріальними носіями соціальної форми руху. Люди використовують природне середовище і всі його основні складові процеси своєї життєдіяльності у різному ступені і залежності від досягнутого рівня розвитку продуктивних сил і науково-технічного прогресу та характеру виробничих відносин. Але хоча процес сталого функціонування є загальною економічною основою трудової діяльності людей, йому як матеріальному виробництву завжди здійснюваному у певній суспільно-економічній формації властивий той чи інший характер і спосіб виробництва. Отже, він соціально-детермінований то суспільні форми стають конституційованим

механізмом формування соціальної сутності процесу сталого функціонування суспільного виробництва і розвитку економічної науки. Природа розвивається за своїми законами, суспільство за своїми. Бачити методологічну основу формування теорії створення оптимальності взаємодії суспільства і природи максимальне врахування законів природи і суспільства в господарській практиці забезпечує розширене відтворення як в суспільстві так і в природі, сталий розвиток матеріального виробництва.

Суспільне виробництво базується на використанні природних ресурсів, які представляють собою елементи природи, які використовуються як джерело засобів існування людського суспільства. Вони поділяються на земельні, водні, мінерально-сировинні, кліматичні, біологічні та інші. Вони є основою матеріального виробництва. В результаті прикладання до них живої і уречевленої праці вони стають природними продуктивними силами. Серед всіх природних ресурсів найбільш важливе значення має земля.

Серед матеріальних умов необхідних для життя і виробничої діяльності населення земля займає особливе місце. Вона із своїми ґрунтами, надрами, лісами, водними екосистемами в результаті прикладання до неї живої і уречевленої праці стає основною продуктивною силою. Місце і роль землі в різних галузях матеріального виробництва різні. В промисловості за винятком добувної, вона є фундаментом, просторовою базою для розміщення її галузей і окремих підприємств, в гірничій промисловості вона є коморою мінерально-сировинних ресурсів, арсеналом засобів і предметів праці. У сільському господарстві земля є основним засобом виробництва і головною продуктивною силою. Завдяки своїй родючості тобто здатності забезпечувати рослин всіма необхідними поживними речовинами, обмеженості в розмірах, просторовості земля вимагає особливого підходу до організації її використання. Маючи обмежені розміри земля є предметом конкуренції різних галузей господарського комплексу. Тому проблема їх оптимального розподілу між ними має особливо важливе значення.

За своїм цільовим призначенням землі поділяються на такі основні категорії: землі сільськогосподарського призначення; землі житлової та громадської забудови; землі природно-заповідного та іншого природоохоронного призначення; землі оздоровчого призначення; землі рекреаційного призначення; землі історико-культурного призначення; землі лісового фонду; землі водного фонду; землі промисловості, транспорту, зв'язку, енергетики, оборона та іншого призначення.

Про розміри різних видів земельних угідь, їх співвідношення і напрями використання можна судити з даних таблиці.

Таблиця 3

Розподіл земельної площі і сільськогосподарських угідь на кінець 2000р., тис. га.

Види земельних угідь	Кількість землекористувачів тис.	Загальна земельна площа	Сільськогосподарські угіддя	В тому числі		
				рілля	сіножаті	пасовища
Всього земель	23431,0	60354,8	4827	32563	2388,6	5521,3
Землі сільськогосподарських підприємств і громадян	23208,9	40763,8	38421,4	31409,5	1903,6	3867,6
В тому числі:						
Землі недержавних сільськогосподарських підприємств	18,2	27227,2	25678,2	21687,4	1141,8	2339,8
З них:						
Землі колективних	2	1310,0	662,3	433,5	61,5	140,5

сільськогоспода рських підприємств						
Землі державних сільськогоспода рських підприємств	3,3	2179,7	1847,9	1494,7	59,0	200,6
Землі міжгосподарськ их сільськогоспода рських підприємств	0,3	19,5	9,7	8,0	0,3	0,4
Землі громадян	23187,1	11337,4	10885,6	8219,4	702,5	1426,8
З них:						
Селянські (фермерські господарства)	42,2	2379,9	2342,2	2144,6	44,7	138,0
Особисті підсобні господарства населення та присадибні ділянки	15887,3	4658,5	4323,8	3838,7	142,3	48,1
Землі користувачів інших категорій	222,1	19591	3405,6	1154,1	485,0	1653,7

Структурно-динамічний аналіз земельного фонду України показує, що в його структурі сільськогосподарські угіддя займають – 69,3%, в т. ч. рілля – 54,8%, багаторічні насадження – 1,6%, луки і пасовища – 12,9%. Площа лісів охоплює – 17,2% земельної площі.

Україна є високорозвиненою і урбанізованою країною. Тому багато земель знаходяться під забудовою (3,9%) об'єктами промисловості (0,6%) і транспорту (0,8%). Значна частина земель представляє собою так звані малопродуктивні землі (1,9%), які ще не використовуються в сільському господарстві. Це піски, балки, яри, зсуви, закислені засолені та інші землі. Землі під водою займають 4% території. Характерною особливістю землі є її родючість тобто спроможність забезпечувати врожайність сільськогосподарських культур, рівень якої залежить як від природних властивостей самих ґрунтів так і від розвитку культури землеробства та екологічних умов. Родючість – це продукт тривалого економічного, екологічного та історичного розвитку як самої землі так і сільськогосподарського виробництва. Земельний фонд України характеризується наявністю високою біопродуктивністю землі, в її структурі переважають землі з найбільш родючими ґрунтами (таблиця 4)

Таблиця 4

Структура ґрунтового покриву сільськогосподарських угідь України.

/п	Основні типи ґрунтів	С/г угіддя		В т.ч. рілля	
		Тис.га	%	Тис.га	%
	Дерново – підзолисті різного генезису	2522,2	6,03	2080,5	6,3
	Ясносірі і сірі опідзолені	2149,3	5,1	1931,8	5,8
	Темно-сірі опідзолені, опідзолені і чорноземи	4133,0	9,9	3858,1	11,8
	Дернові різного генезису	1281,2	3,0	536,7	11,6
	Лучні різного генезису	1565,9	3,7	764,7	2,3
	Лучно-болотні	716,5	1,7	99,4	0,3
	Торфно-болотні і торфянисті	614,6	1,5	82,2	0,2
	Мочаристі	87,0	0,2	66,2	0,2
	Чорноземні різного генезису	22111,5	52,8	19968,2	60,2
0	Лучно-чорноземні	718,9	1,7	567,9	1,7
1	Солонці і солончаки різного характеру	171,1	0,4	57,7	0,2
2	Осолоділі і солоді	301,4	0,7	203,9	0,7

3	Темнокаштанові і каштанові	1238,1	3,0	11336,1	3,4
4	Буроземні, дерново – буроземні, підзолисто – буроземні	1189,1	0,5	73,4	0,2
5	Коричневі	127,2	0,3	71,4	0,2
6	Намиті	658,2	1,6	347,7	1,05
7	Рекультивовані	10,6	0,03	5,0	0,02
8	Розмиті виходи порід	119,1	0,3	17,0	0,05
9	Бурі гірські	322,9	6,7	74,7	0,2
0	Інші види ґрунтів	2801,9	0,7	1226,0	3,7
Разом по Україні		41813,0	100,0	32528,6	100,0

За даними Інституту ґрунтознавства і агрохімії УААН основна база землеробства України розміщується на чорноземних ґрунтах та ґрунтах чорноземного типу – 60,2% площі орних земель. За його даними в Україні зосереджена третина (30%) світових запасів чорноземів, за деякими даними навіть 40,5% і з цим пов'язується виграшний агрономічний статус України у порівнянні з іншими державами світу. На базі використання природних ресурсів і насамперед земельних, розвивається одна із найважливіших і життєво необхідних галузей матеріального виробництва, яка виробляє продукти харчування для населення, сировину – для промисловості і товари – для експорту. Це сільськогосподарське виробництво, яке відіграє важливу роль у зміцненні економіки країни, підвищенні життєвого рівня населення і розв'язання соціально-економічних проблем.

Варто відзначити і той факт, що на Україні сільськогосподарське виробництво ведеться на особливо цінних землях, загальна площа яких становить 14,9 млн. га. або 36% (таблиця 5).

Таблиця 5***Площа особливо цінних земель***

	С/г угіддя			Рілля		
	Загальна площа	Особливо цінні землі	%	Загальна площа	Особливо цінні землі	%
АР Крим	1793	511	28,5	1194	418	35,0
Віницька	1860	835	44,9	1612	824	51,1
Волинська	993	115	11,6	623	81	12,0
Дніпропетровська	2379	916	38,2	2044	891	43,6
Донецька	1939	582	30,2	1613	559	36,6
Житомирська	1546	310	20,1	1192	298	25,0
Закарпатська	427	103	24,1	162	53	32,7
Запорізька	2171	852	26,8	1885	55,8	29,5
Івано – Франківська	526	148	28,1	340	51,0	15,0
Київська	1556	750	48,2	1310	725	55,3
Кіровоградська	1945	919	47,2	1715	909	59,0
Луганська	1841	296	16,1	1408	28,6	20,3
Львівська	1159	155	13,4	771	130	16,9
Миколаївська	1585	662	33,4	1675	640	38,2
Одеська	2454	831	33,9	2008	771	38,4
Полтавська	2073	1442	69,6	1742	1411	81,0
Рівненська	868	159	18,3	607	156	25,7
Сумська	1639	905	55,2	1305	882	67,6
Тернопільська	792	683	70,3	846	672	79,4
Харківська	2302	1106	48,0	1884	1079	57,3
Херсонська	1931	649	33,6	1720	636	37,0
Хмельницька	1450	696	48,0	1249	679	54,4
Черкаська	1332	886	66,5	1192	872	73,3
Чернівецька	417	82	19,7	299	79	26,4
Чернігівська	2015	559	27,7	1434	529	36,9
Україна	39501	14882	36,7	31830	14189	44,8

*за даними Держкомзему України.

Упродовж останніх років відбувається постійна трансформація земельного фонду. Скорочується площа сільськогосподарських угідь, зростає площа лісів і забудованих земель, значно погіршується якісний стан земельного фонду. Зростає площа еродованих земель, знижується родючість ґрунту, в ньому зростає дефіцит поживних речовин, що негативно позначається на сільськогосподарському виробництві. Виходять з ладу гідротехнічні споруди, магістральні та розподільчі канали, меліоративні системи, що призводить до заболочення і підтоплення земель.

3.4. Лісові ресурси.

Матеріальне виробництво базується на використанні всіх природних багатств, в яких не останню роль відіграють ліси. Використання лісових ресурсів у матеріальному виробництві означає перетворення їх у складову частину національного багатства, важливий чинник розвитку економіки країни і соціальної сфери. Ліси є джерелом цінної деревини, технічної сировини, харчових і кормових ресурсів. Постійно зростає їх значення у створенні сприятливих умов для життя і виробничої діяльності населення, ефективного засобу охорони природи. Як бачимо проблема лісу перестала носити галузевий характер і включає в себе екологічні, економічні і соціальні проблеми.

Виходячи з функцій лісу як засобу виробництва виділяються різні організаційні структури лісогосподарської діяльності з неоднаковими господарськими, організаційними і технологічними функціями.

Важливе значення для розвитку сільського господарства мають ліси. Вони створюють сприятливі екологічні умови для його високо інтенсивного розвитку. Вони захищають сільськогосподарські угіддя від затоплення і підтоплення, водної і вітрової ерозії ґрунтів, сприяють інтенсифікації процесів гумусифікації, регулюють водно – повітряний режим позитивно впливають на кліматичні умови. Виконуючи велику середовищноформуючу, кліматоутворюючу, водорегулюючу, ліси позитивно впливають на продуктивність і економічну ефективність використання сільськогосподарських угідь. Їх оптимальне поєднання в ландшафтах різних природно – економічних зон впливає на розміщення і спеціалізацію сільськогосподарського виробництва. Ліси мають зональне розміщення. Найбільші їх площі на Поліссі, тут їх територіальне поєднання з заболоченими і перезволоженими землями, водними екосистемами, луками і пасовищами та орними землями створює особливі умови для сільськогосподарського виробництва. Дрібноконтурність гірських земель, їх розкиданість поміж лісами, болотами і озерами вимагає особливого підходу

системи ведення сільського господарства. Осушення заболочених і перезволожених земель, корінне поліпшення лук і пасовищ, землеустрій господарств, чергування культур у сівозмінах, система обробітку ґрунту, управління його водно – повітряним режимом повинно здійснюватись з урахуванням лісистості території і впливу лісів на умови сільськогосподарського виробництва.

Головне завдання розвитку лісового господарства полягає у постійному дотриманні оптимальної лісистості території, забезпеченні оптимального поєднання площі лісів і сільськогосподарських угідь, систематичне поліпшення їх породного складу, впровадження науково – обґрунтованої системи ведення сільського господарства.

Великі площі лісів розміщені у перед гірській і гірській зоні Карпат. Тут вони переводять поверхневий стік у підземний і таким чином захищають великі території від повеней, селевих потоків, водної ерозії ґрунтів. Проте їх надмірне вирубування, неправильна експлуатація, хижацьке використання всього лісового фонду призвело до скорочення площі лісів, зменшення їх позитивного впливу на екологію всієї України. В результаті хижацького винищування лісів відбувається руйнація величезного спустошення. Великі повені затопляють в Закарпатті і Прикарпатті дуже великі площі сільськогосподарських угідь, зносять будинки, мости, руйнують цілі села і міста, наносять дуже великої шкоди сільському господарстві. Тому головною проблемою для лісогосподарського комплексу Карпат є відновлення площі лісів і поліпшення їх породного складу, прискорення лісонасаджень у горах Карпатах в Прикарпатті, створення водоохоронних зон рік і водойм, будівництво гідротехнічних споруд і протиповіневих загат. Однак навіть найдосконаліші гідротехнічні споруди не можуть замінити водорегулюючої, водозахисної, протиерозійної ролі лісів, луків, мільйонів тонн ґрунту, який щорічно змивається повенями, сельовими потоками та водною ерозією можна буде припинити коли створити надійний протиерозійний щит довести площу лісів до оптимальної протиерозійної лісистості.

Зона Лісостепу характеризується не високою лісистістю. Екологічне значення площі лісів в цій зоні дуже велике. Висока сільськогосподарська освоєність цієї території, розораність сільськогосподарських угідь, їх недостатня захищеність обумовлюють необхідність особливого підходу до організації системи ведення сільського господарства. Ландшафтно меліоративна система, яка базується на оптимізації співвідношення між лісовими, сільськогосподарськими і водними угіддями, максимальному насиченні сівозмін ґрунтозахисними і ґрунтововідновлювальними культурами (зерновобобовими, багаторічними і однорічними травами). В перспективі площа лісів має бути доведена до оптимальної протиерозійної лісистості. Це вимагає значного збільшення площі лісів. Вона може бути збільшена за рахунок лісонасаджень на схилових землях Волинської, Придніпровської, і Подільської височини, заліснення ярів, балок та інших малопродуктивних земель. Найменша лісистість має місце в зоні степу. Фактично ця зона представляє собою відкрити, дуже мало захисну нестійку агроекологічну систему. Дуже низька лісистість території, велика її сільськогосподарська освоєність, висока розораність земель, недостатня кількість опадів, низька і нерівномірна видозабезпеченість території низька вологість повітря і ґрунту негативно позначаються на продуктивності і економічній ефективності сільськогосподарських угідь. Посухи, які приходять через кожних 3 – 5 років, суховії, вітрова ерозія та інші негативні явища і стихійні лиха наносять дуже великої шкоди сільському господарству. Набір зерна і кормів обчислюється мільйонами тонн.

Основною проблемою для зони Степу України є конструювання екологічно стійких і високопродуктивних ландшафтів з оптимальним поєднанням лісових і сільськогосподарських угідь і водних екосистем. Реконструкція агроландшафтів зони Степу має базуватися на створенні закінченої системи полезахисних лісонасаджень, будівництва водосховищ, ставків і водойм, зрошувальних систем, обводнення територій та здійснення

інших заходів спрямованих на поліпшення природних умов. Однак вирішальне значення для забезпечення високої ефективності використання природно - ресурсного потенціалу матиме лісова і гідротехнічна меліорація.

Зростання масштабів матеріального виробництва, економічного і соціально – культурного розвитку, високі вимоги до охорони природного середовища і раціонального використання природних ресурсів зумовлюють необхідність подальшого розвитку лісового господарства, розширення площі лісів і поліпшення їх природного стану. Проблема збільшення площі лісів набирає особливо важливого значення. Світовий досвід ведення лісового господарства показує, що там де висока лісистість ландшафти менше деградують, створюється більш надійна система збереження сільськогосподарських угідь і водних екосистем. Чим більші площі зайняті лісом, тим більше використовуються продуктивні сили природи. В багатьох країнах світу лісистість території значно вища, ніж в Україні. За даними ФАО у Фінляндії вона складає 58.9%, у Швеції – 67.7%, в Німеччині – 29%, у Франції – 28.7%, в Італії - 21.2%, в Канаді – 26.6%, у США – 32.7%, в Росії – 50.5%, тоді як на Україні – 15.6%. Сьогодні Україна є найменш лісною країною, вона не забезпечує власних потреб у деревині. Тому її лісистість слід довести до 20– 22% проти 15.6%. однак вона не може бути однаковою для всієї території України. У різних фізико – географічних зонах вона повинна бути різною (таблиця №6)

Таблиця 6

Лісистість України у відсотках до загальної площі.

Зони	Лісистість в минулому	Сучасна лісистість	Оптимальна лісистість
Україна	44.4	15.6	22.0
В тому числі			
Полісся	72.8	26.0	37.0
Лісостеп	52.0	13.0	17.0
Степ	20.0	3.5	8.01
Карпати	76.0	40.2	53.0
Крим	14.2	10.2	13.0

Розширення площі лісів поліпшення їх природного складу, раціональна система ведення лісового господарства дозволяють в майбутньому збільшити приріст ділової деревини і забезпечити нею усі господарські потреби. Особливим видом природних ресурсів є вода, яка використовується у всіх галузях матеріального виробництва, навіть як харчовий продукт. Вона знаходить своє використання для водозабезпечення промисловості і сільського господарства, сільських і міських населених пунктів.

3.5 Водні ресурси, їх використання.

Вода як і земля є основною продуктивною силою. Вона використовується для обводнення і зрошення сільськогосподарських угідь, водозабезпечення населених пунктів, тваринницьких ферм, розвитку рибного господарства і водоплаваючої птиці. Вода основна складова частина біосфери. Гідросфера, біосфера, атмосфера – основні компоненти природного середовища, які найбільше впливають на розвиток і розміщення сільськогосподарського виробництва. Його продуктивність у великій мірі залежить від водозабезпеченості території, вологості повітря і ґрунтів. Вода – це речовина яка входить в склад усіх живих організмів і без неї вони не можуть жити і розвиватись. Вода використовується не тільки в сільському господарстві, але і в промисловості і енергетиці для технічних цілей, в енергетиці – для виробництва електроенергії, в сільському господарстві – для обводнення і зрошення земель, водопостачання тваринницьких ферм і комплексів, розвитку рибного господарства і водоплаваючої птиці. Найбільша кількість води з природних джерел витрачається на гідротехнічну меліорацію.

Слід відзначити, що Україна належить до найменш водозабезпечених європейських держав. Сумарні водні ресурси України в середньоводний рік (р-95%) становлять 48,8 куб. км., у багатоводний рік (р-50%) – 83.5 куб. км.(таблиця 7)

Таблиця 7

ПОВЕРХНЕВІ ВОДНІ РЕСУРСИ УКРАЇНИ, куб. км.

Басейни рік	Водні ресурси що формуються в межах України		Стік, що надходить із сусідніх територій		Сумарні водні ресурси	
	Р – 50%	Р – 95%	Р – 50%	Р – 95%	Р – 50%	Р – 95%
Дніпро	19,7	12,0	33,7	20,2	53,4	32,2
В тому числі:						
Прип'ять	6,8	2,0	5,8	3,6	12,6	6,5
Десна	3,3	1,7	7,9	4,5	11,2	6,2
Сіверський Донець	2,7	0,7	1,8	1,2	4,5	1,9
Річки Приазов'я	0,5	0,1	-	-	0,5	0,1

Південний Буг	3,4	1,5	-	-	3,4	1,5
Дністер	9,2	5,3	0,8	0,7	10,9	5,9
Прут	2,9	1,6	-	-	1,3	0,6
Тиса	6,5	3,7	2,5	1,4	4,2	2,1
Західний Буг	1,3	0,6	1,8	1,0	1,8	0,8
Ріки причорномар'я	0,2	-	-	-	0,2	-
Ріки Криму	0,7	0,2			0,7	0,2
ВСЬОГО по Україні	47,1	25,0	44,1	27,9	835	48,8

* За даними Укрдіпроводгоспу України

Необхідно відзначити, що водні ресурси розміщені по території України вкрай нерівномірно, що дуже утруднює їх використання в народному господарстві. Найбільш водозабезпеченими є Карпати. Займаючи площу 20,2 тис. кв. км. на них припадає 22% всього місцевого річкового стоку. Друге місце по водозабезпеченості території займає Полісся. Займаючи площу 87,9 тис. кв. км., або 8,2% території України на нього припадає 16,3% місцевого стоку.

Лісостеп має середню водозабезпеченість території, тут на 1 кв. км. її площі припадає 92 тис. куб. м. місцевого стоку. Всього на території цієї зони формується більше 40% його загального об'єму в Україні. Найменш водозабезпеченими є райони Степу. Тут на 1 кв. км. припадає всього лише 23 тис. куб. м. місцевого стоку, у Херсонській обл. – 5,1, Одеській – 10,9, Миколаївській – 20,3, Запорізькій – 22,5 тис. куб. м., тоді як в Івано – Франківській – 312 і в Закарпатській – 360 тис. куб. м. Південь України відноситься до найбільш вододефіцитних її районів. (таблиця 8).

Таблиця 8

Розподіл водних ресурсів по фізико – географічних зонах України

Зони	Місцевий стік						
	Площа тис. га	Куб. км.	В % до загальног о стоку	На № кв. км. терит. тис. куб. м.	На 1000 га. с/г угідь тис. Куб. м.	На 1000 га. Рілля, тис. Куб. м.	На 1 жителя куб. м.
1	2	3	4	5	6	7	8
Полісся	87,9	8,21	16,3	93,6	322,2	464	2563
Карпати	20,2	11,0	21,9	547,9	710,8	1024	5256
Лісостеп	219,8	20,3	40,4	92,7	112,1	131	943
Степ	164,7	7,39	7,5	23,0	36,2	44	627
України	603,7	419,9	52,3	82,7	118,5	145,5	1000

Левковський С. С. Водні ресурси Української РСР Київ. Вища школа,

Нерівномірність водозабезпеченості території України, великий дефіцит водних ресурсів негативно позначається на розвитку господарського комплексу України. Вода стала одним з найбільш лімітованих чинників його перспективного розвитку. Найбільш гострою стала проблема водозабезпечення південних районів України. Вирішувалась вона насамперед за рахунок водних ресурсів Дніпра, їх заакумуляування у великих водосховищах і перекидання в маловодні і безводні райони. Всього на Дніпрі побудовано 6 водосховищ загальною площею 6981 кв. км повним обсягом води – 43,82 куб. Км., в тому числі корисним – 8.4 куб. м. (таблиця 9).

Таблиця 9

Основні характеристики Дніпровських водосховищ

Водосховища	Загальна площа кв. км.	Об'єм води, куб. км.		Забір води за рік, куб. км.
		Повний	Корисний	
1	2	3	4	5
Київське	922	3,73	1,20	1,5-3,0
Канівське	675	2,62	0,30	1,0-2,1
Кременчуцьке	2252	13,52	9,00	1,2-3,3
Дніпродзержинське	567	2,42	0,30	2,0-5,5
Запорізьке	410	3,30	0,80	0,9-2,3
Каховське	2155	18,20	6,80	8,6-10,7
Разом	6981	43,82	18,40	15,2-26,9

В результаті будівництва водосховища на Дніпрі вдалось розв'язати цілий комплекс народногосподарських проблем. Насамперед вдалося підвищити водозабезпеченість різних галузей народного господарства. Щорічний водозабір із них коливається від 15,2 до 26,9 куб. км, побудовані на Дніпрі гідроелектростанції дають щорічно 9-11 млрд.кВт електроенергії. За рахунок забору води із Дніпровських водосховищ зрошується більше 2 млн. га, сільськогосподарських угідь підвищено водозабезпеченість цілих територій транспортну прохідність Дніпра, зросли вантажопотоки.

З метою підвищення рівня забезпеченості водою промисловості і сільського господарства на більшості середніх рік також побудовано цілий ряд водосховищ. Зокрема на Синюсі Росі, Гірському Тикичі, Гелі, Ворсклі, Горині, Сереті, Тетереві, Ужі, Кальміусь Лугані, Збручі, Смотричі та багатьох інших ріках їх збудовано 235 водосховищ корисним об'ємом 2,3 млрд.куб.м загальною площею водного дзеркала 74 тис.га.

У водному балансі України чимале значення мають природні озера. На Україні їх загальна кількість становить 6904, загальною площею - 6172 кв.км і об'ємом води - 6,7 млрд.куб м (таблиця 10). Найбільшими на Україні природними озерами є Свитязь, Пульмо, Тур, Біяле Нобель на Поліссі, Біле та Оріхівське в заплаві, Прип'яті та інші.

Крім озер важливу роль у забезпеченні водою народного господарства мають також лимани: на узбережжі Чорного моря - Дніпровський, площею 800 кв.км, Дністровський -360кв.км, Бузький -162 кв.км, Хаджибеївський - 87 кв.км, Тилійульський - 80кв.км, Березанський - 60кв.км, Куяльницький - 56 кв.км; на узбережжі Азовського моря - Молочний площею 170 кв.км; в басейні Дністра -Кучурганський - площею 20 кв.км (Таблиця 10)

Таблиця 10

Озера і лимани України.

Басейни рік	Всього Озер і лиманів	Площа водного дзеркала	В тому числі			
			Більше 0,1 кв.км		Більше 10 кв.км	
			Кількість	кв.км	Кількість	кв.км
Вісла	7787	1109,4	557	1100,7	33	555,9
Західний Буг	5589	1107,8	557	1100,7	33	555,9
Дунай	1118	4492,2	220	4477,9	66	4456,0
Тиса	696	11,22				
Дністер	1167	4410,2	224	4405,1	22	3380,0
Південний Буг	992	1176,6	221	1189,6	11	1162,0
Дніпро	44822	11272,0	6611	11127,2	55	8867,1

Прип'ять	22102	1151,0	1184	888,9		
Десна	8811	990,0	2202	441,6		
Сіверський Донець	7707	554,4	229	227,7	11	112,5
Причорномор'я	7768	6651,1	777	8831,4	113	7732,5
Приазов'я	2263	2227,0	226	2215,3	22	1184,0
Крим	3319	4428,0	888	4411,7	110	2297,6
Разом	88073	44021,5	6653	33786,6	443	33154,6

Озера використовуються в основному для задоволення місцевих потреб тобто для водозабезпечення сільських населених пунктів, тваринницьких ферм, зрошення земель, розвитку рибного господарства, водоплаваючої птиці та цінних хутрових звірів. Солоні озера-джерела хімічної сировини, кухонної солі і лікувальних грязей. Крім озер і лиманів на Україні є 22,3 тис. ставків загальною площею 170 тис.км. і об'ємом води - 2,5 млрд. кубм, більшість яких використовуюється для розвитку рибного господарства і розведення водоплаваючої птиці.

Відтворення природи стає все більш економічним процесом, що охоплює відновлення природи як основного джерела засобів виробництва і предметів праці (рекультивация земель, розширення площі лісів і поліпшення їх породного складу, водогосподарське будівництво), відновлення природи як просторової основи для життя населення (створення рекреаційних комплексів, національних парків, заповідних, реабілітаційних та інших природоохоронних територій), виділення земель для промислового, житлового і транспортного будівництва. Раціональне використання невідтворювальних ресурсів має включати їх комплексне використання, максимальне вилучення із мінеральної сировини усіх корисних компонентів, утилізацію відходів перехід на безвідходні технології, зведення до мінімуму попутної продукції при видобутку корисних копалин, освоєння підземного простору для водосховищ, будівництва народногосподарських об'єктів. Розміщення об'єктів в надрах диктується необхідністю економії землі, а

також матеріальних і енергетичних витрат, оскільки саме по собі це забезпечує захищеність від зовнішніх впливів.

Розвиток міст, промислових районів і зрошувального землеробства призводить до зростання попиту на воду, для задоволення якого в Україні побудовано сім крупних каналів загальною довжиною 1190 км, потужність 21,1 млрд. куб.м щорічної подачі (таблиця 11).

У канали України транспортують воду в маловодозабезпечені регіони для задоволення потреб населення, промисловості і сільськогосподарського виробництва, тобто є об'єктами, що характеризуються значним безповоротним водовідбором з природних водних об'єктів.

За своїми параметрами штучні водотоки значно більші малих, а подекуди наближаються до середніх річок; вони відіграють певну ландшафтоутворюючу роль, змінюють природні умови та водний режим території, трансформуючи в значній мірі поверхневий і підземний стік. В аспекті формування умов розвитку біорізноманіття, виникнення і функціонування водних екосистем канали суттєво відрізняються від річок.

Канали мають штучне русло правильної форми з відносно постійним профілем і стабільною глибиною води. При їх спорудженні ложе вистилають свіжі ґрунти, яке частково або повністю облицьовується твердим покриттям. Наявність твердого покриття в значній мірі визначає умови життя водних організмів.

Гідробіологічний режим каналів визначається характером їх водних джерел - річок, водосховищ на них та технічними параметрами штучних водотоків: морфометрією, швидкістю течії, роботою гідротехнічних споруд, режимом водоподачі.

Таблиця 12

Основні канали України.

Найменування	Рік вводу в експлуатацію	Джерело забору	Довжина, км	Пропускна здатність, куб.м/с млн. куб. М/рік	Основне призначення
Північно – Кримський канал	I черга – 1975, II черга – 1990, III черга – ведеться будівництво	Р.Дніпро, Каховське водосховище	400,3	<u>300,0</u> 4200	Водопостачання м.м.Керч, Феодосія, Сімферополь та інші. Технічне водопостачання заводу двоокису титану, содового заводу та інших промислових підприємств; зрошення –395.9 тис. Га, обводнення – 660 тис. Га. Північного Криму
Головний Каховський магканал	1979	Р.Дніпро, Каховське водосховище	129,7	<u>520,0</u> 8200	Водопостачання населених пунктів, промислових підприємств Херсонської і Запорізької областей, зрошення
Дніпро - Донбас	I черга – 1981 II черга - будується	Р.Дніпро Дніпродзержинське водосховище 222 км I – черги каналу	263,0	120,0 2743 <u>16,0</u> 500	Комплексне водопостачання Донбасу і Харківського промрайону Питне і технічне водопостачання Донбасу
Дніпро – Кривий Ріг	1961	Р.Дніпро Мар'янівська затока Каховського водосховища	42,95	<u>41,0</u> 929	Водопостачання населення і промисловості Кривбасу, зрошення, риборозведення

Дніпро - Інгулець	1989	Р.Дніпро, Цибулянська затока кременчуцьк ого водосховища	40	<u>37,0</u> 1003	Водопостачання прмпідприємств Кривбасу
Сіверський Донець - Донбас	1959	Р.Сіверський Донець	131,6	<u>43,0</u> 1106	Водопостачання населення і підприємств Донецької області
Дунай - Сасик	1980	Р.Дунай, Соломонове гирло	13,3	<u>130,0</u> 3000	Заповнення озера Сасик, зрошення

Важливою особливістю каналів є регульований режим водоподачі. На відміну від річок, в які вода надходить з водозбірної площі, в каналах вона відсутня. По довжині каналів відбувається скорочення стоку і зменшення швидкості течії внаслідок водовідбору споживачами.

В процесі експлуатації каналів виникають суттєві біологічні перешкоди, джерелом яких є гідробіонти. Масовий розвиток плантонних та бентосних організмів, особливо "цвітіння" води, обростання укосів нитчастими водоростями, поселення молюска дрейсени на гідротехнічних спорудах викликають механічні перешкоди, що ускладнюють експлуатацію каналів спричиняє погіршення якості води за гідро – фізичними, гідро – хімічними, і гідро – біологічними показниками.

Основні управлінські рішення щодо екологічно – збалансованого функціонування каналів полягають у виборі місця і конструкції водозабору в каналах урахуванні особливостей проходження траси, призначенні оптимального поперечного перерізу, типів кріплення берегових укосів, використанні біоплато в якості біофільтрів, регулюванні швидкості течії, режиму водоподачі, роботи насосних станцій та інших гідротехнічних споруд.

Важливе значення для народного господарства має складання водогосподарського балансу. На відміну від водного, який є засобом аналізу і оцінки кругообігу води в природі тобто тих змін, що відбуваються в результаті надходження стоку і акумуляції води в природних умовах характеризує співвідношення між наявними водними ресурсами на даній території і її потребами для матеріального виробництва і населення. Водогосподарський баланс дозволяє визначити дефіцит чи надлишок води в тому чи іншому річковому басейні, на тій чи іншій території з тим, щоб вжити необхідних заходів по перерозподілу води, підвищення ощадності її використання чи закриття водомістких виробництв. Результатом складання водогосподарських балансів є показники, які характеризують їх кількісні і якісні параметри: позитивний при надлишку водних запасів; збалансований, коли потреби у воді покриваються за рахунок її місцевих ресурсів і дефіцитний – коли місцевих ресурсів недостатньо для повного забезпечення потреб у воді. Водозбалансовані розрахунки по басейнах рік характеризуються такими основними показниками (таблиця 12).

Таблиця 13

Водогосподарський баланс по басейнах рік для розрахункових маловодних років за рівнем водокористування 1997р. (тис. куб. м.)

Показники	БАСЕЙНИ РІК					
	Дніпро	Дністер	Сіверськи й Донець	Південний Буг	Дунай в т. ч. Тиса і Прут	Крим

1	2	3	4	5	6	7
Поверхневий стік в маловодний рік Р – 75%	4300	8640	3410	2250	9070	650
Поверхневий стік в маловодний рік Р – 95%	3500	6560	2080	1430	6570	430
Підземні води гідравлічно не зв'язані з поверхневим стоком, що використовують	715	85	1088	63		170
Сумарні водні ресурси в маловодний рік Р – 75%	43715	8705	4498	2313	9070	820
Сумарні водні ресурси в маловодний рік Р – 95%	35715	6645	3168	1493	6576	600
Витрати водних ресурсів на:						
Безповоротний водозбір	5982	599	1109	252	615	114
Витрати води на випарування і фільтрацію	5300	80	120	220	450	90
Санітарно – екологічні залишки стоку в руслі	18200	2500	600	160	1185	12
Безповоротний забір за межами України	2010	1000	290	-	-	-
Баланс водних ресурсів						
У маловодний рік Р – 75%	11223	4540	2379	1781	6862	474
У маловодний рік Р – 95%	3223	2466	1049	661	4226	454

РВПС: України, НААН України Природноресурсний потенціал сталого розвитку України Київ, 1999, с. 426.

Україна належить до найменш водозабезпечених країн світу. Згідно водогосподарських балансів із урахуванням якості води її дефіцит коливається в межах 10 – 15 км. Дефіцитними залишається більшість природних водних джерел, а водні ресурси стають дедалі більше головним лімітуючим чинником розвитку і розміщення продуктивних сил України. На сьогодні водокористування в басейнах всіх річок практично досягло верхньої межі, існує великий дисбаланс між потребами водних ресурсів і можливостями їх забезпечення як за кількістю так і за якістю води. Проблема

водозабезпечення населення, галузей промисловості і сільського господарства стала однією із найбільш крупних народогосподарських проблем. Їх розв'язання в перспективі можливе на основі ощадного використання, розробки і впровадження безводних, маловодних технологій, переведення промислових підприємств на водооборотне споживання, оптимізації зрошувальних і поливних норм і нормованого водоспоживання.

Впродовж тривалого історичного розвитку на Україні сформувався крупний водогосподарський комплекс, який представляє собою крупні гідротехнічні споруди, канали для пересилки води з багатоводних у маловодні райони, гідромеліоративні системи, великі і малі водосховища, озера і лимани, ставки і водойми, річкову мережу, всі водогосподарські організації, науково – дослідні і навчальні заклади, проектно – конструкторські, будівельні і пошукові організації. Завдання полягає в тому, щоб на основі всіх досягнень науково технічного прогресу перетворити його в автоматизовану систему регулювання водності рік, природних і штучних водойм і водозабезпечення господарського комплексу України. В Україні і надалі має продовжуватись водогосподарське будівництво з тим, щоб досягти максимального забезпечення водою всіх господарських потреб.

РОЗДІЛ IV АГРОПРОМИСЛОВИЙ КОМПЛЕКС І ЙОГО ФУНКЦІОНАЛЬНО – КОМПОНЕНТНА СТРУКТУРА.

4.1 Особливості формування агропромислових комплексів.

Агропромисловий комплекс представляє собою структуризовану систему, в якій оптимально поєднується галузі сільськогосподарського виробництва, харчової і переробної промисловості діяльність яких пов'язана з виробництвом, переробкою і збутом сільськогосподарської продукції. Він розвивається на основі комплексоутворення та інтеграційних процесів, тобто комбінування, комплексоутворення та кооперування виробництва. В процесі їхнього розвитку, як правило, формуються агропромислові підприємства і агропромислові територіальні виробничі комплекси, з яких перші представляють собою органічне поєднання виробництва сільськогосподарської продукції та її промислової переробки, а другі – сукупність господарств, промислових підприємств та організацій пов'язаних з виробництвом, промисловою переробкою, зберіганням і реалізацією сільськогосподарської продукції в межах окремих районів, областей і природно – економічних зон. Виробництво сільськогосподарської продукції, її промислова переробка, зберігання і реалізація в межах окремих підприємств, районів і областей створюють додаткові умови для більш раціонального використання землі, виробничих фондів, трудових і фінансових ресурсів, сприяють зменшенню затрат на виробництво агропромислової продукції та підвищенню економічної ефективності агропромислового виробництва.

Галузева структура АПК відбиває галузевий і внутрігалузевий поділ праці в ньому. Науково – технічний прогрес в ньому зумовлює виникнення в ньому нових галузей і виробництв. З їхнім утворенням ускладнюються економічні, технологічні та організаційно – господарські зв'язки між різними галузями агропромислового виробництва. В процесі комплексоутворення та

поглиблення інтеграції об'єктивно формується сукупність галузей та окремих виробництв, які функціонують з метою виробництва певних видів продукції. Таким багатогалузевим інтегрованим утворенням є і АПК України. Його галузева структура досить складна і багатофункціональна. В умовах досягнутого рівня продуктивних сил у виробництві кінцевої продукції АПК беруть участь близько ста промислових виробництв, з яких понад 60 працюють виключно на сільськогосподарській сировині або напівфабрикатах. АПК охоплює такі види матеріального виробництва:

- Галузі безпосереднього сільськогосподарського виробництва (рослинництво і тваринництво) та галузі, що забезпечують виробничо – технічне, агрохімічне, зооветеринарне, іригаційно – меліоративне обслуговування;

- Галузі і підгалузі промисловості у взаємодії із сільськогосподарським господарством забезпечують виробництво продовольчих товарів (харчова, муко – мельно – круп'яна, м'ясна, молочна та інші галузі промисловості, які виробляють для агропромислового комплексу промислові засоби виробництва (сільськогосподарські машини і технологічне обладнання та предмети праці (мінеральні добрива, хімічні меліоранти, пестициди, карбіцити, мікробіологічні добавки тощо). Це тракторне і сільськогосподарське машинобудування, підприємства хімічної, мікробіологічної і комбікормової промисловості;

- Галузі і виробництва, що забезпечують заготівлю, транспортування, зберігання і переробку сільськогосподарської продукції.

У складі АПК виділяють ще такі сфери:

1. Промисловість, що виробляє сільськогосподарські машини і обладнання, мінеральні добрива, хімічні меліоранти та інші матеріали для сільського господарства;

2. Власне сільське господарство;

3. Заготівля, зберігання, транспортування, переробку сільськогосподарської сировини і реалізацію готової продукції.

Функціональна структура агропромислового комплексу підпорядкована максимальному забезпеченню населення у продуктах харчування, а територіальна – максимальному використанню територіальних можливостей для розвитку сільського господарства і харчової промисловості. Надзвичайно велика різноманітність природних умов і ресурсів (земельних, водних, кліматичних, біологічних та інших ресурсів) та їх поєднання в різних фізико – географічних зонах і районах зумовлює необхідність територіальної організації агропромислового виробництва, та поглиблення спеціалізації на виробництві таких видів продукції для яких вони мають найкращі природно – економічні умови і які обходяться їм як найдешевше. Завдяки зональній, внутрізонній, обласній і районній спеціалізації окремі регіони втягуються у ринкові відносини, на базі яких розвивається ринок продовольства.

Основними складовими агропромислового комплексу є сільське господарство, харчова і переробна промисловість, допоміжні і супутні галузі, які забезпечують заготівлю, транспортування, зберігання і реалізацію агропромислової продукції. Основною складовою агропромислового комплексу є сільськогосподарське виробництво. Це одна із найважливіших і життєво необхідних галузей народного господарства, яка виробляє продукти харчування для населення, сировину для промисловості і товари для експорту. Воно відіграє важливу роль у зміцненні економіки країни, її продовольчої безпеки, підвищенні життєвого рівня населення і розв'язанні соціально – економічних проблем. Сільське господарство – одна із найскладніших сфер матеріального виробництва і прикладання людської праці. Процес відтворення в ньому залежить від комплексу взаємозв'язаних і взаємозумовлених природних, біологічних, науково – технічних, організаційно – господарських, соціальних та економічних чинників. По мірі розвитку продуктивних сил цей багатогранний комплекс все більше ускладнюється. Із сільськогосподарської сировини виробляється майже вся продукція харчової промисловості і близько 70% продукції легкої промисловості. На продукції сільського господарства, харчової і переробної

промисловості припадає близько 70% товарообігу, в тому числі на продовольчі товари – понад 60%. Останнім часом через кризову ситуацію, яка охопила всі галузі агропромислового комплексу, посилюється велика соціальна напруга і особливо на селі.

4.2 Сільське господарство.

Сільське господарство – одна із найважливіших галузей господарського комплексу України, яка виробляє продукти харчування для населення, сировину для промисловості товари для експорту. Воно відіграє важливу роль у зміцненні економіки нашої країни, підвищення життєвого рівня населення і розв'язанні соціально – економічних проблем. Проте рівень розвитку його продуктивних сил значно відстає від народногосподарських проблем. В країні ще недостатньо виробляється зерна, цукрових буряків, картоплі, городини, плодів, ягід, винограду, м'яса, молока, яєць та інших видів продукції. Тому проблема прискореного розвитку сільськогосподарського виробництва і стабільного нарощування його продукції набуває особливо важливого значення.

Сільське господарство – це комплекс технологічно і організаційно взаємозв'язаних галузей, які у своїй сукупності утворюють збалансовану заінтегровану і структурно завершену систему, функціонально – компонентна структура яка підпорядкована стабільному нарощуванню продовольчій продукції землеробства і тваринництва. Кожна галузь сільськогосподарського виробництва представляє собою сукупність підприємств, що виробляють певні види однорідної продукції чи надають послуги, які задовольняють певні потреби населення у продуктах харчування, а промисловості - в сировині. Протягом останніх років сільськогосподарське виробництво зазнало великих деформацій. Перехід від планової до ринкової економіки, реформування колгоспів і радгоспів, і розвиток нових господарських структур, дезіндустріалізація, дезінтенсифікації і деспеціалізація сільськогосподарського виробництва, скорочення промислових засобів виробництва і предметів праці, непомірне підвищення цін на них, порушення системи матеріально – технічного обслуговування господарств, руйнація агрохімічної служби, відсутність відповідної системи агрохімічного обслуговування спричинились до зниження продуктивності і економічної ефективності використання аграрно –

ресурсного потенціалу і зменшення виробництва валової продукції сільського господарства.

Таблиця 12

Динаміка валової продукції сільського господарства (в порівняльних цінах 1996р. мільйонів гривень)

Показники	Роки						
	1990	1995	1996	1997	1998	1999	2000
Валова продукція – всього	48629	31634	28642	28112	25359,6	23602	25907
- рослинництва	24345,5	17942,2	16386,4	17364,1	14335,6	12867,4	15683,1
- тваринництва	24283,9	13684,8	12256,3	10747,8	11008	10735,3	10224,5
Виробництва валової продукції							
- на одного жителя	937	614	560	555	504	473	523
- на 100 га сільськогосподарських угідь	116,6	77,6	70,2	69,1	62,4	58,4	64,3

З 1990 р. по 2000 р. валова продукція сільського господарства зменшилась з 48629 до 25908 мільйонів гривень або на 20721 млн. грн., в тому числі рослинництва – з 24345 до 15683 млн. грн., або на 8662 млн. грн. і тваринництва – з 24284 до 10205 млн. грн., або на 14059 млн. грн. Відбуваються великі деструктивні зміни у функціонально – компонентній структурі сільського господарства. Відбувається його переспеціалізація на виробництво продукції рослинництва. Якщо в 1990 р. його питома вага у валовій продукції сільського господарства становила 50,1% та 2000 р. – 60,5%, тобто на 10,5% більше, тоді як валова продукція тваринництва зменшилась з 49,9 до 39,5%. Така тенденція у розвитку сільського господарства є негативним явищем, оскільки позбавляє можливість забезпечувати населення найбільш висококалорійними, поживленими і дуже цінними продуктами харчування.

Індексний аналіз виробництва сільськогосподарської продукції показує, що у 2000 р. її було вироблено на 46,7% менше, ніж в 1990 р., в тому числі продукції рослинництва – на 33,6, а тваринництва – на 57% менше, ніж в 1990 р. (табл. 13). Таке зменшення виробництва сільськогосподарської продукції пов'язане зі скороченням випуску сільськогосподарських машин і

обладнання, мінеральних добрив і хімічних меліорантів, постійним зростанням цін на них, нееквівалентністю обміну між промисловістю і сільським господарством, між містом і селом, скорочення масштабів гідротехнічної, хімічної, біологічної, та інших видів меліорації земель, зменшення виробництва і внесення у ґрунт всіх видів мінеральних добрив, зростання дисбалансу поживних речовин у ґрунті, розвиток водної і вітрової ерозії ґрунтів, їх деградація, підтоплення, заболочення і засолення, вибуття значних площ земель із сільськогосподарського обробітку.

Зменшились можливості індустріалізації, інтенсифікації та спеціалізації сільськогосподарського виробництва. Відбувається процеси деспеціалізації і переспеціалізації господарств. Багато із них скорочують виробництво природо -, ресурсо -, фондо -, енерго -. трудо – і капіталомістких культур. Не маючи в достатній кількості коштів на розвиток сільського господарства, багато господарств переходять на виробництво таких видів продукції, які обходяться їм найдешевше.

Таблиця 13
Індекси валової продукції сільського господарства (всі категорії господарств у відсотках).

	Роки										
	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000
Ріст валової продукції	100	86,8	79,6	80,8	67,5	61,5	58,9	57,8	52,1	48,5	53,3
в тому числі											
Рослинництва	100	83,2	83,7	92,8	71,1	73,7	67,3	71,3	58,9	52,9	64,4
тваринництва	100	90,4	75,5	68,8	63,2	56,4	50,5	44,3	45,3	44,2	42,1

Реформування колгоспів і радгоспів, формування нових підприємницьких і господарських структур, порушення економічних, технологічних та організаційних зв'язків між ними і дезінтеграція теж стали однією з причин спаду виробництва сільськогосподарської продукції. Тому навіть в умовах зменшення кількості населення виробництво продукції на кожного жителя України з кожним роком зменшується. Так, наприклад, з 1991 р. Населення України зменшилося з 51,7 до 49 млн. осіб, або 2.7 млн.

осіб, тобто на 6%, а виробництво валової продукції сільського господарства на одного жителя скоротилася на 50%. Отже, темпи скорочення виробництва валової продукції сільського господарства значно вищі ніж населення.

Виробництво валової продукції сільського господарства на душу населення далеко перевищують темпи зменшення чисельності населення, а це загрожує продовольчій безпеці. Наскільки вона стає загрозовою, можна судити з даних табл. 14. Із неї видно, що в Україні виробництво зерна на одного жителя зменшилося з 983 до 494 кг., цукрових буряків – з 853 до 267 кг., городини – з 128 до 118 кг., плодів і ягід – з 56 до 29 кг., м'яса в забійній вазі – з 84 до 33,6 кг., молока – з 427,3 до 255,7 кг., яєць – з 313,9 до 178 шт. Отже, в Україні намітилась чітка тенденція зменшення виробництва сільськогосподарської продукції як в абсолютних показниках, так і в розрахунку на одного жителя.

Таблиця 14
Виробництво основних видів сільськогосподарської продукції на одного жителя України, кілограмів

Види продукції	Роки						
	1990	1995	1996	1997	1998	1999	2000
Зерно	983	659	481	700	526	493	494
Цукрові буряки	853	575	450	348	309	282	267
Соняшник	49,5	55,5	41,5	45,5	45,1	56	69,8
Картопля	322	286	360	329	306	255	401
Овочі	128	114	99	102	109	107	118
Плоди і ягоди	56	37	38	55	23	15	29
М'ясо в забійній вазі	84	44,5	41,3	37	33,9	34	33,6
Молоко	427,3	335,2	309,5	271,6	273,4	267,7	255,7
Яєць, шт.	313,9	182,5	171,5	162,6	165,	175,1	178

Аналіз і оцінка валової продукції сільського господарства показує, що протягом останнього часу вона постійно зменшується. Це зменшення відбувається як за рахунок всіх видів продукції рослинництва так і тваринництва. Кардинальних змін зазнала внутрішня структура валової продукції. Так, питома вага рослинництва з 1990 р. по 2000 р. зростала з 50,1 до 60,5%, або на 10,4 пункти, а тваринництва зменшилося з 49,9 до 39,5%,

або на 10,4 пункти. Таке зменшення співвідношення між рослинництвом і тваринництвом є негативним явищем у сільському господарстві, оскільки населення позбавляється все більшої кількості найбільш цінних і висококалорійних продуктів харчування, а рослинництво все меншої кількості органічних добрив. Найбільше зменшення відбулося за рахунок продукції вирощування продуктивної худоби і птиці. Зменшення виробництва м'яса, молока, яєць та інших видів тваринницької продукції негативно визначаються на продовольчому балансі населення України, погіршенні структури його харчування. Тому виходячи з потреб в різних видах сільськогосподарської продукції і продовольчого балансу на основі економіко – математичного моделювання повинна бути трактована оптимальна структура валової продукції і розроблені баланси зерна, цукрових буряків, олійних і кормових культур, картоплі, городини, молока, м'яса та інших видів продукції. Сільськогосподарське планування повинно визначити основні параметри структури посівної площі, валової і товарної продукції з тим щоб зорієнтувати сільське господарство з усіх видів його продукції.

4.3 Галузі рослинництва.

Рослинництво забезпечує населення продуктами харчування, тваринництво кормами, харчову, переробну і легку промисловість сировиною, зовнішню торгівлю експортними товарами. Воно охоплює цілий ряд галузей: зернове господарство, цукрово – бурякове виробництво, вирощування олійних культур, картоплі, городини, кормових та інших культур. Поєднуючись між собою ці культури формують структуру посівної площі. Вона характеризується такими основними показниками.

Таблиця 15
Структура посівних площ сільськогосподарських культур всіх категорій господарств в відсотках.

Посівна площа	Роки						
	1990	1995	1996	1997	1998	1999	2000
Посівна площа всього	100	100	100	100	100	100	100
В тому числі зернові культури	45	45,7	44,1	49,7	47,5	46,5	50,2
Технічні культури всього	11,6	12,2	12,1	11,1	13,3	15,3	15,4
Картопля і овочеві культури	6,4	7,0	7,1	7,2	7,2	7,6	8,4
Кормові культури	37	35,2	36	32,1	32	30	26

Структурно – динамічний аналіз посівної площі сільськогосподарських культур показує, що протягом останнього часу вона зазнала суттєвих змін, зросла питома вага зернових культур з 45 до 50%, технічних з 11,6 до 15,4%, картоплі і городини з 6,4 до 8,4% і зменшилась питома вага кормових культур з 37 до 26%. В структурі посівної площі зернових культур зменшилась питома вага озимої пшениці з 51,9 до 39% і зросла питома вага ярої пшениці з 15,1 до 26,7%, зернової кукурудзи - з 8,5 до 10,0%. Проте негативним явищем у зерновому господарстві є зменшення посівної площі зерно - бобових культур. Горох, вика, соя, кормові боби – це ґрунтоутворюючі, азотофіксуючі, високобілкові культури, які сприяють підвищенню родючості ґрунтів, нагромадженню в них біологічно чистого азоту, нагромадженню в них гумусу та поліпшенню їх структури. Скорочення посівів зерно - бобових культур позбавляє тваринництво високобілкових кормів. Велике і природоохоронне значення зерново – бобових культур, оскільки через свою густу кореневу систему захищають

грунти від водної і вітрової ерозії. Тому площі зерновобобових культур необхідно збільшити і довести їх до оптимальних розмірів в структурі посівної площі. Зменшилися розміри і питома вага посівної площі коренеплодових культур, однак збільшення площі зерно – фуражних дозволяє компенсувати зменшення площі кореневих коренеплодів і силосних культур.

Структура посівної площі чергування культур у сівозмінах мають забезпечити в першу чергу охорону ґрунтів від водної і вітрової ерозії, розширене їх відтворення і підвищення родючості, максимальний вихід продукції з гектара сільськогосподарських угідь, повинно задовольнити усі народногосподарських потреб у продукції рослинництва, економіко – математичне моделювання і вибір її оптимальних варіантів для кожного.

Дальший розвиток сільського господарства має базуватися на основі раціоналізації, використання сільськогосподарських угідь, підвищення їх ефективності розробки і вироблення науково обґрунтованих ресурсо – зберігаючих, економічно стійких систем і екологічно високоефективних систем ведення сільського господарства, здійснення комплексу середовище формуючих, природоохоронних, агрозоотехнічних, ветеринарських, організаційно – господарських, технічних і економічних заходів спрямованих на підвищення продуктивності та економічної ефективності використання аграрно – ресурсного потенціалу.

Основним напрямом дальшого розвитку сільського господарства має бути його індустріалізація, комплексна механізація, інтенсифікація, спеціалізація, агропромислова кооперація, горизонтальна і вертикальна кооперація, комбінування і комплектування, формування зональних і внутрішньозональних комплексів та аграрно – промислових формувань

Дальший розвиток сільського господарства стане можливим при умові організації високоефективної системи агросервісного обслуговування, поліпшення матеріально технічного постачання господарств розвитку

агротехнічної і зооветеринарної служби, розширення мережі насінницьких господарств, плідорозсадників, селекційно – племінних станцій.

Вихід сільського господарства із кризової ситуації можливий при умові кардинальної зміни аграрної політики, максимального задіяння усіх економічних механізмів стимулювання розвитку сільського господарства, удосконалення інвестиційної фінансово – кредитної, цінової, рентної, податкової протекценіської митної і страхової політики господарства, району, області і вибір оптимальних її варіантів, дозволять в максимальній мірі використати потенційні можливості землеробства.

Основною галуззю рослинництва є зернове господарство. Постійне нарощування виробництва зерна є важливою умовою розвитку народного господарства, зміцнення економічної могутності нашої країни, підвищення життєвого рівня народу і його продовольчого забезпечення. Від загального обсягу виробництва зерна залежить рівень забезпечення населення хлібом і хлібо – продуктами, тваринництво – концентрованими кормами, різні галузі промисловості сировиною, а торгівлю – продовольчими товарами. Від розвитку зернового господарства залежить розвиток інших галузей сільського господарства і найбільше тваринництва.

За характером використання зернові поділяються на продовольчі хліби: пшениця, жито; круп'яні: просо, гречка, рис; зернобобові: горох, квасоля; фуражні: кукурудза, овес, ячмінь, вика, горох, кормові боби, кормовий люпин, соя та інші промислові. Такий підхід до поділу зернових культур є умовним, оскільки одні і ті ж культури можуть використовуватися і для харчування населення, і для годівлі худоби. Так кукурудза, ячмінь і овес незамінні концентровані корми для тваринництва, в той же час кукурудзяна, ячмінна і вівсяна крупа – цінні харчові продукти для населення. Хліб – один із найважливіших продуктів харчування для населення. Значне споживання хліба пояснюється його великою калорійністю, поживними і смаковими якостями та порівняно низькими цінами на хлібо - продукти, На Україні за

калорійністю на хліб припадає майже 50% у харчовому балансі людини, в ряді інших країн світу, цей показник коливається від 35 до 80%. В 1913 р. споживання хліба і хлібопродуктів на душу населення становило 200 кг., в 1970 р. - 144 кг., в 1980 р. - 133 кг., в 1990 р. - 141 кг. і в 2000 р. – 121,4 кг., проти 101 кг. за науково – обґрунтованими нормами. В перспективі у зв'язку із розвитком тваринництва і збільшенням виробництва, городини, плодів і ягід, споживання хліба і хлібопродуктів буде доведено до науково – обґрунтованої норми.

Протягом останніх десятиріч в Україні відбувалося стабільне нарощування виробництва зерна. В окремі сприятливі роки його виробництво досягало досить високих показників. Так в 1973 р. його валовий збір становив 47,2 млн. т.. в 1978 р. – 48,6 млн. т., в 1989 р. – 51,2 млн. т., і в 1990 р. – 51,0 млн. т. Однак були і окремі посушливі роки, коли його одержували менше 35 млн. т. і тому зерно особливо фуражного, держава змушена була закупляти у США, Канаді та інших країнах. Зерно в основному використовувалось у комбикормовій промисловості для концентратної годівлі, відгодівельного поголів'я молодняку, ВРХ, свиней і птиці.

Протягом останнього десятиріччя посівна площа, валовий збір і врожайність зернових культур стали знижуватись.

Таблиця 16

Економічні показники виробництва зерна.

Показники	Роки						
	1990	1995	1996	1997	1998	1999	2000
Посівна площа, тис. га.	14522,2	1396,5	12566,0	14502,5	12756,0	12452,1	12585,6
Урожайність, ц. га.	35,1	24,3	19,6	24,5	20,8	19,7	19,4
Валовий збір, тис. т	51009,0	33929,8	24571,7	35471,7	26470,7	24580,6	24459,0
Реалізація зерна, тис. т.	18498,8	13108,8	12606,3	17089,5	14548	13209	10725,6
Виробництво зерна на одного жителя, кг.	983	658	481	700	526	493	494
Рівень рентабельності зерна в %	275,1	85,6	64,6	37,5	1,9	12,0	64,8

Держкомітет України, Сільське господарство України, Статистичний збірник 2000 Київ 2001 ст. 131 – 134, 39.

З 1990 р. По 2000 р. посівна площа зернових культур на Україні скоротилася з 14,5 до 12,6 млн. га., валовий збір з 51 до 24,5 млн. т., а виробництво зерна на одного жителя з 983 до 494 кг. Зменшення виробництва зерна відбулося за рахунок зменшення посівної площі так і за рахунок зниження врожайності. З 1990 р. по 2000 р. вона знизилась з 35,1 до 19,4 ц/га. У зв'язку із зменшення виробництва зерна зменшилась і його реалізація на ринку з 13,5 до 10,0 млн. т. Значно знизилась економічна ефективність виробництва зерна. Якщо в 1990 р. рівень його рентабельності становив 275,1%, то в 1998 р. – тільки 1,9%, в 1999 р. – 12% і тільки у 2000 р. зросла до 64,8%. Зернове господарство не може далі розвиватися без підвищення його економічної ефективності.

Зниження цін на промислові засоби виробництва (трактори, комбайни, сільськогосподарські машини і обладнання) і предмети праці (мінеральні добрива, пестициди і гербіциди, пальне, мастильні та інші матеріали) дозволило значно знизити матеріальні затрати на його виробництво.

Важливе значення для підвищення економічної ефективності зерна матиме підвищення врожайності всіх зернових культур. Для одержання 35 – 40 ц. зерна з гектара треба вносити на Поліссі 15 – 18 т. органічних добрив, 10 – 12 т. у - Лісостепу і 6 – 8 т. у - Степу, 200 кг. поживних речовин, в тому числі 70 кг. азоту, 80 кг. фосфору і 50 кг. калію. За даними науково – дослідних установ приріст врожаю зернових на 1 т. поживних речовин, що містяться в добривах і становить по азоту 10 – 12 т., по фосфору 7 – 8 т. та калію 3 – 4 т.

У 2000 р. Україна виробила менше зерна ніж у далекому 1940 р., і мають стільки скільки у першому після воєнному 1945 р. Потенційні можливості виробництва зерна коливаються в межах 55 – 60 млн. т. В 1989 р. в Україні вироблено 51,2 млн. т., в 1990 р. – 51 млн. т. Збільшення виробництва зерна в Україні можливо на основі поліпшення селекційної роботи, виведення високоврожайних, посухо – і морозостійких сортів, удосконалення агротехніки зернових культур, розміщення їх по найкращих попередниках,

внесення необхідної кількості органічних добрив, вапнування кислих і гіпсування засолених ґрунтів, виконання в оптимальні агротехнічні строки всіх сільськогосподарських робіт, їх раціональне розміщення на найбільш придатних для їх посіву землях, спеціалізація господарств на їх виробництві.

Бурякоцукрове виробництво є другою важливою галуззю сільського господарства. Цукрові буряки є сировиною для виробництва цукру, без якого не можна забезпечити повноцінне харчування населення. Їх використовують також як першочергову культуру. При врожайності 300 ц/га, крім 30 – 36 ц. білого цукру можна одержати за рахунок побічної продукції (гички, жому і меляси до 40 – 50 ц. в кормових одиницях, та 400 – 450 кг. перетравленого протеїну, а при використанні всього врожаю на корми худобі 80 – 90 ц. кормових одиниць з одного гектара). Тому буряконасіння поєднується з розвитком скотарства, яке забезпечує буряківництво великою кількістю органічних добрив. Важливе агротехнічне значення цукрових буряків, оскільки їх вирощування у сівозміні підвищує культуру землеробства. В сівозмінах цукрові буряки кращий попередник для зернових культур, позитивно вони впливають і на інші польові культури. Надзвичайно велика роль бурякоцукрового виробництва у зміцненні економіки як окремих господарств так і країни в цілому. Протягом останніх десятиріч бурякоцукрове виробництво на Україні досягло значного розвитку.

Протягом останніх десятиріч Україна стабільно нарощувала виробництво цукрових буряків і вийшла в першу десятку країн світу по їх виробництву. Рекордними по виробництву цукрових буряків були 1968 р. – 50,8 млн. т., 1976 р. – 51,2 млн. т., 1978 р. – 50,6 млн. т., 1989 р. 51,9 млн. т.

Починаючи з 1990 р. в Україні скорочується посівна площа цукрових буряків, знижується їх врожайність, зменшується валовий збір і їх реалізація(таблиця 17).

Таблиця 17
Економічні показники виробництва цукрових буряків.

Показники	Роки						
	1990	1995	1996	1997	1998	1999	2000
Посівна площа, тис.га.	1605,4	1448,5	1260,2	1004,7	893,1	899,8	747,0
Врожайність, ц/га.	276	205	183	176	174	156	177
Валовий збір, тис. т.	44201,5	19650,4	23008,8	17662,8	18155,6	14063,8	13198,5
Реалізація цук./бур., тис. т.	43282,7	27941,8	20909,4	16197,9	13669,1	11800,7	10971,3
Виробництво цук./букр. на одного жителя, кг.	853	575	450	348	309	282	267
Рентабельність виробництва цук./бур. в %	29,5	31,2	3,8	-10,4	-12,5	-14,8	6,1

Держкомітет, Сільське господарство України, Статистичний збірник 2000. Київ 2001 р., с. 39, 144 – 146. 78.

Буряківництво, яке в минулому було основною і високоефективною галуззю сільськогосподарського виробництва поступово стало занепадати, а також збитковою і тільки у 2000 р. рівень його рентабельності досяг 6,1% проти рівня збитковості 14,8%. Однак треба відзначити, що в господарствах і в 2000 р. буряківництво ще залишилася збитковим. Тому проблема його відродження в Україні має надзвичайно велике значення, оскільки вона має дуже сприятливі природно – економічні умови для вирощування цукросировини, на її території розміщено 192 цукрові заводи, великі трудові навички населення по вирощуванню цукрових буряків і великий досвід одержання високих і стабільних врожаїв. В минулому передові господарства одержували навіть по 400 – 500 ц. цукросировини з гектара. На сортодільницях їх врожайність сягала навіть 550 і більше центнерів з гектара. Отже, при умові здійснення природоохоронних, комплексно меліоративних, середовищно - формуючих, агротехнічних, агрохімічних, економічних і організаційно – господарських заходів Україна знову може стати провідною країною по виробництву цукрових буряків. Першочергові заходи, які можуть вже найближче забезпечити вагомий приріст цукросировини це збільшення виробництва органічних і мінеральних добрив і внесення їх повної норми у ґрунт, розширення масштабів вапнування кислих і гіпсування засолених земель. Тільки на основі підвищення родючості ґрунтів можна суттєво

збільшити виробництво цукрових буряків навіть без розширення їх посівної площі.

Другим важливим чинником підвищення врожайності цукрових буряків є впровадження науково – обґрунтованих сівозмін, розміщення цукрових буряків по найкращих попередниках і на придатних для їх вирощування землях. Раціональне розміщення посівів цукрових буряків, оптимальне поєднання їх посівів з іншими культурами, концентрація в сировинних зонах цукрових заводів дозволить значно підвищити їх забезпеченість сировиною.

Важливе значення для розвитку бурякоцукрового виробництва матиме індустріалізація, інтенсифікація і спеціалізація сільськогосподарського виробництва, поліпшення системи матеріально – технічного постачання, створення системи органічного обслуговування господарств, служби агросервісу та здійснення інших організаційно – господарських заходів.

Не менш важливе значення матиме розробка і впровадження комплексу економічних заходів. І вдосконалення інвестиційної, фінансово – кредитної, цінової, рентної, страхової політики, взаємовідносин бурякосійних господарств з цукровими заводами, максимальне задіяння усіх економічних механізмів, стимулювання розвитку бурякоцукрового комплексу сприятиме підвищенню ефективності його функціонування.

Важливе значення для харчування населення мають городні культури, які містять багато вуглеводів, вітамінів, мінеральних речовин, мікроелементів і фітоцінтів. При їх споживанні поліпшується обмін речовин в організмі людини, підвищується засвоюваність інших продуктів харчування рослинного і тваринного походження та нейтралізується кислоти, які нагромаджуються в організмі. До городніх культур відносять капусту, баклажани, кабачки, перець, моркву, петрушку, столові буряки, шпинат, цибулю, часник, салат, кріп, зелений горох, спаржеву квасолю та багато інших. Споживають овочі у свіжому, консервованому, квашеному і засоленому вигляді. Вони є цінною сировиною для харчової і найбільше для

овочеплодоконсервної промисловості. На основі виробництва і переробки овочів формуються і розвиваються різні агропромислові підприємства і об'єднання до складу яких входять господарства, які спеціалізуються на виробництві городини, консервні заводи і овочесушильні підприємства, холодильники склади, торговельні організації, допоміжні і обслуговуючі підприємства. Вони не тільки виробляють, переробляють, зберігають, але реалізують городину і продукти її переробки. В минулому багато сільськогосподарських підприємств, які спеціалізувалися на вирощуванні городини мали власні консервні заводи і називалися колгосп – заводи і радгосп – заводи. Сьогодні господарства, які спеціалізуються на вирощуванні городини на кооперативних засадах можуть будувати власні підприємства по переробці і консервуванню городини.

В минулому городництво на Україні було основною галуззю сільськогосподарського виробництва, а городина одним із найважливіших продуктів харчування. Про розвиток городництва на Україні можна судити з даних таблиці 18.

Протягом останніх десятиріч в Україні мало місце стабільне нарощування виробництва городини і держава її закупляла в необхідній кількості для повного забезпечення ними населення і підприємств плодоконсервної промисловості сировиною.

За роки Незалежності України городництво перейшло на поля селянських (фермерських) і особистих господарств населення. Про розвиток і економічні показники овочівництва за роки Незалежності України можна судити з даних таблиці.

Таблиця 18
Економічні показники городництва.

Показники	Роки						
	1990	1995	1996	1997	1998	1999	2000
Посівна площа, тис.га.	447,2	480,3	452,4	451,7	145,8	483,1	518,6
Врожайність, ц/га.	149,0	120,2	112,1	114,4	123,2	110,6	112,3
Валовий збір, тис. т.	6666,4	5879,8	5070,2	5162,1	5492,2	5323,9	5821,3
Реалізація, тис. т.	3875	454	146	111	119	113	84

Виробництво городини на одного жителя, кг.	128	114	99	102	109	107	118
Рентабельність виробництва городини, в %	27,6	12,8	26,5	-37,4	-25,2	-12,8	-1,7

Держкомітет, Сільське господарство України, Статистичний збірник 2000. Київ 2001 рр., с. 39, 49, 58, 81.

Аналізуючи показники, що за останній період зросла посівна площа посіву городини, але у зв'язку із зниженням врожайності їх валовий збір зменшився, а відповідно зменшилася і їх споживання населенням. На одного жителя України їх виробництво зменшилося на 10 кг. В господарствах громадського сектору знизилася рентабельність городництва із високорентабельної культури вона стала збитковою.

В майбутньому розвиток господарства має розвиватися на індустріальній, високоінтенсивній і спеціалізованій основі. Господарства Полісся і західних районів можуть надати перевагу вирощуванню капусти, столових буряків, моркви, петрушки, огірків; Лісостепу – тих культур, що і Полісся, але ще і помідорів, баклажанів, гороху, спаржевої квасолі; Степу – помідорів, болгарського перцю, ранньої капусти та інших. Їх розміщення в природно – економічних зонах і районах дозволить збільшити їх виробництво, і максимально наситити ними внутрішній ринок. Концентрація посівної городини в приміських зонах і районах, сировинних зонах овочеконсервних заводів дозволить в максимальній мірі забезпечити міське населення городинною, а промислові підприємства – сировиною.

Городництво має розвиватися, як на основі відкритого і закритого ґрунту. Крупні овочеві фабрики, теплиці, комбінати повинні будуватись у приміських зонах великих міст, промислових центрів, а також на півдні України, де багато сонячного тепла, світла і городину можна одержувати при менших затратах електроенергії і палива, і одержувати її велику кількість для максимального забезпечення нею рекреантів. Причорноморсько – Азовських курортів, населення Донбасу і промислового Придніпров'я. В приміських зонах, великих міст і промислових центрів парниково – тепличне господарство можна перевести на електроенергію і теплові відходи

промислових підприємств, застосовуючи синтетичні плівки. В минулому в Україні широко використовуються гідротехнічний спосіб вирощування городини. На гідростанції працювали Київська, Львівська, Одеська та інші овочеві фабрики. Тому і зараз гідростанції варто надати пріоритетного значення

Садівництво. Україна як ніяка інша країна має сприятливі умови для розвитку садівництва і ягідництва. Плоди і ягоди це найбільш цінні продукти харчування, які мають винятково важливе значення для організму людини. Вони містять потрібні для нього легко засвоєні цукри (глюкозу і фруктозу), вітаміни, кислоти, мінеральні дубильні і органічні речовини мікроелементи.

Фрукти і ягоди найбільш вживають у свіжому виді, однак дуже велика їх кількість іде на переробку. З них виробляють варення, джеми, повидло, сиропи, соки, компоти та багато інших продуктів. Фрукти піддаються сушінню і сушеному виді вони використовуються для харчування населення. Сушені яблука, сливи, груші, черешні, абрикоси, вишні та багато інші використовуються для приготування компотів, які в селах заміняють чай і каву.

Садівництво, як галузь сільськогосподарського виробництва відіграє важливу роль у зміцненні економіки сільськогосподарських підприємств і господарств, оскільки воно було завжди одною із найбільш дохідних галузей. Площа садів і плодово-ягідних насаджень в Україні постійно зростала.

В минулому садівництво в Україні базувалося на індустріальній, високоінтенсивній і спеціалізованій основі. Великі промислові сади мали колгоспи і радгоспи Степу і окремі господарства Закарпаття. Багато колгоспів і радгоспів мали власні великі плодоконсервні заводи, які повністю переробляли всю садовину і городину на місці. Окремі господарства (плодорозсадники) забезпечували достатньою кількістю садивного матеріалу, що дозволяло забезпечувати постійне оновлення породного і вікового складу садів. Науково – дослідний інститут садівництва у Млієво вивів дуже багато сортів плодів і ягід, які забезпечили значний приріст врожаю.

За роки Незалежності України промислове садівництво припинило свій розвиток. Площа садів почала з кожним роком стала скорочуватись, врожайність знижуватись, а валовий збір садовини зменшуватись.

Таблиця 19
Економічні показники садівництва.

Показники	Роки						
	1990	1995	1996	1997	1998	1999	2000
Площа плодоягідних насаджень, тис. га	679,8	696,9	629,5	628,0	411,9	393,8	878,0
Валовий збір, тис. т.	2907,7	1897,4	1924,3	2793,9	1178,0	766,0	1452,6
Урожайність, ц/га.	42,7	29,8	30,6	44,5	28,6	19,2	38,4
Реалізація плодів і ягід, тис. т.	1148,6	1073,9	618,5	509,1	622,5	631,6	535,7
Виробництво плодів і ягід на одного жителя, кг.	56	37	38	55	23	15	29
Рентабельність виробництва плодів і ягід	83,8	20,3	-3,6	-30,7	-44,6	-25,6	-1,1

Держкомітет України, Сільське господарство України 2000 р. Київ 2001 р. – с. 39, 48, 49, 58, 74, 82, 158, 159, 160.

З приведених в таблиці даних видно, що протягом 1990 – 2000 рр. має місце зниження усіх показників садівництва. Воно стало нерентабельною галуззю сільськогосподарського виробництва і цілком природно стало занепадати. Його занепад пов'язаний з реформуванням колгоспів і радгоспів, погіршенням матеріально – технічного забезпеченням господарств, розрив економічних, технологічних та організаційних зв'язків між садивними господарствами і плодоконсервними підприємствами, непомірним зростанням цін на промислові засоби виробництва, дезіндустріалізацією, деінтенсифікацією і деспеціалізацією господарств.

В перспективі розвиток садівництва буде розвиватися як на базі господарств суспільного сектору так і на базі невеликих садочків в селянських (фермерських) і підсобних господарств. Однак для його дальшого розвитку необхідно створити сприятливе економічне середовище, поліпшити

матеріально – технічне постачання господарств, підвищення матеріальної зацікавленості садоводів.

Виноградарство. Одно із важливих галузей сільського господарства є виноградарство. Україна має сприятливі умови для його розвитку. Автономна республіка Крим, Одеська, Миколаївська, Херсонська і Закарпатська області, де велика кількість сонячного тепла і світла виноградарство поруч із садівництвом стало важливою галуззю сільськогосподарського виробництва. Впродовж тривалого історичного періоду ця галузь постійно розвивалася на спеціалізованій та інтенсивній основі. Створення спеціалізованих виноградських радгоспів і окремих бригад в колгоспах створили сприятливі умови для розвитку виноградарства.

Таблиця 20

Розвиток виноградарства в Україні.

Показники	Роки					
	1940	1950	1960	1970	1980	1990
Площа виноградських насаджень, тис. га.	103	76	397	287	254	583
В тому числі у плодокіському віці.	74	50	115	237	177	73,2
Валовий збір винограду, тис.т.	161	66	423	904	1021	53,5
Урожайність, ц/га.	21,8	13,1	34,3	37,6	55,6	58,3

Зменшення площі виноградників з 1980 р. по 1990 р. пояснюється антиалкогольною політикою радянського уряду і комуністичної партії, коли за їхніми рішеннями нещадно були вирубані великі площі виноградників.

За роки самостійності нашої держави виноградарство продовжує занепадати. Скорочується площа їх насаджень, зменшується їх валовий збір, знижується врожайність. Це позбавляє населення цінних продуктів харчування і сировини для виноробної і харчової промисловості. Про показники економічної ефективності винограду в Україні можна судити з даних таблиці.

Таблиця 21

Економічні показники виноградарства.

Показники	Роки					
	1990	1995	1996	1997	1998	1999

Площа насаджень, тис.га.	173,3	137,7	134,3	122,9	112,3	104,8	99,4
Валовий збір, тис.т.	835,7	457,3	498,4	319,9	269,8	306,3	513,8
Урожайність, ц/га.	58,3	23,2	37,1	26,0	24,0	29,2	51,7
Реалізація винограду, тис. т.	581	140	208	134	115	106	214
Виробництво винограду на одного жителя, кг.	16,9	9	10	6	5	6	10
Рентабельність виробництва винограду в %	71,7	74	19,4	-19,2	-12,6	3,4	62,7

Держкомітет України, Сільське господарство України Статистичний збірник 2000 р. с. 48, 49, 58, 74, 82.

Основними напрямками дальшого розвитку виноградарства і підвищення його економічної ефективності, це відновлення площі виноградарства, переведення галузі на індустріальну, спеціалізовану і високоінтесивну основу, розміщення насаджень на найбільш придатних для них землях, забезпечення господарств садивним матеріалом, створення системи плдорозсадників, служби агросервісного обслуговування господарств, удосконалення системи взаємо – відносин між виноградськими господарствами і виноробними заводами, створення комплексу машин для механізації виробничих процесів.

Маючи сприятливі природно - економічні умови для розвитку садівництва і винаградарства Україна повинна зайняти провідне місце в Європі по виробництву плодів, ягід, винограду і продуктів їх переробки, повністю наситити не тільки внутрішній ринок, але і експортувати їх велику кількість на світові ринки. Виноградні і яблучні вина, соки, компоти, джеми, повидла повинні стати основним предметом експорту, в північні райони Росії, Прибалтики, Скандинавські країни та інші країни світу.

Соняшник. В Україні основною олійною культурою є соняшник. Його посіви найбільше розміщені в зоні Степу і південних районів Лісостепу. Економічно це найбільш вигідна культура через це її площа, урожайність і валовий збір постійно зростають.

Найвищих показників виробництва соняшнику мало в середньому за 1966 – 1970р., коли його посівна площа становила 1725,6 тис., валовий збір 2830 тис. т., а врожайність – 16,4 ц/га. Після цього посівна площа

соняшнику, його валовий збір і врожайність стали знижуватись. В середньому за 1986 – 1990р. посівна площа соняшнику знизилась до 1550 тис. га., валовий збір до 2202 тис. т., а врожайність знизилася до 14,2 ц/га. Основною причиною зниження врожайності соняшнику стало зменшення внесення в ґрунт органічних і мінеральних добрив, скорочення масштабів хімічної, гідротехнічної і біологічної меліорації земель та порушення сівозмін. Протягом останніх 10 років ефективність виробництва соняшнику характеризується такими основними показниками (таб.).

Таблиця 41

Економічні показники виробництва насіння соняшнику.

Показники	РОКИ						
	1990	1995	1996	1997	1998	1999	2000
Посівна площа, тис. га	1605,4	2007,6	2025,5	2001,5	2430,9	2800,4	2841,6
Урожайність, ц/га	15,8	14,2	10,5	11,5	9,3	9,7	11,5
Валовий збір, тис. т.	2571	2860	2123	2308	2266	2794	3457
Реалізація насіння соняшнику, тис. т.	2040	75	76	7	59	97	53
Виробництво насіння соняшнику на 1 жителя, кг.	49,5	55,5	41,5	45,5	45,1	56,0	69,8
Рентабельність виробництва соняшнику в %	236,5	170,9	53,0	19,4	22,0	54,5	52,2

Держкомстат України. Сільське господарство України статистичний збірник 2000, Київ 2001. с. – 48, 49, 58, 78.

Олійні та ефіроолійні культури. До олійних культур належать здебільшого ті рослини вміст олії в насінні яких перевищує 15%. Це насамперед соняшник, соя, льон – довгунець, ріпак, ріжій, гірчиця, кунжут, арахіс та інші. Різні культури характеризуються різним вмістом олії: у відсотках на абсолютно суху речовину: соняшник 29 – 57, соя 20 – 26, льон – довгунець 30 – 50, рицина 47 – 59, ріжій 26 – 47, арахіс 41 – 57, ріпак 45 – 50, кунжут 48 – 63%. Олію цих культур використовують в натуральному вигляді для харчування населення, а також в харчовій, маргаринній, консервній і кондитерській промисловості. Крім того її використовують і в інших галузях

промисловості для виробництва масла і оліфи, лакофарб, лінолеуму, текстилю, шкіри, фармацевтики і парфумерних виробів. З насіння рицини виробляють олію, яка використовується в авіаційній, хімічній, електротехнічній і металообробній промисловості, а також в медицині. Крім олії із насіння соняшнику, ріпаку, сої, льону – довгунця та інших олійних культур виробляють ще рослинний білок, який містить незамінні амінокислоти – мізин, метелін, пірентофон та інші. Макуха, шроти, кошички, соняшнику – цінний корм для тваринництва. Із макухи гірчиці виробляють гірчичний порошок. Макуху гірчиці використовують як мінеральне добриво, а із шроту виробляють пластмасу. Окремі кормові культури такі як соняшник, ріпак, соя, арахіс та інші використовують ще, як кормові культури, згодовуючи тваринам зелену масу у свіжому або засилосованому вигляді. Більшість олійних культур є великими медоносами.

До ефіроолійних культур належать ті, які містять ефірні олії і використовуються як сировина в ефіроолійній промисловості. Це олія, коріандр, лаванда, м'ята, троянда, тмин фен жуй, шавлія. З них виготовляють олію з дуже приємним і смачним запахом, яку використовують у парфумерії, кондитерській, тютюновій та інших галузях промисловості.

Льон – довгунець. Одна із найдавніших культур, яку вирощували в нашій країні. У VII – VIII століттях він був основним предметом зовнішньої торгівлі і приносив великі доходи для нашої держави. Ця культура комплексного використання, однак основним його продуктом є соломка, яка містить у стеблах від 20 до 28% волокна та насіння в якому 35 – 40% олії, та близько 25% білка. При переробці льняної соломки дістають льоно – волокно, яке є сировиною для текстильної промисловості. В сировинному балансі текстильної промисловості нашої країни льоно – волокно займає перше місце, а друге – бавовна. За якістю та міцністю льоно – волокно значно краще бавовни, конопель, джгуту. При переробці насіння льону одержують олію і макуху. Олія використовується для харчування населення і як сировина для виробництва лакофарб, лаків, мила та інших видів промислової

продукції. Льняна макуха цінний концентрований і високобілковий корм і найбільше для дійних корів. Вона і необхідний компонент комбікормів, які виробляють на комбікормових заводах.

Вирощування льону - довгунця важливе значення для культури землеробства, підвищення родючості ґрунтів, оскільки його розміщення в системі сівозмін створює сприятливі екологічні умови для інших культур.

Україна з давніх давен була найбільшою льоносіючою країною. В 1913 р. посівна площа льону – довгунця становила 16 тис. га., в 1940 р. – 118 тис. га., в 1980 р. – 229 тис.га. і в 1990 р. – 230 тис. га., середня врожайність – 1,6, 2,6, 4,9, 4,1, 4,8 ц/га, валовий збір – 4, 19, 117, 94, і 98 тис т. Основними районами льоносіяння були області Полісся і Передкарпаття (Львівська, Волинська, Рівненська, Житомирська, Київська, Чернігівська і Сумська області). З 1990 р. посівна площа льону – волокна починає зменшуватись, а згодом його вирощування припинилося. Це нанесло великі збитки економіці нашої країни. На Україні був розвинутий крупний льонопромисловий комплекс у складі якого працювало 49 льонозаводів. Текстильна промисловість позбавлена власної сировини, а господарства доходів. Райони Полісся і Прикарпаття мають досить сприятливі природні умови для високих і стійких врожаїв льону – довгунця, він був одною із найбільш високорентабельних культур. Чистий доход на гектар посівної площі 400 – 520 крб, рівень рентабельності 220 – 287%. Тому проблемам відновлення льонарства на Україні повинна бути приділена особлива увага. Ціла велика галузь, яка в минулому була домінуючою і спеціалізації сільськогосподарського виробництва на Поліссі, передгірських і гірських районах Карпат має право на продовження свого розвитку і високоефективного функціонування. Тому головним в аграрній політиці держави має бути створення економічних умов для відродження льонарства. Удосконалення інвестиційної, фінансово – кредитної, цінової, ринкової, податкової і протекціоніської політики має забезпечити відродження і дальший розвиток галузі.

Картопля – важлива продовольча і кормова культура, багата на поживні речовина, крохмаль, білок, вітаміни і мікроелементи. Вміст сухих речовин в картоплі становить 25% з яких 16 – 20% припадає на крохмаль. З гектара посівної площі картопля дає у 2,5 – 3,0 рази більше сухих речовин аніж пшениця, ячмінь, овес і жито. У бульбах міститься багато вуглеводів, білка, вітамінів (А, В, В₂, Е, Р, РР) та інших поживних речовин вкрай необхідних для харчування населення. Маючи хороші смакові якості, високу калорійність і поживність картопля після хліба стала другою продовольчою культурою. Вона підвищує засвоєння людським організмом інших продуктів харчування.

Картопля – цінна сировина для харчової і спиртокрохмальної промисловості. При переробці тонни картоплі з вмістом 17,6% крохмалю можна мати 112 л. спирту, 55 кг. рідкої вуглекислоти, 0,30 л. сивушного масла. Брага є цінною вуглекислотою для виробництва кормових відходів, а збагачення білками, мікроелементами та вітамінами вторинна сировина дуже цінним кормом для тваринництва. Картоплю використовують і для виробництва глюкози, гідролу, синтетичного каучуку та інших видів продукції. Продукти її переробки широко використовуються в багатьох галузях в харчовій, хімічній, текстильній, шкіряній, лакофарбовій та інших. Понад 150 галузей використовують спирт вироблений із картоплі.

Картопля цінна кормова культура, особливо для свиней, при її використанні 150 ц/га можна одержати 45 ц. кормових одиниць і 365 кг. перетравного протеїну, а при переробці її на спирт з наступним виробництвом із браги кормових дріжджів з 1 га посіву картоплі можна мати 210 ц. вторинної браги і 5 ц. сухих кормових дріжджів, що дорівнює 14 ц. кормових одиниць та 384 кг. перетравного протеїну.

Дуже велике агротехнічне значення картоплі. Після її багаторічного виробітку і збирання поле також звільняється від бур'янів і стає дуже чистим і стає найкращим попередником для багатьох культур і найбільше зернових. Приріст врожаю попередником, яких є картопля 2 – 4 ц/га. Однак картопля

дуже природо – трудо – матеріало – енерго і фондомістка культура і тому її вирощування пов'язане з великими матеріальними затратами. Тому у громадському секторі економіки виробництво картоплі зведено до мінімуму. Майже 80% її виробництва зосереджено в особистих господарствах населення, перемістилося на поле особистих і фермерських господарств. Однак і в господарствах сільськогосподарських підприємств залишилися ще значні її посівні площі. Економіка картоплярства характеризується такими основними показниками (таб 22.).

Таблиця 22

Економічні показники картоплярства

Показники	РОКИ						
	1990	1995	1996	1997	1998	1999	2000
Посівна площа, тис. га.	1432,7	1530,6	1548,9	2577,4	1513,2	1551,1	1631,1
Урожайність, ц/га	116,8	96,2	118,9	105,9	101,8	82,0	121,6
Валовий збір, тис.т.	16722,4	14729,4	18409,9	16700,8	15405,2	12722,8	19838,1
Реалізація картоплі, тис.т.	1640,6	185,1	200,3	196,9	143,0	79,4	85,5
Виробництво картоплі на 1 жителя, кг.	322	286	360	329	360	255	401
Рентабельність виробництва картоплі в %	27,2	34,3	6,4	-24,1	-18,6	-12,5	14,0

Сільське господарство України. Статистичний збірник 2000р. Київ 2001р. С. – 48, 49, 58, 80, 82.

За останні 10 років з 1990р. По 2000р. має місце зростання посівної площі картоплі, її валового збору і виробництва на душу населення. Однак в господарствах суспільного сектору рентабельність виробництва картоплі має від'ємні показники. Винятком є тільки 2000 рік, коли рентабельність виробництва картоплі досягла + 14% тоді як у 1997 – 1999р. вона була збитковою культурою.

Збільшення виробництва картоплі повинно узгоджуватися з її потребами для харчування населення, годівлі худоби і забезпечення сировиною промисловості. Основними районами картоплярства повинні стати поліські і

західні райони, вирощування ранньої картоплі можливе і в південних районах України, в приміських зонах великих міст і промислових центрів.

4.4. Галузі тваринництва

Тваринництво – це комплекс взаємопов'язаних галузей сільського господарства, яким забезпечує населення найбільш цінними продуктами харчування (м'ясо, молоко, яйця), промисловість сировиною(шкіри, хутро, вовна, пух, перо), а рослинництво – органічними добривами. Тваринництво включає ряд підгалузей. основними із них є скотарство, свинарство, вівчарство, птахівництво. Крім того виділяються ще і менш значні і дуже вузькі галузі: кролеводства, рибництва, шовківництва, звірівництва, бджільництва та інші. Різні галузі і підгалузі виконують свої специфічні функції в задоволенні потреб населення, в продуктах харчування предметах першої необхідності (одязі і взутті), в забезпеченні промисловості сировиною.

Скотарство найбільша галузь тваринництва, яка ґрунтується на розведенні великої рогатої худоби. В галузі зосереджено 65% умовного продуктивного поголів'я худоби. Головна її продукція – м'ясо і молоко. Залежно від того визначають такі напрями спеціалізації скотарства: молочними, молочно – м'ясними, м'ясними і м'ясомолочними. Крім того воно дає велику кількість сировини (шкіри, копита, роги) для переробної промисловості. Скотарство споживає найрізноманітні і дешеві корми (зелені, грубі, соковиті концентровані) і дає найбільшу кількість органічних добрив.

Свинарство – друга за масштабами галузь тваринництва. Вона дає одну третину всього валового виробництва м'яса. На нього припадає 15% умовного поголів'я продуктивної худоби. Вона дає м'ясо, сало, шкури та іншу сировину для переробної промисловості. Залежно від типу годівлі в свинарстві розрізняють беконний, м'ясний, м'ясо-сальний, сальний тип. Велика плодючість, короткий ембріальний період розвитку, скороспілість і

вигідність висока окупність кормів і високий вихід м'яса при забої зумовлюють значні економічні переваги над іншими видами тваринництва.

Вівчарство має значно меншу питому вагу в тваринництві ніж скотарство і свинарство, всього лиш 6%, але воно є джерелом таких цінних продуктів як м'ясо і молоко і сировини для промисловості (шкіри, вовна), хутрові і шубові овчини, шлунки і шкури. Овече молоко, сири, бринза – цінні і висококалорійні продукти харчування. Залежно від якості і призначення продукції розрізняють тонкорунне, напівтонкорунне, напівгрубововняне, смушкове, м'ясо-сальне і м'ясо – вовняне вівчарство.

Конярство – одна із важливих галузей тваринництва. Коней використовують як робочу худобу, тягову силу. Однак м'ясо коней є також і продуктом харчування, а шкіри цінною сировиною для шкіряної промисловості. У зв'язку з розвитком особистого і селянського фермерського господарства кількість коней в них постійно зростає.

Птахівництво – забезпечує населення найбільш дієтичними продуктами харчування яйцями і м'ясом. Тут і сировина для легкої промисловості. А пташиний послід є найбільш цінним органічним добривом. Птиця характеризується високою плодючістю, скороспілістю та продуктивністю, високою оплатою корму затрат праці і коштів.

Поряд з основними крупними галузями тваринництва важливе значення мають і такі як кролівництво, звірівництво, шовківництво, бджільництво та інші.

Економічне значення тваринництва полягає в забезпеченні населення високоякісними, калорійними, дієтичними і вітамінізованими продуктами харчування, а промисловість сировиною. Екологічне значення полягає в забезпеченні землеробства органічними добривами, внесення у ґрунти яких повертає в природу значну кількість органічної маси, сприяє підвищенню його родючості, вмісту гумусу, розвитку мікрофлори, інтенсифікації ґрунтотворного процесу і кругообігу речовин в породі. Тому проблемам розвитку тваринництва, удосконаленню чистоти його ведення необхідно

надавати особливо важливого значення. Однак протягом останнього періоду в Україні відбувається катастрофічне зменшення поголів'я продуктивної худоби і досить великий занепад тваринництва. Скорочення поголів'я великої рогатої худоби почалось у 1985р. В цьому році його загальна чисельність становила 26,6 млн. гол., у 2000р. тільки 9,4 млн. тобто майже в 3 рази менше. Поголів'я корів найбільшим було в 1980р. коли воно становило 9,3 млн. гол. В 2000р. зменшилось до 5 млн. гол. В 1985р. в господарствах України відгодовувалося 20,0 млн. гол. свиней у 2000р. тільки 7,6 млн. гол. Зведено до мінімуму вівчарство, якщо в 1990р. поголів'я нараховувало 10,6 млн. гол. то у 2000р. тільки 1,8 (Таблиця 23).

Таблиця 23

Поголів'я продуктивної худоби, тис. гол

Роки	Велика рогата худоба	В тому числі корови	Свині	Вівці кози
1990	24623,4	8378,2	19426,9	8418,7
1991	23727,6	8262,6	17838,7	7839,1
1992	22456,8	8057,2	16174,9	7236,6
1993	21607,3	8077,7	15298,0	6862,6
1994	19624,3	7818,3	13945,5	5574,5
1995	17557,3	7531,3	13144,4	4098,6
1996	15313,2	6971,9	11235,6	3047,1
1997	12758,5	6264,8	9478,7	2361,8
1998	11721,6	5840,8	10083,4	2026,0
1999	10626,5	5431,0	10072,9	1884,7
2000	9423,7	4958,3	7652,3	1875,0

У 2000р. в Україні стало менше всіх видів продуктивної худоби ніж вона мала у попередньому 1990р. Реформування колгоспів і радгоспів та міжгосподарських підприємств, припинення роботи крупних державних ското – і свиновідгодівельних комплексів, молочнотоварних ферм приміських колгоспів радгоспів призвело до суттєвого скорочення всіх видів продуктивної худоби, а відповідно і продукції тваринництва. Однак паралельно із зменшенням поголів'я продуктивної худоби, колгоспів і радгоспів і міжгосподарств відбувалося його деяке зростання в господарствах

населення, однак воно не компенсувало зменшення в господарствах суспільного сектору (Таблиця 24).

Таблиця 24

Поголів'я худоби та птиці за категоріями господарств тис. гол.

Показники	РОКИ			
	1990	1995	1998	2000
Велика рогата худоба:				
Сільськогосподарські підприємства	2103,3	43701,4	77882,3	5037,3
В тому числі:				
Фермерські господарства	0,2	27,0	328	102,5
Господарства населення	2540,1	3855,9	3839,3	4386,4
Свині:				
Сільськогосподарські підприємства	14078,2	7152,5	4283,8	2414,4
В тому числі:				
Фермерські господарства	0,3	40,3	49,3	54,0
Господарства населення	5355,7	5961,9	5799,6	5237,9
Вівці і кози:				
Сільськогосподарські підприємства	7165,5	2423,3	671,8	413,3
В тому числі:				
Фермерські господарства	0,0	19,7	11,6	6,0
Господарства населення	1253,2	1675,3	1354,2	1461,7

Слід відзначити і той факт, що поголів'я свинини, овець і птиці зменшилося навіть в господарствах населення. Однак в них намітилась тенденція чіткого зростання великої рогатої худоби і найбільше корів. Питому вагу селянських господарств у загальному поголів'ї продуктивної худоби постійно зростає.

Таблиця 25

Питома вага поголів'я худоби по категоріях господарств.

Показники	РОКИ			
	1990	1995	1998	2000
Сільськогосподарські підприємства				
Велика рогата худоба	85,6	78,0	67,3	53,5
В тому числі корови	73,9	61,0	49,7	37,6
Свині	72,4	54,4	42,5	31,6
Вівці і кози	85,1	59,1	33,2	22,0
В тому числі фермерські господарства				
Велика рогата худоба		0,2	0,3	1,1
Свині		0,3	0,5	0,7
Вівці і кози		0,5	0,6	0,3
Господарства населення				
Велика рогата худоба	14,4	22,0	32,7	46,5

В тому числі корови	26,1	39,0	50,3	62,7
Свині	27,6	45,6	57,5	68,4
Вівці і кози	14,9	40,9	66,8	78,0

Разом із зменшенням поголів'я продуктивної худоби зменшується і її продуктивність. Так з 1990р. по 2000р. середній річний надій молока від однієї корови зменшився з 2863 до 2359 кг. Несучість курей з 214 до 213 шт., середній настриг вовни від однієї вівці – з 3,4 до 3,0 кг. Причиною зменшення продуктивності тваринництва є зміна структури виробництва кормів, скорочення виробництва.

Таблиця 26

Продуктивність худоби та птиці

	РОКИ			
	1990	1995	1998	2000
Середній надій молока від корови, кг.	2863	2204	2219	2359
Середня несучість курей, шт.	214	171	196	213
Середній настриг вовни, кг.	3,4	2,9	2,9	3,0

Держкомстат України. Сільського господарства України. 2000, Київ – 2001 с. – 72.

Зернофуражних і зернобобових культур та багаторічних трав, припинення роботи комбикормових заводів, скорочення комбикормів і мікробіологічних добавок. Велика незбалансованість кормів за перетравним протеїном та всіма елементами не дає можливості досягнення високої продуктивності тварин. Тільки тоді, коли на одну кормову одиницю припадає 135 – 145 г. перетравного протеїну, коли в раціоні кормів концентровані будуть не менше 45 – 50% можна розраховувати на високу продуктивність тварин. Тому питанням розвитку комбикормової і мікробіологічної промисловості і стабільному нарощуванню виробництва концентрованих і мікробіологічних кормів необхідно надати першочергового значення. Селянські і особисті фермерські господарства не мають у своєму розпорядженні науково – обґрунтованих норм і раціонів годівлі тварин. В минулому зооінженери ще старалися якось балансувати ті корми з тим щоб

забезпечити більш менш збалансовану годівлю тварини. Тепер агрономи і зоотехніки практично не надають ніякої допомоги селянам. Завдяки відсутності відповідної зооветеринарії скорочується вихід приплоду худоби і зростає її падіж. (Таблиця 27)

Таблиця 27

Вихід приплоду худоби на сільськогосподарських підприємствах

	РОКИ			
	1990	1995	1998	2000
Вихідж приплоду в розрахунку на 100 маток, голів телят від корів	88	75	70	68
Поросят від свиноматок	1422	951	1130	755
Ягнят від віціематок	92	66	66	62

Держкомстат України. Сільського господарства України. 2000, Київ – 2001 с. – 72.

Зменшення поголів'я, продуктивної худоби, зниження її продуктивності, неповноцінна годівля через незбалансованість кормів за перетравним протеїном і всіма мікроелементами, відсутність відповідної зооінженерної, ветеринарної служби та інші причини спричинили зменшення всіх видів тваринницької продукції. Так наприклад виробництво м'яса з 1990р. по 2000р. зменшилося з 4,3 до 1,7 млн. т., молока – з 24,5 до 12,6 млн. т., вовни з 28,8 до 3,4 тис. т., яєць з 16,3 до 8,8 млн. шт.

За рівнем виробництва продукції тваринництва Україна у 2000р. відстала від рівня далекого 1960р. Із всіх видів продукції найбільше зменшилося виробництво м'яса всіх його видів. Як в абсолютному відношенні та і в розрахунку на душу населення. Так з 1990р. по 2000р. виробництво м'яса на одного жителя зменшилося з 84 до 33 кг., молока з 472,3 до 255 кг., яєць з 314 до 256 шт.

Таблиця 28

Виробництво основних видів продукції тваринництва

Роки	М'ясо в забійні вазі, тис. т.	Молоко тис. т.	Вовна	Яйця млн. шт.
1990	4329,8	2450,8	2980	
1991	4029,1	22108,6		16286,7

1992	4300,9	1976,5		15187,8
1993	2814,6	18176,5		
1994	2677,4	1837,5		
1995	2293,7	17274,3	13900	9403,5
1996	412,7	15821,3	9300	8763,3
1997	1874,9	13752,7	6700	8242,4
1998	1706,4	13752,7	4600	8301,4
1999	1695,3	13362,2	3800	8739,7
2000	1662,8	12657,9	3400	8808,6

Держкомстат України. Сільське господарство України. Статистичний збірник 2000, Київ – 2001р. с. 74 – 76.

М'ясо – один із найбільш важливих, висококалорійних продуктів харчування кожної людини. В загальному обсягу м'яса зменшилося виробництво усіх його видів: яловичини, свинини, баранини і навіть конини. Зменшення виробництва усіх видів продукції тваринництва створило загрозу продовольчої безпеки.

Таблиця 29

Виробництво основних видів продукції тваринництва на одного жителя, кг.

Види тваринницької продукції	РОКИ			
	1990	1995	1998	2000
М'ясо в забійні вазі	84,0	44,5	33,9	33,6
Молоко	472,3	335,2	273,4	255,7
Яйця, шт.	313,9	182,5	165,0	178,0

Таблиця 30

Виробництво м'яса, в забійні вазі тис. т.

Види тваринницької продукції	РОКИ			
	1990	1995	1998	2000
М'ясо – всього	4357,8	2293,7	1706,4	1662,8
В тому числі:				
Яловичина і телятина	1985,4	1185,9	793,2	754,3
Свинина	1576,3	806,9	668,0	675,9
Птиця	708,9	235,2	200,0	193,2
Баранина і козлятина	48,8	39,5	20,7	17,2
Кролятина	30,2	19,4	13,9	13,9
Конина	11,7	6,8	10,3	8,3

Перехід до ринкової економіки має супроводжуватись стабільним нарощуванням виробництва сільськогосподарських і продовольчих товарів. Максимальне насичення ними продовольчого ринку – одне із головних завдань розвитку агропромислового комплексу. Однак зменшення виробництва тваринницької продукції призвело до значного скорочення її реалізації на ринку.

Таблиця 31

Реалізація продукції тваринництва

Види продукції	РОКИ			
	1990	1995	1998	2000
Худоба та птиця в живій вазі, тис. т.	4421,8	4896,0	1017,0	969,3
Молоко і молокопродукти (у перерахунку на молоко), тис. .	18023,0	6766,2	3601,4	2683,7
Яйця, млн.шт.	8688,0	3642,1	2723,0	2693,7
Вовна, т.	13286,4	5420,0	2258,8	1190,2

Постійне зростання ціни на промислові засоби виробництва (комбайни, сільськогосподарські машини і обладнання для тваринницьких ферм) і предмети праці (комбікорми і мікробіологічні добавки, мінеральні добрива і хімічні міліоранти, пальне, мастильні та інші матеріали), збільшення матеріальних затрат на виробництво продукції і зростання її собівартості зумовило значне зниження рентабельності тваринницької продукції. Фактично виробництво всіх її видів стало збитковим для господарств, що стало головною причиною зменшення їх виробництва і реалізації на внутрішньому ринку.

Таблиця 32

Рентабельність основних видів продукції тваринництва у сільськогосподарських підприємствах, в %

Види продукції	РОКИ			
	1990	1995	1998	2000
Молоко і молочні продукти	32,2	23,2	-46,7	-6,1
Яловичина	20,6	-19,8	-59,3	-42,3
Свинина	20,7	-16,7	-47,4	-44,3
Баранина	2,3	-31,9	-59,4	-46,4
М'ясо птиці	17,0	-18,4	43,4	-33,2
Яйця	27,3	36,5	-1,3	10,6
Вовна	-2,4	-61,3	-88,3	-75,8

Якщо в 1990р. виробництво всіх видів продукції було високорентабельним то у 2000р. – збитковим. Рівень збитковості молока становив – 6,1%, м'яса яловичини – 42,3%, свинини – 44,3, баранини – 46,4, птиці – 33,2, і вовни – 75,8%. Отже головним у розвитку тваринництва має бути підвищення його економічної ефективності. Ця проблема повинна розв'язуватись на основі ліквідації диспаритету цін на промислові засоби виробництва і предмети праці на тваринницьку продукцію, підвищенні продуктивності тваринництва, зменшення затрат праці і коштів на її виробництво, вдосконалення системи утримання і годівлі тварин.

Для кожної галузі тваринництва повинна бути розроблена комплексна програма його виходу із кризової ситуації в залежності від стану її економіки, значення для продовольчого забезпечення населення, кількості необхідних дотацій, ефективності капітальних вкладень, зооінженерно – ветеринарних і агортехнічних заходів, та природно – екологічних умов.

Розвиток скотарства має базуватися на основі інтенсифікації, спеціалізації, удосконалення його ведення, поліпшення селекційно – племінної роботи, створення зооінженерно – ветеринарної служби організації агросервісного обслуговування господарств, відновлення поголів'я великої рогатої худоби, поліпшення її породного складу і племінних якостей, поглиблення спеціалізації господарств на виробництві яловичини і молока, поліпшення системи утримання і годівлі тварин.

Особливо важливого значення необхідно надати проблемам розвитку кормової бази і удосконалення годівлі тварин. Переорієнтація польового кормовиробництва на збільшення зернофуражних і зернобобових культур, багаторічних і однорічних трав, корінне поліпшення лук, збагачення раціонів годівлі тварин концентрованими і високобілковими кормами дозволить в перспективі вивести скотарство із занепаду і збільшити виробництво молока і яловичини.

Важливе значення для розвитку скотарства матиме його розміщення і спеціалізація. Так в Поліссі наявність великої кількості природних кормових угідь (лук і пасовищ), висока врожайність зернобобових культур (кормового люпину, кормових бобів, вики, гороху), багаторічних трав дозволяють формувати структуру кормовиробництва і раціональної годівлі тварин, які найбільше відповідають м'ясного і м'ясо – молочного скотарства. Тому в перспективі зона Полісся повинна стати основною зоною м'ясного скотарства.

Скотарство в зоні Лісостепу повинно мати м'ясо – молочний і молочний напрям спеціалізації. Такому напрямку відповідає структура і напрям спеціалізації кормовиробництва, висока врожайність зернофуражних, зернобобових і кормових культур, багаторічних трав, наявність значної кількості лук і пасовищ і можливості їх корінного поліпшення, використання кормів і відходів виробництва дозволяють спеціалізувати скотарство на виробництві молока і яловичини. Застосування висококонцентрованої годівлі тварин, збалансування раціонів за перетравним протеїном і всіма мікроелементами дозволить значно підвищити м'ясну і молочну продуктивність великої рогатої худоби.

В зоні Степу на основі розширення посівної площі зернофуражних і зернобобових культур та багаторічних трав (люцерни і конюшини), розширення площі зрошувальних пасовищ, використання зрошуваних земель для розвитку кормовиробництва сприятиме збільшенню поголів'я великої рогатої худоби і підвищення його продуктивності.

Навколо великих міст і промислових центрів необхідно поглибити спеціалізацію господарств на виробництві молока і свіжого м'яса. З цією метою товарні ферми, скотовідгодівні пункти з тим, щоб забезпечити населення цільним молоком і свіжим м'ясом.

При умові переведення господарства на індустріальну, високоінтенсивну і спеціалізовану основу, переорієнтації кормовиробництва на вирощування концентрованих і високобілкових кормових культур,

застосування науково – обґрунтованих норм годівлі тварин господарства України здатні будуть утримувати щорічно не менше 30 млн. гол. великої рогатої худоби, в тому числі 10 млн. гол. корів і виробляти щорічно – 2,5 – 3,0 млн. т. м'яса яловичини, і 32 –35 млн. т. молока. При високо інтенсивній концентрації відгодівлі тварин середньодобовий їх приріст молодняку на відгодівлі може становити 800 – 1000г., а надій від однієї корови – 4,5 – 5,0 тис. літрів. Такі показники продуктивності великої рогатої худоби мають фермерські господарства багатьох зарубіжних країн.

Так наприклад в Канаді надій молока на одну корову становить 6852 кг., у Великобританії – 6157 кг., Данії – 6565 кг., Нідерландах – 6852 кг., США – 8043 кг., Фінляндії – 6435 кг. Виробництво молока на одну особу становить в Данії 857,6 кг., в Нідерландах – 692,4 кг., у Швейцарії – 522,5 кг., у Фінляндії – 522,5 кг. Отже при умові індустріалізації, інтенсифікації і спеціалізації сільськогосподарського виробництва, розробки і впровадження науково – обґрунтованої системи ведення скотарства і кормовиробництва, годівля тварин за науково – обґрунтованими методами можуть забезпечити значне збільшення в Україні і м'яса яловичини і свинини і повністю забезпечити власне населення цим важливим продуктом харчування.

Основною галуззю сільськогосподарського виробництва в Україні було свинарство. Відновлення і дальше збільшення поголів'я свиней, переведення його на індустріальну і високоінтенсивну і спеціалізовану основу, організація свиновідгодівельних комплексів, поглиблення спеціалізації господарств на виробництві свинини, переорієнтація частини комбикормових заводів на виробництво спеціальних кормів для відгодівлі свиней, збільшення концентрованих кормів безпосередньо в господарствах, застосування концентрованого типу годівлі свиней дозволить значно збільшити виробництво свинини в Україні. Реальні можливості України щорічно відгодовувати 27 – 30 млн. гол. свиней і виробляти 2,0 – 2,5 млн. т. свинини. Висока плодючість свиней, їх скороспілість, короткий період ембріонального

розвитку, висока оплата корму дозволяють на основі розвитку свинарства в найкоротший термін розв'язувати м'ясну проблему.¹

На півдні України на основі збільшення виробництва концентрованих кормів можна розвивати м'ясо-сальне і сальне свинарство, в зоні Лісостепу, Полісся – м'ясне і беконне. Необхідно поновити роботу свиновідгодівельних комплексів і створити сприятливі економічні умови для поглиблення спеціалізації господарств на виробництві свинини.

Природно – економічні умови окремих зон і районів України сприятливі для розвитку вівчарства. Автономна республіка Крим, Одеська, Миколаївська, Запорізька, Херсонська, Луганська і Донецька області мають сприятливі умови для розвитку тонкорунного, а гірські райони Карпат – грубововнового і кожушного вівчарства. Тому розвитку у них вівчарства треба надати важливого значення. В практиці господарства України мають можливість довести поголів'я овець до 13 – 15 млн. голів, виробництва вовни до 5 тис. т., а м'яса баранини до 60 тис. т.

Птахівництво завжди відіграло велику роль у забезпеченні населення високоякісними продуктами харчування. Тому його розвитку у перспективі слід приділити особливу увагу. В Поліссі де багато, озер і ставків, доцільно розвивати водоплавну птицю: гусей і качок, індиків. Гусей і качок можна утримувати в господарствах, що прилягають до водосховищ, магістральних і розподільчих каналів. Багата природна, кормова база водойм, озер, лиманів і водосховищ природних лук і пасовищ, повинна бути використана і для розвитку птахівництва. Його розвитку необхідно надати індустріального, спеціалізованого і високо інтенсивного характеру. Крупні птахофабрики різних напрямів спеціалізації птахокомбінати та інших спеціалізованих підприємств. В умовах індустріалізації і інтенсифікації, спеціалізації і концентрації виробництва створюються умови для організації крупних птахівничих комплексів, об'єднань, птахокомбінатів і птахофабрик різних

---

¹ Держкомстат України. Сільське господарство України. Статистичний збірник 2000, Київ – 2001р. с. 256 – 257.

напрямоків спеціалізації. В минулому на Україні працювало 17 об'єднань, птахокомбінатів і птахофабрик різних напрямків спеціалізації. Одним із таких об'єднань було Київське по виробництву курячих яєць у склад якого входили репродукторний птахорадгосп “Пухівський” де виробляли яйця для інкубації та виводили добових курчат, Семитолківська птахофабрика, яка спеціалізувалася на вирощуванні решітних курчат, три птахофабрики по виробництву дієтичних яєць (Київська, Богданівська і Гаврилівська). В Яготині працювала крупна птахофабрика. В Кримській області на основі агропромислової інтеграції, вертикальної і горизонтальної кооперації функціонувало науково – виробниче об'єднання до складу якого входили відділення Українського науково – дослідного Інституту птахівництва з дослідним радгоспом “Птахозавод Кримський”, племптахорадгоспи – репродуктори, інкубаторно – птахівничі станції колгоспів і радгоспів, бройлерні фабрики колгоспів і радгоспів з вирощування птиці від добового віку до забою. Отже в перспективі птахівництво повинно розвиватися на індустріальній основі. Навколо великих міст і промислових центрів, в зонах і районах зернового господарства доцільно створити крупні спеціалізовані підприємства, птахокомбінати і птахофабрики для повного забезпечення населення в таких цінних продуктах харчування м'ясо птиці яйця.

В системі тваринницького комплексу крім таких великих галузей як скотарство, свинарство і птахівництво можуть розвиватись і цілий ряд дрібних галузей таких як кролівництво, звірівництво, рибництво, бджільництво, шовківництво, конярство та інші галузі, які дають цінний продукт харчування і сировину для промисловості. Серед цих галузей неабияке значення має кролівництво. Основними видами його продукції є м'ясо, шкура і пух. В минулому і тепер кролі розводять тільки окремі господарства. Крупних кролеферм навіть в колгоспах і радгоспах не було. І хоч кролі економічно вигідні і скороспілі тварини і від одної кролевниці в рік можна одержати 25 – 30 кроленят, 60 – 70 кг. м'яса і 25 – 30 шкурок. Тому

розвиток кролівництва в особистих підсобних господарствах населення і селянських фермерських господарствах може стати додатковим виробництвом дієтичного м'яса і сировини для промисловості.

В Україні є великі можливості для розвитку звірівництва. Лісо – озерно – болотні комплекси Полісся, лісові водні екосистеми Лісостепу і Степу з багатого природною базою є прекрасне середовище для розвитку звірівництва. Завдання полягає в тому, щоб створити у всіх природно – економічних зонах розплідники дикого звіра. З метою прискореного відтворення дичини необхідно повністю заборонити на визначений час відстріл дикого звіра і пернатих, незаконний вилов риби у ставках і водоймах. Одночасно необхідно створити в господарствах всіх природно – економічних зон звіроферми для промислового розведення різних видів звірів.

Наявність великої кількості крупних водосховищ, природних і штучних водойм, причорноморських озер і лиманів, водорегулюючих водойм на меліоративних системах, сільських господарств дозволяє розвивати рибне господарство, його розвиток має базуватися не тільки на природній але і на промисловій кормовій базі. Рибництво в Україні повинно бути поставлено на промислову і спеціалізовану основу. Для цього потрібні розплідницькі господарства, господарства, що спеціалізуються на вирощуванні ставкової риби.

Розвиток конярства. У сільському господарстві коней використовують як робочу силу. Однак конярство є джерелом значної кількості м'яса і різних лікувальних препаратів та інших видів продукції. Коняча шкіра є найбільш цінною сировиною для шкіряної промисловості і виробництва шкіряного взуття.

Після реформування колгоспів і зростання чисельності особистих і фермерських господарств, які використовують коней як основну тягову силу їх кількість в них постійно зростає. Так з 1990р. по 2000р. їх кількість в господарствах населення зросла з 37,5 до 451,4 тис. Однак загальна кількість

в сільськогосподарських підприємствах зменшилася з 700,9 до 249,8 тис. гол. У перспективі кількість коней буде збільшуватись.

Структурно – динамічний аналіз розвитку тваринництва в Україні показує, що за останні роки значно зменшилося поголів'я всіх видів продуктивної і робочої худоби, зниження її продуктивності та зменшення всіх видів тваринницької продукції. Тваринництво стало збитковою галуззю. Дальший розвиток тваринництва можливий на основі його індустріалізації, інтенсифікації і поглиблення спеціалізації господарств на виробництві м'яса яловичини, свинини, баранини, вовни, яєць, молока та інших продуктів тваринництва. З метою підвищення рентабельності необхідне удосконалення фінансово – кредитної, інвестиційної, цінової, рентної, протекціоністської і митної політики, максимальне задіяння усіх економічних механізмів стимулювання розвитку тваринництва.

Кормовиробництво – одна з складових тваринницького комплексу. Воно охоплює польове, лукопасовищне і промислове кормовиробництво. Польове займається вирощуванням зернофуражних культур (зернової кукурудзи, ячменю, вівса), зернобобових (горох, кормових бобів, кормового люпину, вики, сої), кормових культур (силосних, кормових коренеплодів і бульбоплодів, багаторічних і однорічних трав, лукопасовищне – вирощування трав для випасання худоби, заготівлі сіна, виробництва сінажу і трав'ної муки) промислове виробництво комбікормових кормів, мікробіологічних та інших кормів. Для годівлі тварин використовуються також відходи промислового і сільськогосподарського виробництва (жом, меляса, брага, солодові ростки, солома, польова гичка, молочні відвійки тощо).

Кормова база представляє собою обсяг і структуру кормів для ситної і повноцінної годівлі тварин. Структура кормової бази – це співвідношення окремих видів кормів та поживних речовин в загальному їх балансі, а співвідношення решти видів кормів в раціоні годівлі тварин – це структура раціону.

Протягом останнього часу у кормовиробництві відбулися суттєві зміни. Насамперед, змінилася структура польового кормовиробництва за рахунок скорочення посівної площі зернофуражних і зернобобових культур, багаторічних і однорічних трав. Це зумовило не тільки зменшення виробництва кормів, але і зниження їх поживності.

З 1990р. по 2000р. виробництво кукурудзи в Україні зменшилося з 4,7 до 3,8 млн. т., ячменю з 9,2 до 6,9 млн. т., вівса з 1,3 до 0,4 млн. т., зернобобових культур – з 3,3 до 0,5 млн. т., в т. ч. гороху з 3,0 до 0,5 млн. т., кормових коренеплодів – з 2,6 до 6,5 млн. т., цукрових буряків – з 1 до 0,3 млн. т., кормових баштанних – з 0,8 до 0,3 млн. т., кукурудзи на силос – і зелений корм з 98,4 до 24,2, силосні культури – з 1,3 до 0,3 млн. га., сіна однорічних трав – з 1,1 до 0,6 млн. т., сіна багаторічних трав – з 5,5 до 2,2 млн. т., сіна пасовищ – з 37,4 до 16,9 тис. т. значно скоротила виробництво кормів комбікормова промисловість. Так виробництво комбікормів зменшилося з 16,5 до 1,1 млн. т., білково – вітамінних добавок – з 827 до 10,1 тис. т., білка кормового мікробіологічного – з 181 до 3,6 тис. т.

Зменшення виробництва кормів і незбалансованість їх за поживними речовинами зумовило погіршення годівлі всіх сільськогосподарських тварин (таб. 32).

Таблиця 32

Витрати кормів у тваринництві (у перерахунку на кормові одиниці)

млн. т.

Показники	РОКИ						
	1990	1995	1996	1997	1998	1999	2000
Витрати всіх кормів	103,6	71,0	62,9	53,1	52,3	46,9	42,5
в т. ч. концентрованих	35,5	22,3	17,9	13,6	14,6	13,4	12,0
Витрати кормів на 1 умовну голову великої рогатої худоби, ц.	32,50	30,29	29,81	29,52	31,24	29,20	29,63

З приведених у таблиці даних видно, що затрати кормові зменшилися як в розрахунку на одну умовну голову худоби так і в абсолютних

показниках. Однак витрати через їх неповноцінність на кожну одиницю тваринницької продукції постійно зростають (таб. 33).

Таблиця 33

**Витрати кормів на одиницю продукції тваринництва (центнерів
кормових одиниць на 1 ц. продукції)**

Показники	РОКИ						
	1990	1995	1996	1997	1998	1999	2000
На виробництво 1 ц. молока	1,47	1,77	1,82	1,06	2,02	1,68	1,63
На приріст великої рогатої худоби	13,53	18,60	20,89	23,19	19,38	17,4	16,73
На приріст 1 ц. свинини	9,85	18,51	19,13	21,18	17,18	16,74	18,0
в т. ч. витрати концентрованих кормів							
На виробництво молока	0,34	0,37	0,29	0,24	0,29	0,24	0,20
На виробництво 1 ц. м'яса великої рогатої худоби	3,07	3,97	3,44	3,00	2,98	2,57	2,30
На виробництво 1 ц. свинини	7,37	14,66	14,69	15,57	13,57	12,84	13,43

Значне зменшення випуску концентрованих кормів, переорієнтація польового кормовиробництва на вирощування зелених і соковитих кормів, скорочення поголів'я зернофуражних і зернобобових культур, багаторічних і однорічних трав, годівля худоби незбалансованими кормами призвела до збільшення їх втрат на одиницю тваринницької продукції і дуже великого зниження продуктивності худоби. Так з 1990 по 2000р. надій молока від однієї корови зменшився з 2863 до 2259 кг., приріст молодняку великої рогатої худоби з 620 г. до 390 г., свинини з 680 до 430, середня несучість курей знизилася з 215 до 212 шт., а середньорічний настриг вовни зменшився з 3,4 до 3,0 кг. Отже зменшення виробництва кормів, неповноцінна годівля тварин призвело до зменшення поголів'я продуктивної худоби, зменшення її продуктивності та зменшення тваринницької продукції. Тому проблемам розвитку кормовиробництва необхідно надати особливо важливого значення.

Розв'язання кормової проблеми повинно здійснюватися на основі інтенсифікації польового кормовиробництва, удосконалення структури посівної площі зернофуражних культур, збільшення площі зернової кукурудзи, ячменю, гороху, кормових бобових, вики, сої, багаторічних трав,

розширення площі поживних і післяукісних культур, розробки і впровадження науково – обґрунтованої системи луківництва, корінного поліпшення лук, створення багаторічних культурних пасовищ, розвитку комбікормової промисловості на основі реконструкції та нарощування потужності діючих і будівництва нових заводів, раціоналізації використання кормів і відходів промислового виробництва, застосування науково – обґрунтованих норм і раціонів годівлі тварин, раціонального зберігання, переробки і підготовки кормів до згодування.

4.5. Харчова промисловість

Складовою частиною агропромислового комплексу є харчова промисловість. В минулому Україна мала досить розвинуту структуризовану і різноманітну промисловість, яка виробляла великий асортимент продуктів харчування. Економічна роль харчової промисловості в розвитку економіки визначається, насамперед, тим що вона забезпечує населення продовольством промислового виробництва. Вона нараховує 25 різних галузей. За вартістю валової продукції (майже 20%), вона поступається тільки машинобудуванню і металообробці, а за кількістю промислового виробництва потенціалу (10,1%) займає третє місце в структурі промислового комплексу, а за вартістю промислово – виробничих фондів – п'яте. Провідними фондами харчової промисловості є борошномельна, круп'яна, хлібопекарська, цукрова, олійно – жирова, плодоовочевоконсервна, м'ясна, молочна, харчосмакова, кондитерська, виноробна та інші.

Розвиток харчової промисловості базується на використанні сільськогосподарської сировини. Тому розвиток її окремих галузей і їх територіальна організація взаємопов'язані із сільськогосподарським виробництвом. Інтегруючись між собою вони утворюють різні територіальні агропромислові формування.

Провідне місце в структурі продовольчого комплексу займає борошномельна і круп'яна промисловість, яка забезпечує потреби населення в борошні і крупах, а також виробляє фуражне борошно, які разом з її відходами є цінними кормами для тваринництва.

Елеватори для зберігання зерна, великі млини оснащені сучасною технікою. Всі вони розміщені у крупних містах і промислових центрах. Всі великі млини забезпечують мукою всі хлібопекарні. Сільські млини, які густою мережею розміщені по всій території України. Найбільшими центрами борошномельної промисловості стали Київ (два комбінати хлібопродуктів), Харків, Дніпропетровськ, Одеса, Миколаїв, Запоріжжя, Львів, Тернопіль, Тальне, Звенигородна та інші. Елеватори великої місткості

розміщені у великих містах, промислових центрах, морських та річкових портах: Херсоні, Миколаєві, Маріуполі, Києві, Дніпропетровську, Запоріжжі, Кременчугу, Луганську, Донецьку, Харкові, Львові, Феодосії і Керчі.

Виробництво борошна в Україні становило: в 1960р. – 7578, в 1970р. – 7526, в 1980р. – 7485, в 1990р. – 7671, у 2000р. – 3068 тис. т. Отже починаючи з 1960р. по 1990р. виробництво борошна в Україні зросло на 186 тис. т. Однак починаючи з 1990р. виробництво борошна з кожним роком зменшувалось і вже у 2000р. зменшилося на 4603 тис. т. Тож дуже велике зменшення виробництва борошна негативно позначилося на забезпеченні населення хлібом і хлібопродуктами.

Крупні хлібопекарні є у всіх крупних містах і промислових центрах України, випускають до 300 видів хлібобулочних виробів. У зв'язку із цим у великих містах незалежно спеціалізації хлібо заводів створено спеціальні цехи з випуску окремих видів продукції. Однак починаючи з 1990р. випічка хліба постійно скорочується. Так у 2000р. у порівнянні з 1990р. випічка хліба зменшилася і хлібобулочних виробів зменшилося із 129,1 до 49,7 тис. т. або на 79,4 тис. т. В розрахунку на одного жителя випічка хліба зменшилася з 129,1 до 49,7 кг. Слід відзначити, що хліб і хлібопродукти, належать до найцінніших багатств людини і ніякі дорогоцінності і ніяке золото його замінити не можуть особливо в умовах продовольчої кризи. Тобто вони є беззаперечними і справжніми цінностями, без яких життя і виробнича діяльність практично неможливі. Тому проблему розвитку зернового господарства, мукомельної і хлібопекарської промисловості повинна приділятися особливо велика увага. Всі організаційно господарські заходи, економічні механізми стимулювання розвитку продуктивних сил повинні бути спрямовані насамперед на розвиток зернопромислового комплексу тобто збільшення виробництва зерна, помелу борошна і випічку хліба з тим, щоб повністю забезпечити населення у хлібі і хлібопродуктах.

Мукомельна промисловість порівняно молода, але вже одержала свій дуже великий розвиток. Її підприємства розміщені не тільки у всіх містах і промислових центрах України, але і середніх і невеликих містах. З 1990р. по 1960р. виробництво макаронів зросло з 185 до 360 тис. т. Однак починаючи з 1990р. їх виробництво з кожним роком зменшується і уже в 2000р. їх виробництво становило 116 тис. т. або на 244 тис. т. менше. Отже проблема забезпечення населення хлібом і хлібопродуктами набирає дуже великого загострення і вимагає негайного розв'язання.

Цукрова промисловість одна із найстарших і найбільш розвинених галузей харчової промисловості. На Україні працює 192 цукрових заводи загальною потужністю 506 тис. т. добової переробки цукросировини. Нові великі заводи, які були побудовані протягом останніх років мають потужність від 15 до 30 тис. т. переробки сировини за добу. Найбільші заводи Лохвицький (75 тис. т. добової переробки), Орільський(Полтавська область), Первомайський і Засільський (Миколаївська область), Кременецький, Борщівський, Бучацький (Тернопільська область), Кочарницький, Яготинський, Соливанський (Київська область). В післявоєнні роки нові цукрові заводи побудовано в західних областях України: Гнідовський, Горохівський, Володимир – Волинський (Волинська область), Золочівський, Самкрасланський, Самборський (Львівська область), Озбнівський і Острозький (Рівненської область), Ланівецький, Збаражський, Борщівський і Хоростківський (Тернопільська область). Нові заводи збудовані у традиційних районах бурякосіяння – Теофіпольський і Хмельницький, Пальширський і Черкаський, Рокитінянський – Київський Куп'янський цукрокомбінат – у Харківській. Найбільшу кількість цукрових заводів мають області: Вінницька(38), Черкаська(23), Київська(16), Тернопільська(9), Хмельницька(по 15).

Цукрорафінатні заводи розміщені в центрах виробництва цукру піску: у Ходарові(Львівська область), Шепетівці (Хмельницька область), Черкасах, Сумах, Дружбі(Сумська область), Бердичів (Житомирська область) і в Одесі.

В цілому слід відзначити, що Україна має досить розвинену цукрову промисловість, яка здатна повністю забезпечити власні потреби у цукрі і ще вивозити його велику кількість у зарубіжні країни.

В продовж свого історичного розвитку цукрова промисловість України стабільно нарощувала виробництво цукру. В 1950р. Його виробництво становило 1806, в 1960р. – 3877, в 1970р. – 5973, в 1980р. 5302, 1990р. – 6791 тис. т. Однак починаючи уже з 1990 виробництво цукру на Україні поступово скорочується і вже в 2000р. становило тільки 1780 тис. т. бурякоцукровий комплекс зазнав дуже великих деформацій, які зумовили значне зменшення виробництва цукру.

Плодоовочевоконсервна промисловість найбільшого розвитку набула у післявоєнні роки. Вона базується на консервуванні овочів, плодів, ягід та інших видів продукції і забезпечує населення в найбільш цінних вітамінних, мінеральних продуктах харчування, мікроелементами, органічними кислотами, вуглеводами, фітоцінтами, білками і ароматичними та іншими речовинами. Підприємства цієї галузі розміщені переважно в районах високоінтенсивного овочеводства, садівництва і ягідівництва. Найбільша концентрація плодоовчевої промисловості має місце у південних районах України: в Автономній Республіці Крим, Одеській, Миколаївській, Херсонській і Запоріжській областях. Найбільшими центрами консервної промисловості є Сімферополь, Одеса, Херсон, Запоріжжя, Ізмаїл, Черкаси, Нітішин, Кам'янець – Подільський та інші міста.

Таблиця 34

Виробництво плодоовочевих консервів, млн. Умовних банок

Види продукції	РОКИ			
	1990	1995	1998	2000
Овочеві	1186	339	119	116
Томатні (без соків)	350	174	219	186
Фруктові (без соків)	1034	158	512	821
З них повидло, варення, джем	309	38,6	25,9	35,8
Соки натуральні	1071	221	262	306
З них фруктові	826	146	221	261

Починаючи з 1960р. в Україні намітилася чітка тенденція збільшення виробництва плодоовочевих консервів їх виробництво майже повністю забезпечувало потреби населення. Однак уже починаючи з 1990р. їх виробництво з кожним роком зменшувалося. Скорочення виробництва плодоовочевих консервів позбавило населення достатніх, вітамінізованих і найбільш цінних продуктів харчування.

Спиртокрохмальна промисловість. Одна із найбільших галузей промисловості яка займається виробництвом спирту і крохмалю. Основна сировина для неї картопля. Тому найбільші підприємства цієї галузі розміщені в районах посіву картоплі: у Львівській, Волинській, Рівненській, Житомирській, Черкаській і Сумській областях.

Виноробна промисловість. Сировинною базою для виробництва промисловості є виноград, фрукти і ягоди. Особливу цінність мають технічні сорти винограду з яких одержують дисертні, столові і марочні вина. Майже всі виноробні підприємства розміщені в районах високоінтенсивного садівництва і виноградарства : в південних областях України, Придніпров'ї і в Закарпатті. Проте основним виробництвом вина є Південь України. Тут щорічно випускають млн. дкл. виноградного вина, 3 млн. пляшок шампанського, 300 тис дкл. коньяку. Виноградні вина винокомбінатів “Масандра”, “Золота балка”, здобули міжнародне визнання і удостоєні багатьох золотих і срібних медалей. Марочні вина вищих сортів виробляли виноградні господарства “Сонячна долина”, “Судак”, “Малоріченський”, “Прибережний”, високоякісні міцні вина виробляють виноградгосп “Коктебель”. Тільки в одній Одеській області 23 виноградарсько – виноробні радгоспи, які вирощують і переробляють технічні сорти винограду на вино. Виноробні заводи розміщені також і в Закарпатській області.

В Донбасі, в Придніпров'ї. На Поліссі, в лісостепових областях східної, центральної і західної України працюють заводи по виробництву плодоягідних вин, вишнівок, наливок, різних фруктових соків та інших напоїв.

Спиртова і лікерогорілчана промисловість. Наявність великої кількості сировини (зерна, картоплі, м'яса, відходи сокового виробництва) створили сприятливі умови для розвитку спиртового і лікерогорілчаного виробництва. Спирт використовується у 150 галузях промисловості однак найбільшим його споживачем є лікерогорілчана промисловість. Лікерогорілчані заводи розміщені в Києві, Житомирі, Чернігові, Львові, Харкові та інших містах.

Пивоварна промисловість і виробництво безалкогольних напоїв України набрали досить значного розвитку. Вона зорієнтована переважно на споживання. Всі її великі підприємства розміщені в Києві, Харкові, Львові, Чернігові, Одесі, Очакові та інших містах.

Таблиця 35

Виробництво алкогольних напоїв, млн. дол.

Види продукції	РОКИ			
	1990	1995	1998	2000
Горілка та лікерогорілчані вироби	30,9	37,5	21,6	20,1
Виноградне вино	27,2	13,8	7,7	9,4
Шампанське	3,7	4,8	4,9	3,4
Коньяк	1,1	0,6	0,8	1,6
Пиво	138	71,0	68,4	108

Позиція виробництва алкогольних напоїв така ж як і всіх інших продуктів харчування. До 1990р. їх виробництво постійно зростає, а починаючи з 1990р. систематично зменшується. Зменшення виробництва алкогольних напоїв і їх споживання має позитивне значення для здоров'я людей. Варто підкреслити, що протягом останнього часу алкоголізм набрав загрозливого характеру, оскільки в добавок до вироблених алкогольних напоїв на промислових підприємствах дуже велика їх кількість виготовляють в домашніх умовах в усіх селах і містах. Тому скорочення алкогольних напоїв і їх споживання має важливе значення для здоров'я населення.

М'ясна промисловість. Сприятливі природноекономічні умови для тваринництва і зокрема для м'ясного скотарства, беконного, м'ясобеконного і сального свинарства, вівчарства і птахівництва створили умови для

розвитку м'ясної промисловості, яка стала найбільшою галуззю харчової промисловості. Підприємства м'ясної промисловості переробляють тваринну сировину на харчові продукти м'ясо, ковбаси, м'ясні консерви, концентрати та інші види продукції. М'ясна промисловість дає також багато видів кормів, м'ясо кров'яне і квіткове борошно, шкіри, технічний жир, щетину, лікувальні та інші препарати. Головними підприємствами м'ясної промисловості стали великі м'ясні комбінати на яких комплексно переробляється вся тваринницька продукція. Вони обладнані високопродуктивними машинами і застосовують сучасні технології виробництва різних м'ясопродуктів. Сучасний м'ясокомбінат випускає за зміну до 150 т. різних м'ясопродуктів від 100 до 150 найменувань. На Україні працює понад 100 м'ясокомбінатів. Зосереджені вони переважно у великих містах і в районах високоінтенсивного тваринництва. Найбільші з них в Києві, Полтаві, Харкові, Одесі, Донецьку, Луганську, Дніпропетровську, Львові, Запоріжжі, Волині, Чернігові, Черкасах.

Зовсім новою галуззю стало промислове тваринництво, яке стало надійною сировинною базою для м'ясної промисловості. Крупні птахокомбінати працюють навколо Києва, Харкова, Одеси, Херсону, Сімферополя, Миколаєва та інших міст.

Про обсяг виробництва м'яса і м'ясопродуктів можна судити з даних таблиці.

Таблиця 36

Виробництво м'яса і ковбасних виробів, тис. т.

Види продукції	РОКИ			
	1990	1995	1998	2000
М'ясо – всього	2763	957	396	400
Яловичина і телятина	1494	672	292	276
Баранина	23,6	19,1	2,9	1,6
Свинина	724	156	54,3	75,4
М'ясо птиці	355	655	21,1	26,7
Ковбаси – всього	900	277	155	175
Варена ковбаса	450	120	56,1	65,4

Зменшення поголів'я великої рогатої худоби, овець, свиней і птиці призвело до скорочення сировинних ресурсів м'ясної промисловості. Багато підприємців галузі тільки на половину використовували свої потужності, окремі із них стали на консервацію. Починаючи з 1990р. виробництво всіх видів м'яса і м'ясопродуктів постійно скорочується, погіршується його якість. Окремі види м'ясної продукції настільки погіршились, що стали не придатними для споживання. Отже проблема збільшення виробництва м'яса і м'ясопродуктів, підвищення поживної цінності і поліпшення їх цінності стає одною із найважливіших проблем розвитку харчової промисловості.

Молокопереробна промисловість охоплює, маслоробну, сироробну, молочно – консервну та інші галузі. Основна продукція молочної промисловості масло, сир, молочні консерви, сухе молоко, продукція з незбираного молока, сухе, жирне і знежирене молоко та інші види продукції.

Розміщення молокопромислових підприємств склалося залежно від розвитку і розміщення молочного скотарства і масового споживання молока і молочних продуктів. Заводи, що випускають молочну продукцію знаходяться в містах її споживання. Наприклад в Києві працює три крупні молокозаводи, у Харкові, Одесі, Дніпропетровську, Донецьку, Чернігові, Львові, Черкасах, Запоріжжі та інших містах. Маслоробні комбінати та молококонсервні заводи розміщені в зонах і районах високоінтенсивного молочного скотарства. Найбільші підприємства розміщені в Бердянську (Запорізька область), Жайкові і Пальному (Черкаська область), Рітках і Козельці (Чернігівська область), Бахмачі (Чернігівська область), Первомайську (Миколаївська область), Смілі (Черкаська область), Кременчугу (Полтавська область).

Виробництво молочної продукції в Україні характеризується такими показниками (таб. 37).

Таблиця 37

Виробництво молочної продукції за видами, тис. т.

Види продукції	РОКИ			
	1990	1995	1998	2000
Продукти незбираного молока	6432	1294	691	699
В тому числі:				
Молоко незбиране	2580	488	291	263
Кисломолочна продукція	380	116	119	158
З них:				
Кефір	292	95,9	78,7	103,0
Йогурт			6,3	17,9
Сметана	476	77,3	395	44,9
Сир кисломолочний	138	30,0	10,6	9,4

Скорочення поголів'я корів, зниження їх надоїв і валового виробництва молока примусило підприємства молочної промисловості починаючи з 1990р. постійно зменшують виробництво всіх видів молочної продукції і це створило загрозливе становище для продовольчої безпеки населення. Якщо до 1990р. господарства стабільно нарощували виробництво молока, а підприємства молочної промисловості – виробництво продукції, а населення споживало її за науково – обґрунтованими нормами, то уже останнє десятиліття воно змушене було скоротити споживання не тільки молока але і молочних продуктів. Структурно – динамічний аналіз розвитку харчової промисловості свідчить, що по мірі наростання потреб у промислових товарах і нарощування виробництва сільськогосподарської продукції будувалися нові підприємства і нарощування виробничих потужностей існуючих. Так з 1960р. по 1990р. виробництво цукру на Україні зросло на 2856 тис. т., м'яса і м'ясопродуктів на 852 тис. т., ковбасних виробів на 667 тис. т., тваринного масла на 710 тис. т., продукції незбираного молока на 4965 тис. т., сира на 475,5 тис. т., олії на 521 тис. т., маргарину на 207 тис. т., консервів на 776 млн. умовних банок, борошна на 590 тис. т., крупи на 590 тис. т., хліба і хлібопродуктів на 2268 тис. т., кондитерських виробів на 754 тис. т. і макаронних виробів на 175 тис. т. Темпи виробництва продовольчих товарів були значно більшими від зростання кількості населення, а тому

стало можливим його забезпечення продовольчими товарами.

Однак глобальна економічна криза найбільш негативно позначилася на розвитку агропромислового комплексу. Сільське господарство, харчова і переробна промисловість стали скорочувати своє виробництво. Починаючи з 1990р. по 2000р. виробництво усіх продовольчих товарів значно зменшилося. Про зменшення виробництва продукції по галузях харчової промисловості можна судити з даних таблиць.

Таблиця 38

Індекси продукції по галузях харчової промисловості у відсотках

Галузі промисловості	1990р. = 100%				
	1995	1996	1998	1999	2000
Харчова промисловість	47	43	38	41	51
В тому числі:					
Цукрова	43	22	22	20	89
Хлібопекарська	58	52	44	42	42
Кондиторська	44	46	65	79	107
Олійно - жирова	48	50	41	50	82
продовольчечоконсервна	67	54	56	79	105
М'ясна і молочна	32	28	19	20	23
М'ясна	29	26	17	18	19
Маслопереробна і молочна	39	32	20	21	27
Рибна	40	44	25	27	33

Починаючи з 1990р. ми маємо постійний спад виробництва продовольчих товарів і вже у 2000р. їх виробництво зведено до мінімуму. Рівень продовольчого забезпечення населення став далеко нищим науковобґрунтованих норм, назріла загроза продовольчої безпеки. Виробництво продовольчих товарів на 1 жителя постійно скорочується (Таблиця 39).

Таблиця 39

Виробництво продовольчих товарів на душу населення (кг)

Продовольчі товари	РОКИ			
	1990	1995	1998	2000
М'ясо включаючи субпродукти	53,2	18,6	7,9	8,1
Ковбасні вироби	17,6	5,4	3,1	3,5
Тваринне масло	8,6	4,3	2,2	2,7
Жирні сири, включаючи і бринзу	3,5	1,4	1,0	1,4
Продукція з незбираного молока	123,9	23,1	13,7	14,1

Маргарина продукція	5,6	2.1	1,9	3,3
Цукор – пісок	130,9	75.6	39,4	36,0
Олія	20,6	13.5	10,2	19,6
Консерви умовних банок, шт	93	228	22	26
Хліб і хлібобулочні вироби	129,1	79.8	53,2	49,7
Макаронні вироби	6,9	4.3	3,3	2,3
Мінеральні вироби, л	10,5	3.2	6,8	9,9
Безалкогольні напої, л	29,0	7.2	8,9	13,4
Сіль(видобуток)	160.1	55.6	45,7	46,2

Таблиця 40

Виробництво основних видів продовольчих товарів, тис.т.

Види продукції	РОКИ		
	1990	1995	2000
Цукор - пісок	6791	3894	1780
В т.ч. з цукрових буряків	5388	3500	1552
М'ясо, включаючи суб прод.	2763	957	400
Ковбасні вироби	900	277	175
Масло тваринне	444	222	135
Молочна продукція	6432	1293	699
Жирні сири	184	73	67
Олія	1070	696	972
Маргарина продукція	289	109	161
Консерви, млн. ум. бан.	1836	1444	1283
Борошно	7671	5319	3068
Крупи	962	532	299
Хліб і хлібобулочні вироби	6701	4114	2461
Макаронні вироби	360	223	116
Безалкогольні напої, дол.	151	37	66
Мінеральні води млн. дол.	54	16	40
Сіль, видобуток	8309	2867	228

Зменшення виробництва продукції харчової промисловості супроводжується зниженням показників її економічної ефективності. В 1992р. рівень її рентабельності становив 25,3%, в 1995р. – 22,6%, в 1996р. – 12%, 1997р. – 7,4, в 1998р. – 4,2%, в 1999р. – 1,9, 2000 – 0,1. отже із високорентабельної галузі сільськогосподарського виробництва харчова промисловість стала збитковою, а це загрожує її перспективному розвитку. Не маючи вдосталь коштів для модернізації свого обладнання, впровадження найновіших технологій, закупки сировини підприємства харчової

промисловості змушені скоротити своє виробництво. Тому проблема економічних і фінансових відносин між підприємствами харчової промисловості і сільського господарства, удосконалення цін на сільськогосподарську сировину і продовольчі товари, знаходження ринків збуту може розв'язуватись на основі управління агропромисловим комплексом на сонові сучасного менеджменту і маркетингу.

4.6. Рівень продовольчого забезпечення населення.

Продовольча безпека на всіх етапах розвитку суспільства була і залишається однією із важливих проблем розвитку цивілізаційного суспільства. Це проблема національного життєзабезпечення всіх верств населення держави. Без нормального і стабільного розвитку продовольчого комплексу і повного забезпечення всіма продуктами споживання ніяке суспільство існувати не може. Це аксіома, що повинна визначити внутрішню і зовнішню політику держави, її економічну, фінансову, соціальну і науково – технічну стратегію. Фундаментальною основою розв'язання національної продовольчої безпеки та продовольчої незалежності нашої держави має бути стабільний розвитком агропромислового комплексу і постійне нарощування виробництва сільськогосподарської продукції і продовольчих товарів. Проте необхідно відзначити, що за роки соціально – економічних перетворень і здійснюваної ринкової трансформації виробництво сільськогосподарської продукції і продовольчих товарів з кожним роком зменшується, а продовольче забезпечення населення знизилося до критично небезпечної межі. Якщо у всьому світі відбувається постійне нарощування виробництва сільськогосподарської продукції і продовольчих товарів, то в Україні – зменшення.

Зменшення виробництва сільськогосподарської продукції, порушення економічних, технологічних зв'язків між промисловими і сільськогосподарськими підприємствами, деформація сировинних зон підприємств харчової і переробної промисловості, дезінтеграція і призупинення процесів вертикальної та горизонтальної інтеграції призвели до значного скорочення виробництва продуктів харчування. Багато промислових підприємств недовантажені, їх потужності використовуються тільки на 30 – 50%. Найбільш складне положення виявилось в таких галузях харчової промисловості як цукрова, м'ясна, молочна, олійно–жирова, плодо - консервна та інші галузі харчової промисловості. Однак не тільки одне зменшення виробництва продуктів харчування характерне для харчової

промисловості, але і значне погіршення її якості і поживної цінності. Зменшилася жирність молока і молочних продуктів, погіршилась якість м'ясних виробів, значно зменшився їх асортимент.

Найгірше те, що зменшилося виробництво продукції для дитячого харчування, дієтичної та екологічної продукції для населення яке проживає в радіаційно і промислово забруднених зонах, а також для людей, які знаходяться на лікуванні в лікарнях, санаторіях і на курортах. Про спад виробництва найважливіших продуктів харчування можна судити з даних таблиці 42. Із них видно, що в Україні постійно скорочується виробництво всіх видів продовольчої продукції. Натомість зростає експансія зарубіжних товаровиробників на внутрішній продовольчий ринок. Залежані, неякісні і дешеві продукти, які завозяться із зарубіжних країн, витісняють вітчизняних товаровиробників.

Обґрунтування обсягів сільськогосподарської продукції для певного забезпечення населення всіма необхідними продуктами харчування та прогнозних показників розвитку агропромислового комплексу і розміщення його галузей, Інститутом аграрної економіки УНАН здійснено варіантні розрахунки можливого збільшення виробництва продуктів харчування, їх раціональна і критична межа. За даними його розрахунків орієнтовані обсяги виробництва зерна, як найважливішого стратегічного продукту для задоволення мінімальних внутрішніх потреб за кризового стану економіки повинні становити на менше 32 млн. т. Фактично ж виробництво зерна за 1998р. становило 26,5 , за 1999р. – 24,6, за 2000р. – 24,5 млн. т., тобто фактичне виробництво зерна було нижчим критичної межі. Фактично зерна вистачало тільки для забезпечення населення хлібом і хлібопродуктами, а вже для забезпечення тваринництва концентрованими кормами зерна не вистачало. Для нормального функціонування продовольчого комплексу і споживчого ринку в Україні необхідно виробляти 43,5 млн. т. зерна. Отже головним для продовольчого комплексу України має бути стабільне нарощування виробництва зерна. Однак в перспективі виробництва зерна

можна довести до 55 млн. т., що дозволить забезпечити приріст населення, повністю забезпечити його потреби в хлібі і хлібопродуктах і створити необхідні запаси фуражного зерна для повного забезпечення ними тваринництва.

В Україні намітилась чітка тенденція виробництва цукру, а відповідне і його споживання. Однак обсяг його виробництва далеко нижчий і наближається до критичної. Для того, щоб в достатній мірі забезпечити внутрішні потреби країни в цукрі треба хоча б виробляти 2210,2 тис. т., фактично у 2000р. його вироблено 1801,0 тис. т. тобто на 409 тис. менше, критична межа – 1560 тис. т. Для того, щоб забезпечити повністю внутрішні потреби в цукрі і збільшити його експорт необхідно щорічно вирощувати 50 млн. т. цукрових буряків. Що ж стосується такого цінного продукту як олія то її виробництво вище раціональної і критичної межі. Однак враховуючи тенденцію постійного скорочення її виробництва необхідно вжити всіх заходів щоб не допустити її зменшення. З 1990р. по 1999р. виробництво олії зменшилося з 1003,8 до 505,2 тис. т. у 2000 році до 972 тис. т. В той час темп виробництва насіння соняшнику з 2570 до 3457,4 тис. т. Це пояснюється тим, що значна кількість насіння соняшнику йде на експорт, в той час коли власні олійниці простоюють.

Дуже цінними і поживними продуктами харчування є плоди і ягоди. Протягом останнього часу намітилась чітка тенденція скорочення їх виробництва, а відповідно їх споживання. Однак їх раціональна і критична мета далеко вища ніж їх виробництво. Потреби населення у плодах і ягодах задовольняються менше ніж на третину. Тому проблемам розвитку садівництва і ягідництва необхідно приділяти особливо важливого значення. Їх щорічне виробництво необхідно довести до 6,0 – 7,0 млн. т.. Тільки при цьому обсязі їх виробництва можна повністю забезпечити ними населення України.

Основним продуктом харчування в Україні є картопля. Рівень її виробництва нижчий її раціональної і критичної межі. Тільки в одному

2000р. він був вищим їх показників. Тому для нормального продовольчого забезпечення населення картоплею, а тваринництва кормами її виробництва в Україні необхідно довести до 25 – 28 млн. т.

Важливе місце в продовольчому раціоні займає городина. Від її споживання в організм людини поступає найбільше вітамінів і найбільш потрібних мікроелементів. Однак виробництво городини в Україні з кожним роком зменшується, далеко не забезпечує потреб населення. Вирощування овочів далеко менше раціональної і критичної межі. Тому їх виробництво необхідно постійно збільшувати. З метою круглорічного забезпечення населення городиною необхідно збільшити прощі під нею і розширити парниково – тепличне господарство, розширити площі діючих тепличного господарства. В перспективі виробництва городини необхідно довести як мінімум до 8 – 10 млн. т.

За індикативною інтеграційною оцінкою можливостей виробництва продукції рослинництва при умові повної ресурсної забезпеченості сільськогосподарських підприємств і господарств Україна в найближчі роки має реальні можливості у 1,5 – 2,0 рази збільшити виробництво усіх видів продукції і повністю забезпечити населення хлібом і хлібопродуктами, картоплею, городиною, плодами, ягодами і виноградом, створити великі запаси продовольства на випадок стихійного лиха.

Продовольчий комплекс має базуватися на інтенсивному розвитку тваринництва. Молоко, м'ясо, яйця, риба і продукти їх переробки є дуже цінними і висококалорійними продуктами харчування населення. Тому проблемам прискорення розвитку тваринництва необхідно надати особливо важливого значення. Найбільш цінним продуктом є молоко. Його виробництво з кожним роком зменшується і постійно нижче раціональної і критичної межі. Тому населення змушене споживати молока і молокопродуктів значно нижче науково – обґрунтованих норм. Так у 2000р. виробництво молока становило 1265,7 тис. т. раціональна межа становила 24185,6, а критична 22530,6 тис. т. Отже проблемам розвитку молочного

скотарства і збільшення виробництва молока необхідно надати особливо важливого значення.

Найбільш калорійним продуктом харчування є м'ясо яловичини, свинини і птиці. В продовж останнього періоду виробництво м'яса в Україні постійно знижується, а його виробництво на 2387,0 тис. т. нижче раціональної і на 1637,7 тис. т. нижче критичної межі. Отже населення країни не доідає дуже велику кількість. М'ясний голод компенсується через інші менш цінні продукти харчування.

Проте і вони не можуть компенсувати в повній мірі нестачу м'яса. Тому проблемам розвитку м'ясного скотарства, свинарства, вівчарства необхідно приділити особливу увагу. Виробництво м'яса повинно здійснюватись насамперед за рахунок свинарства як найбільш скороспілої галузі тваринництва. Розвиток всіх його галузей повинен відбуватися на основі індустріалізації, інтенсифікації і спеціалізації ското і свино відгодівельних господарств, крупних птахофабрик бройлерного і м'ясного напрямку спеціалізації.

Таблиця 42

Фактичне виробництво сільськогосподарської продукції, її реалізація і критична маса, тис. т.

Роки	Зерно			Цукор		
	Виробни- цтво	Раціональна межа	Критична межа	Виробни- цтво	Раціональна межа	Критична межа
1991	38674	74525,3	34746,6	4786,5	2308,4	1628,1
1995	33930	44895,6	32899,4	3853,1	2290,3	1615,2
1998	26470,7	42903,9	31526,5	1984,8	7198,4	1550,4
2000	24459	43425,6	31610,5	1801,0	2210,2	1560,3
Роки	Молоко			М'ясо		
	Виробни- цтво	Раціональна межа	Критична межа	Виробни- цтво	Раціональна межа	Критична межа
1991	22408,6	24284,4	22578,1	4029,1	4430,3	2514,2
1995	17274,3	25124,3	23359,0	2293,7	4312,7	2447,5
1998	13736,5	24468,9	22490,5	1706,4	4103,6	2328,8
2000	12657,9	24185,6	22530,6	1662,8	4072,8	2310,5

В раціоні харчування населення важливе місце займають курячі яйця. В минулому в Україні птахівництво було дуже розвиненим і виробляло

достатню кількість яєць для повного забезпечення населення.

Протягом останніх років припинили своє існування багато птахофабрик, а ті що залишилися скоротили виробництво яєць і м'яса. Якщо у 1990р. в Україні було вироблено 15187,2 млн. шт. яєць то в 2000р. тільки 8808,5 млн. шт. раціональна межа їх виробництва складає 15535,6, а критична – 13190,5 млрд. штук. Отже населення нашої країни не доїдає велику кількість яєць. Збільшення їх виробництва може бути досягнуте на основі розвитку птахівництва і збільшенню їх поголів'я в особистих господарствах населення, і сільськогосподарських підприємств суспільного сектору. Однак в минулому оправдали себе крупні птахофабрики як яєчного так і бройлерного напрямку спеціалізації. Тому реконструкції діючих і будівання нових птахофабрик необхідно ув'язати з загальними програмами розвитку агропромислового комплексу.

Продовольча проблема в Україні може бути розв'язуватись не тільки за рахунок збільшення їх власного виробництва але і за рахунок імпорту. У зв'язку із зменшенням власного виробництва сільськогосподарської продукції і продовольчих товарів Україна стала імпортувати зерно, борошно, цукор, городину, овочі і фрукти, м'ясо і м'ясопродукти, молочні продукти та інші види продовольчої продукції. Цілий ряд товарів, які раніше були недоступними для українського споживача появилися на внутрішньому продовольчому ринку. Це оливкова олія, ананаси, банани, лимони, апельсини та інші види продукції. Однак, їх імпорт далеко не компенсує тих великих витрат продовольства, які зазнала Україна протягом останніх років. Крім того імпорт яким би він великим і масштабним не був не може задовільними потреби України у продовольстві. Тому вона повинна розвивати власний продовольчий комплекс з тим, щоб збільшити власний продовольчий фонд до розмірів які б могли повністю забезпечити у власних продуктах харчування. Поки що має місце зворотна тенденція.

Зменшення виробництва усіх видів продукції землеробства і тваринництва та продуктів їх переробки призвели до скорочення продовольчих ресурсів і їх

запасів. Фонди споживання продуктів харчування з кожним роком скорочуються (таб. 43).

Таблиця 43

Фонди споживання основних продуктів харчування, тис. т.

Види продукції	РОКИ			
	1990	1995	1998	2000
М'ясо та м'ясопродукти, включаючи супродукти і жир	3536,7	2002	1672,5	1611,0
Молоко та молочні продукти	19363,4	12548,5	10713,2	9788,8
Яйця, млн. шт.	14137,9	8824,9	7743,3	8142,1
Хліб і хлібопродукти	7314,3	6616,6	2633,9	6141,0
Картопля	6799,8	6376,4	6511,5	6660,2
Городина	5318,8	4978,8	4381,1	5002,0
Плоди, ягоди, виноград	2459,6	1720,9	1416,9	1439,1
Риба і рибопродукти	907,0	187,5	294,5	412,5
Цукор	2592,8	1627,1	1582,5	1809,0
Олія	600,6	623,1	114,6	461,4

З 1990р. по 2000р. фонди споживання м'яса зменшилися на 1930 тис. т., молока – на 9575 тис. т., яєць на 7995,8 тис. шт., хліба і хлібопродуктів – на 1173,3 тис. т., картоплі – на 179,0 тис. т., городини – на 367 тис. т., плодів і ягід – на 1020,5 тис. т., риби і рибопродуктів – на 485 тис. т., цукру – на 786,8 тис. т. І олії – на 129,2 тис. т. Зменшення фондів споживання дуже загостило продовольчу проблему в Україні. На зменшення виробництва продовольчих товарів моментально реагує ринок і ринкові ціни. В умовах зменшення виробництва продовольчих товарів ринкова ціна стає далеко вищою їх вартості, чим менше їх поступає на ринок тим вища їх ціна. В Україні ріст цін корегується із зменшенням продовольчих товарів і зростання їх дефіциту. Отже суттєві корективи в цінову ситуацію на продовольчому ринку може внести і їх експорт із зарубіжних країн.

В Україні ціни на всі види продовольчих товарів постійно зростають, в результаті чого вони стають недоступними для все більшої кількості населення. Про динаміку цін на основні види продовольчих товарів в торговельній мережі (крім міських продовольчих ринків) можна побачити у таб. Наведені в ній дані свідчать, що тільки протягом останніх 5 років ціни на окремі види продовольчої продукції зросли у 3 – 5 разів, в той же час, коли

середньомісячна зарплата працівників в галузі економіки зросла з 78 до 230 грн., або у 3 рази, а в сільському господарстві – тільки на 20%, а в деяких галузях – всього тільки на 10 – 15%. На сьогоднішній день витрати на харчування становлять 74,4% від всіх доходів населення. Отже для того, щоб якось вижити в умовах продовольчої кризи, населення змушене витратити майже всі свої доходи на придбання продуктів харчування.

Таблиця 44

Середні ціни на продовольчі товари в торгівельній мережі (крім міських продовольчих ринків) у грудні відповідного року, гривень за кілограм або літр

Види продукції	РОКИ			
	1995	1998	1999	2000
<u>Яловичина</u>	2,57	4,50	5,46	9,32
Свинина	3,46	5,93	6,48	11,80
Птиця	3,74	6,18	7,43	10,36
Ковбаса варена, сосиски	5,32	7,89	8,90	12,59
Риба морожена	2,59	5,09	8,33	7,54
Масло вершкове	5,69	10,97	12,21	11,98
<u>Сир твердий</u>	5,57	8,84	12,77	14,95
Молоко свіже	0,49	0,95	1,36	1,55
Яйця (десяток)	2,10	2,73	3,25	3,97
Олія	2,30	3,29	4,61	4,30
Цукор	2,10	2,73	3,25	3,97
Борошно пшеничне	10,05	26,53	29,92	34,17
Хліб житній та житньо - пшеничний	0,52	0,80	0,96	1,54
Рис	1,89	2,40	3,42	2,80
Макаронні вироби	1,89	2,40	3,82	2,50
Картопля	1,33	1,52	1,81	2,53
Капуста	0,43	0,57	0,80	0,70
Цибуля ріпчаста	0,48	1,11	1,12	0,80
Яблука	0,89	1,18	2,71	2,08
Горілка	4,97	10,60	9,35	13,41
Вина	2,52	5,49	6,39	7,78
Пиво	1,06	2,21	2,30	2,83

Зменшення виробництва сільськогосподарської продукції, скорочення виробництва продовольчих товарів, значного підвищення цін на них зумовило погіршення харчування населення. Дані таблиці показують, що споживання

усіх видів продукції з кожним роком зменшується і все більше не відповідає науково – обґрунтованим нормам.

Таблиця 45

**Споживання основних видів продуктів харчування населення
України (на одного жителя кілограм в рік)**

Основні види продукції	Раціональна норма споживання	РОКИ			
		1990	1995	1998	2000
М'ясо і м'ясопродукти	80	68,2	38,9	33,2	32,5
Молоко і молокопродукти	380	373,2	243	213,0	197,7
Яйця, шт.	290	272	171	154	164
Хліб і хлібопродукти	101	141,0	128,4	126,4	124,1
Картопля	124	131	123,7	129,4	134,5
Овочі і продовольчі баштанні	161	102,5	96,6	94,1	101,0
Плоди, ягоди і виноград	90	47,4	33,4	28,2	29,1
Риба та рибопродукти	20	17,5	3,6	5,9	8,3
Цукор	18	50,0	31,6	31,5	36,5
Олія	13	11,6	8,2	8,2	9,3
Калорійність, ккал	3800	3597	2640	2537	2599
Калорійність продуктів рослинництва, ккал	2900	2572	2032	2004	2083
Калорійність продуктів тваринництва, ккал	1900	1025	608	533	516

Нижче науково – обґрунтованих норм населення споживає всі види продуктів харчування аз винятком хліба і хлібопродуктів, а також картоплі. Калорійність раціону набагато нижча фізіологічних потреб людини, що унеможлиблює її повноцінне харчування.

В зв'язку з цим на Україні склалася катастрофічно демографічна ситуація. В результаті недоїдання систематичного погіршення здоров'я населення, зростає захворюваність і смертність. Якщо в 1990р. кількість народжених становила 657,2 то в 2000р. тільки – 385,1 тис., в тому числі у сільській місцевості – відповідно 214,3 і 147,1 тис. осіб, кількість померлих зросла з 629,6 до 758 тис. осіб, в томі числі в сільській місцевості з 272,5 до 301 тис. осіб. Природний приріст населення в 1990р. становив 27,6 тис. осіб, в 2000р. його зменшення становило 373 тис. осіб. В сільській місцевості зменшення чисельності населення в 1990р. становило 58,2 тис. осіб, в 2000р. – 153 тис. осіб. Таким

чином в результаті продовольчої нестачі, погіршення життєвого рівня населення, його кількість з кожним роком зменшується. Так з 1999р. по 2000р. загальна чисельність населення зменшилася з 51,7 до 49,3 млн. осіб або на 1,3 млн. осіб². Отже проблема продовольчої безпеки населення, підвищення його життєвого рівня набирає особливого значення.

Продовольча безпека повинна розвиватися як основна складова окремої політики нашої держави як складову механізму формування і реалізації аграрної політики в Україні на новому етапі побудови соціально орієнтованої ринкової економіки. Розв'язання цієї комплексної проблеми є однією з передумов гарантування продовольчої незалежної України, підвищення життєвого рівня народу, його добробуту і постійного збільшення його чисельності.

Основними напрямками розвитку агропромислового комплексу, стабільного нарощування його продукції має бути структурна перебудова всього агропромислового комплексу, удосконалення його функціонально комплексної і територіальної структури; розвиток інтеграції, горизонтальної і вертикальної кооперації, комплексування і комбінування виробництва і формування нових інтеграційних структур; організаційно – економічне зміцнення усіх сільськогосподарських підприємств і господарств, поглиблення їх спеціалізації на виробництві тих видів продукції для яких вони мають найкращі природні і економічні умови і які обходяться їм найдешевше; максимальне за діяння усіх механізмів стимулювання розвитку аграрного виробництва, удосконалення фінансово-кредитної, цінової, податкової, рентної, страхової і митної політики.

Вирішальне значення для стабільного нарощування виробництва в Україні і створення продовольчого достатку матиме підвищення продуктивності і використання аграрно-ресурсного потенціалу. Насамперед, необхідно реконструювати усі морально і фізично застарілі гідротехнічні споруди і меліоративні системи. Величезні капіталовкладення у розвиток меліорації повертаються тепер великими збитками, оскільки в результаті виходу із ладу

осушувальних і зрошувальних систем відбувається їх підтоплення, засолення і вторинне заболочення та наступний вихід із обробітку. А між тим при умові оновлення і реконструкції всіх осушувальних і зрошувальних систем меліоративного поліпшення земель можна значно підвищити їх продуктивність і економічну ефективність використання. На основі регулювання водно-повітряного режиму ґрунтів, їх удобрення, впровадження науково-обґрунтованих систем землеробства можна створити зони і райони стабільного і гарантованого виробництва сільськогосподарської продукції.

Важливою стає проблема хімічної меліорації земель. У зв'язку із зменшенням випуску хімічних меліорантів (вапна і гіпсу) хімічна меліорація земель майже припинилася. З 1990 по 2000 рр. площа вапнування кислих і гіпсування засолених земель скоротилася у 50 разів. В Україні площі орних земель, які вимагають хімічної меліорації складають понад 10 млн. га, для підвищення родючості яких необхідно щорічно вапнувати 1,9 млн. га кислих і гіпсувати 0,3 млн. га засолених і сланцюватих земель. Отже, для забезпечення розвитку хімічної меліорації необхідно створити в системі АПК власну індустрію виробництва хімічних меліорантів на основі видобутку і переробки місцевих запасів вапняку і гіпсу, розв'язати проблему фінансування хімічної меліорації.

Підвищення продуктивності, економічної ефективності використання сільськогосподарських угідь неможливе без удобрення ґрунтів. У 2000 р. у порівнянні з 1990 р. внесення у ґрунт мінеральних добрив в перерахунку на 100% діючої речовини на 1 га посівної площі зменшилося із 141 до 13 кг, в тому числі азотних - з 59 до 10 кг, калійних - з 39 до 1 кг, фосфорних - з 43,0 до 2,0 кг. При такій кількості внесення добрив складається від'ємний баланс поживних речовин у ґрунті, вступає в силу закон спадної родючості ґрунту. Потрібно впроваджувати енергозберігаючі технології, з метою зменшення затрат на виробництво готової продукції і зниження цін на неї; створити сприятливу систему кредитування сільського господарства, що дозволить

більш ефективно використовувати хімізацію для підвищення родючості ґрунтів; створити високоефективну службу агрохімічного обслуговування господарств. Проблему підвищення родючості ґрунтів і стабільного нарощування виробництва сільськогосподарської продукції необхідно розв'язати на основі збільшення виробництва і внесення у ґрунт органічних добрив. Слід однак відзначити, що кількість внесених органічних добрив на гектар посівної площі сільськогосподарських культур зменшилася з 86 т у 1990 р. до 1,3 т у 2000 р. Постійно скорочується питома вага удобрених площ сільськогосподарських культур. Так з 1990 р. по 2000 р. питома вага удобрених площ мінеральними добривами зменшилася з 83 до 22%, а органічними - з 18 до 3%³. Ось чому нагромадженню органічних добрив необхідно приділяти особливу увагу. В кожному господарстві, великому чи малому, повинна бути створена своєрідна фабрика органіки, налагоджене комплексування, побудовано гноєсховища і сечозбірники з тим, щоб довести виробництво органіки не менш як до 400-450 млн. і вносити їх на кожний гектар посівної площі в Поліссі як мінімум до 20-25 т., в Лісостепу - 15-20 т і в Степу - 10-15 т.

В умовах великого дефіциту органічних і мінеральних добрив на перший план повинна виступати біологічна меліорація земель. Максимальне насичення сівозмін зернобобовими культурами і багаторічними травами, які нагромаджують у ґрунті велику кількість азоту, а їх поживні залишки і коріння поліпшують структуру ґрунту, повинно стати основою нового напрямку землеробства- біологічного. На основі його розвитку можна розв'язувати найбільш крупні проблеми: підвищення родючості ґрунтів і стабільного нарощування сільськогосподарської продукції, збільшення виробництва коренів для тваринництва і поліпшення за їх рахунок поживної цінності. Загальний дефіцит білка на Україні коливається в межах 2-2,5 млн. т і

---

³ Держкомстат України. Сільське господарство України Статистичний збірник. 2000 р. -К..2001.-С.63.

білкова проблема може бути розв'язана тільки за рахунок збільшення і підвищення врожайності зернобобових культур і багаторічних трав.

На Україні 2,4 млн. га сіножатей і 5,5 млн. га пасовищ, продуктивність яких дуже низька. В середньому вихід зеленої маси не перевищує 100-120 ц/га, а сухого сіна - 10-15 ц з гектара. При корінному поліпшенні лук і створенні багаторічних пасовищ вихід зеленої маси можна довести до 250-350 ц/га, а сухого сіна - до 80-100 га, а на зрошувальних і осушувальних луках і пасовищах - ще більше. Отже, розробка і впровадження науково обгрунтованої системи луківництва набирає особливо важливого значення.

Переорієнтація на біологічне землеробство, здійснення зеленої революції дозволить значно підвищити продуктивність сільськогосподарських угідь, збільшити виробництво сільськогосподарської продукції.

Досить важливою і складною проблемою є розвиток тваринництва. В 2000 р. поголів'я великої рогатої худоби на Україні становило 9,4 млн. гол., в тому числі корів - 5 млн. гол., свиней - 7,6, овець і кіз - 1,8 млн. гол., тобто набагато нижче рівня 1940 р. При цьому слід відзначити, що ще в 1995 р. Україна за розвитком тваринництва займала одне з перших місць у світі. Загальна кількість великої рогатої худоби становила 26,7, в тому числі корів - 8,9, свиней - 20,0, овець і кіз - 9,2 млн. гол. Отже проблемам відновлення поголів'я продуктивної худоби, поліпшення їх порідного складу і племінних якостей, підвищення продуктивності слід надати першочергове значення. Однак дальший розвиток тваринництва неможливий без інтенсифікації кормовиробництва. Тому створення умов для розвитку промислового кормовиробництва, відновлення роботи підприємств комбікормової і мікробіологічної промисловості, інтенсифікації польового і лукопасовищного кормовиробництва треба приділити значну увагу.

В умовах переходу до ринкової економіки державне регулювання агропромислового комплексу, максимальне задіяння усіх механізмів стимулювання стабільного нарощування усіх видів сільськогосподарської продукції, формування зон і районів її товарного виробництва,

взаємозв'язаний розвиток харчової промисловості і сільського господарства, поглиблення економічних, технологічних та організаційних зв'язків між ними, поглиблення інтеграційних процесів сприятиме прискореному розвитку агропромислового комплексу і підвищення економічної ефективності його функціонування.

Отже в продовж останнього десятиріччя (1990 – 2000р.) ми маємо досить великий спад виробництва продовольчих товарів, який став загрозливим для продовольчої безпеки населення. Тому проблема розвитку харчової промисловості продовольчого забезпечення населення необхідно надати особливо важливого значення. Головним у розвитку продовольчого комплексу має бути індустріалізація, інтенсифікація сільськогосподарського виробництва, стабільне нарощування виробництва продукції землеробства і тваринництва, узгодження виробничих потужностей промислових підприємств харчової промисловості з сировинними ресурсами сільського господарства, удосконалення економічних, технологічних, організаційних зв'язків між промисловими і сільськогосподарськими підприємствами, розвиток агропромислової кооперації, вертикальної і горизонтальної кооперації, комплексування і комбінування виробництва, організації різних агропромислових фондів.

Розділ V

Галузеві комплекси і ефективність їх функціонування.

5.1. Особливості формування галузевих аграрно – промислових підкомплексів.

Сільськогосподарське виробництво розвивається у взаємозв'язку з промисловим. Кожна його галузь має певні економічні, технологічні і організаційні зв'язки з певними галузями промисловості. Так зернове господарство пов'язане з розвитком мукомельної, макаронної і хлібопекарської промисловості, буряківництво - з цукровою, картоплярство – з спиртовою і крохмальною, садівництво і овочівництво – з овочеплодоконсервною, тваринництво – з м'ясопереробною, льонарство – з лляною і текстильною, хмелярство – з пивоварством і т. д. Розвиток цих

зв'язків відбувається на основі вертикальної кооперації і агропромислової інтеграції з яких перша представляє собою планомірне організоване співробітництво сільськогосподарських і промислових підприємств, які на основі суспільного поділу праці беруть участь у різних технологічних процесах: здійснюють виробництво сільськогосподарської продукції, її переробки, зберігання і реалізацію; друга - як процес постійного поглиблення економічних, технологічних і організаційних зв'язків між окремими господарствами, підприємствами і галузями сільського господарства і промисловості, сукупність різноманітних і конкретних заходів, які об'єднують зусилля окремих самостійних господарств, підприємств і організацій у виробництві агропромислової продукції. На основі вертикальної кооперації і агропромислової інтеграції відбування процесі агропромислового комплексування, формування і розвиток територіальних і галузевих агропромислових комплексів, кожний з яких представляє собою структуризовану, завершену, збалансовану і взаємозв'язану систему в якій органічно поєднуються виробництво, переробка, зберігання і реалізація сільськогосподарської продукції.

Агропромислова інтеграція і формування територіальних і галузевих агропромислових комплексів пройшли такі етапи свого розвитку: Перший – це кооперування сільськогосподарських підприємств і господарств з промисловими. Промислові підприємства крім того, що приймали і переробляли сільськогосподарську сировину ще й надавали технічну допомогу у розвитку механізації, забезпеченні господарств добривами і насіннями. Вже тоді в кінці 20-х і на початку 30-х років минулого століття появилася спроба створення аграрно-індустріальних комбінатів (АІК), які мали стати основною формою злиття сільськогосподарського і промислового виробництва в єдине велике агропромислового типу підприємство. Другий етап кооперації агропромислової інтеграції почався з початку 70-х років минулого століття, коли на їх основі створювалися різні обслуговуючі підприємства: міжгосподарські будівельні організації, автотранспортні підприємства, тваринницькі комплекси, птахофабрики, тепличні комбінати і овочеві фабрики. Третій етап починається з початку 80-х років, коли почалася інтеграція сільськогосподарського і агропромислового виробництва. В цей час цілий ряд колгоспів і радгоспів стали будувати у своїх господарствах консервні, виноробні заводи, підприємства молочної і м'ясної промисловості (колгосп – завод, радгосп - завод). На цьому етапі на плановій основі розвивалися технологічні зв'язки між промисловими і сільськогосподарськими підприємствами. Кожне промислове підприємство мало свою сировинну зону і плани, виробництва і реалізації продукції, розподіл доходів і цін, як на сировину так на вироблену продукцію.

В умовах планової економіки розвиток кооперації і агропромислової інтеграції, формування галузевих і територіально промислових комплексів розвивався на планомірній основі і регулювався і управлявся державою. В умовах ринкової економіки взаємовідносини між сільськогосподарськими і промисловими підприємствами розвиваються на основі товарно – грошових

відносин, перші продають сировину тільки підприємствам, які більше платять, другі її купують в тих господарствах, де вона найдешевша. Вступає в силу ринкова конкуренція, яка суттєво впливає на економічну ефективність як сільськогосподарського так і промислового виробництва. Відсутність державних дотацій, велика дестабілізація цін і товарно – грошових відносин, стихійний перехід до ринкової економіки зумовили деформацію зональних і галузевих аграрно територіальних комплексів. І завдання аграрної науки полягає в тому як на основі удосконалення економічних взаємовідносин між промисловими і сільськогосподарськими підприємствами, удосконалення інвестиційної, фінансово-кредитної, цінової, рентної, податкової, митної і страхової політики створити сприятливі умови для розширеного відтворення у всіх галузях агропромислового комплексу, задіяння всіх механізмів стимулювання розвитку інтеграційних процесів, поглиблення економічних, технологічних і організаційних зв'язків між сільськогосподарськими підприємствами сприятиме формування нових структурно завершених, збалансованих, економічно стійких, високопродуктивних регіональних і галузевих аграрно – територіальних комплексів.

Інтеграція територіальних і галузевих агропромислових комплексів в єдиний загальнодержавний агропромисловий комплекс, здатний повністю забезпечити потреби власного населення, конкурувати на світовому ринку і вносити вагомі внески до державного бюджету.

5.2. Рослинництво – промислові підкомплекси

Рослинництво - одна із основних галузей агропромислового виробництва, яка забезпечує населення продуктами харчування, тваринництво - кормами, легку, харчову і переробну промисловість сировиною. Рослинництво - це цілий комплекс взаємозв'язаних галузей, який залежно від засобів виробництва, які застосовуються в рослинництві і культур які вирощують виділяють більш вузькі галузі та їх групи. Господарства України вирощують понад 400 різних сільськогосподарських культур, які об'єднуються в окремі групи (зернові, технічні, городні, кормові, плодові та інші). Для переробки кожного виду рослинницької продукції розвиваються різні галузі промисловості, формуються різні галузеві рослинницько-промислові комплекси. Кожний із них представляє собою своєрідну структури зовану систему, в якій в одному виробничому циклі

ув'язується вирощування і переробка певних видів сільськогосподарської продукції.

На основі агропромислової інтеграції, вертикальної та горизонтальної кооперації, комбінування та комплексування виробництва, в процесі тривалого історичного розвитку сформувалися різні спеціалізовані агропромислові комплекси. Зокрема на базі виробництва різних видів продукції рослинництва і її промислової переробки сформувались: зернопромисловий, бурякоцукровий, льонопромисловий, олійно-жировий, картоплеспиртокрохмальний, плодоовочевоконсервний, виноградарсько - виноробний та інші рослинницько-промислові комплекси.

Характерною особливістю рослинництва є постійне скорочення землі в обробітку, масштабів гідротехнічної і хімічної меліорації сільськогосподарських угідь, зміна співвідношення між ними, порушення екологічної рівноваги, погіршення якісних і кількісних показників земельного фонду, зменшення площі землі в обробітку і посіву окремих культур, порушення сівозміни, розширення масштабів водної і вітрової ерозії ґрунтів, зниження їх родючості і врожайності всіх сільськогосподарських , зменшення валового збору зерна, цукрових буряків, соняшнику, льону-волокна, картоплі, городини, багаторічних насаджень та інших культур.

Через недостатню забезпеченість господарств промисловими засобами виробництва і предметами праці, їх дуже велику дорожнечу і перехід на примітивні системи землеробства скорочується посівна площа сільськогосподарських культур.

Як вказують статистичні показники в Україні відбувається постійне скорочення землі в обробітку, посівна площа всіх сільськогосподарських культур постійно зменшується . При умові постійного підвищення родючості ґрунтів, зростання врожайності сільськогосподарських культур та їх валового збору така тенденція може бути оправдальною. Вилучення із сільськогосподарського обробітку земель, які знаходяться в найгірших природноекономічних умовах і мають найменшу родючість ґрунтів сприяє

підвищенню економічної ефективності функціонування агропромислового виробництва. Однак, коли в умовах зростання дефіциту продовольства і сировини для харчової і переробної промисловості скорочується посівна площа сільськогосподарських культур, то це дуже негативне явище в економіці агропромислового комплексу.

Протягом останнього десятиріччя (з 1990 р. по 2000 р.) виробництва зерна в Україні зменшилося з 51,0 до 24,5 млн. т, в тому числі озимої пшениці з 30,4 до 24,5 млн. т, кукурудзи з 4,7 до 3,8 млн. т, ячменю з 9,2 до 6,9 млн. т. В розрахунку на одного жителя виробництва зерна відбулося як за рахунок скорочення посівної площі, так і за рахунок зниження врожайності. За цей період посівна площа скоротилася з 14,5 до 11,2 млн. га, а врожайність зменшилася з 35,1 до 19,4 ц/га. Переломним у виробництві зерна став 2001 рік. В цьому році валовий збір зерна досяг 40 млн. т.

Зернопромисловий комплекс представляє собою зерносіючі господарства, районні хлібоприймальні пункти, зерносклади, елеватори, галузі промисловості що переробляють зерно. До останніх належить борошномельна, круп'яна, макаронна, хлібопекарська, комбікормова ті інші галузі. До галузей, які забезпечують розвиток і обслуговування матеріально - технічної бази комплексу належить сільськогосподарське машинобудування для харчової і комбікормової промисловості, елеваторно - складського господарства. У функціонуванні комплексу велику роль відіграє наука, яка представлена багатьма крутими науково-дослідними установами, селекційними центрами, обласними сільськогосподарськими дослідними станціями. Структура зерно промислового комплексу визначається зональним і внутрішньо зональним розміщенням зернових культур, структурою їх посівної площі, розміщенням промислових підприємств по переробці зерна, промислових, сільськогосподарських, заготівельних організацій та наукових установ.

Складовим елементом структури зерно промислового комплексу є промислова ланка, яка формує насамперед галузі промисловості, що переробляють зерно на борошно. До них належить насамперед, борошномельно-

круп'яна промисловість, її підприємства розміщуються в основному поруч з елеваторами і орієнтуються на райони споживання продукції. Найбільші елеватори і борошномельні заводи (млини) розміщені в Києві, Дніпропетровську, Луганську, Донецьку, Одесі, Харкові і у Львові, круп'яні - Білій Церкві, Києві, Донецьку, Кривому Розі, Львові, Полтаві та інших містах. Основний споживач борошна - хлібопекарська промисловість. Вона виробляє широкий асортимент хліба і хлібопродуктів та борошняних кондитерських виробів. В Україні створена мережа потужних хлібо заводів (комбінатів) і підприємств кондитерської промисловості, найбільші з яких розміщені в Києві, Львові, Дніпропетровську, Маріуполі, Вінниці, Донецьку, Луганську, Житомирі і Запоріжжі.

Макаронна промисловість, яка виготовляє макаронні вироби з пшеничного борошна представлена 13-ма найбільш крутими підприємствами в Києві, Донецьку, Дніпропетровську, Одесі та інших містах. Крім макаронних фабрик при багатьох хлібо заводах працюють і ще макаронні цехи. Круп'яна промисловість теж має багато своїх підприємств переважно в невеликих і середніх містах України.

Важлива галузь зерно промислового комплексу – комбикормова промисловість, яка базується на використанні ресурсів фуражного зерна. На Україні працювало більш як 100 державних і близько 420 міжгосподарських підприємств комбикормової промисловості, які забезпечували тваринництво високоякісними і цінними кормами.

В числі галузей, які забезпечують розвиток зерно промислового комплексу, його індустріальної бази належить сільськогосподарське і технологічне машинобудування. Його підприємства забезпечують зерносіючі господарства необхідною технікою.

Специфічною структурою зерно промислового комплексу є торгівля. Торгівля зерном і продуктами його переробки є зв'язкою між товаровиробником і споживачем. Вона представлена дуже великою кількістю бірж зерна, хлібних і

продовольчих крамниць, які є завершальною ланкою у продовольчому комплексі країни. Однак систематичне підвищення цін на зерно, хліб і хлібопродукти робить їх недоступними для значної частини населення.

З метою повного забезпечення народногосподарських потреб у зерні і успішного розв'язання продовольчої проблеми виробництво зерна в Україні має постійно зростати. У зв'язку з цим, має зростати і посівна площа зернових культур, постійно вдосконалюватися її структура, технологія їх вирощування і спеціалізація господарств на його виробництві. Велика різноманітність природноекономічних умов в Україні створює реальні можливості для спеціалізованих зон для виробництва товарного зерна. Так в зоні Степу є найкращі умови для виробництва цінних (твердих і сильних) сортів озимої пшениці і зернової кукурудзи, в зоні Лісостепу основними товарними культурами мають бути озима пшениця, ячмінь, в тому числі і пивоварний, кукурудза на зерно та круп'яні культури (гречка і просо). На Поліссі має збільшуватись виробництво озимого жита, ячменю і гречки. Окрім продовольчого зерна у всіх продовольчо-економічних зонах є реальні можливості збільшення виробництва фуражних культур крім традиційних, кукурудзи, ячменю і вівса, слід особливу увагу приділити збільшенню виробництва зернобобових культур (гороху, кормових бобів, сої, люпину та інших культур). У більш віддаленій перспективі Україна здатна виробляти не енш як 55-58 млн. т зерна. В найбільш сприятливому 1989 р. Україна досягла 51,2 млн. т зерна, в 1999 р. - 51,6 млн. т З врахуванням умов, що склалися та можливостей ресурсного забезпечення господарств на 2001-2005 роки передбачається збільшити виробництво зерна до 40 млн. т , а в 2005- 2010 роки - до 45 млн. т. При цьому на останньому етапі обсяги виробництва зерна можуть досягти 50-55 млн. т., в тому числі продовольчої пшениці становитимуть 30-35 млн. т. Для розв'язання проблеми концентратної годівлі тваринництва передбачено довести виробництво зерна кукурудзи до 10 млн. т. Із 40 млн. т виробленого зерна для харчових цілей населення може бути

використано 7 млн. т. для годівлі тваринництва - 16,1, насінництва - 4,2, промислової переробки - 1,7 та експорту - 10,7 млн. т.

В 1997 р. Кабінет Міністрів прийняв постанову "Про подальший розвиток ринку зерна в Україні." Цією постановою створення державного інвестиційного фонду стабілізації зернового ринку в Україні у складі державної акціонерної компанії "Хліб України". Вона через закупівельні організації вилучатиме з ринку в урожайні роки певну кількість продовольчого і фуражного зерна з тим щоб стабілізувати на певний період ринок шляхом скорочення пропозицій зразу ж після збору врожаю, а в неурожайні роки постачатиме на ринок партії зерна і підтримуватиме ринкові ціни в середині країни на стабільному рівні. Цим можна запобігти великим збиткам виробників і споживачів. Такі заходи в кінцевому підсумку до певної міри стримуватимуть перехід від стихійного до регульованого ринку зерна в Україні. А стабілізація рівня цін на ринку продовольчого зерна сприятиме стабілізації обсягів його виробництва. Створення інвестиційного фонду є першим кроком до розв'язання складної проблеми ринку зерна.

Розвиток зернового господарства може бути досягнуте на основі поглиблення зональної і внутрішньозональної спеціалізації на виробництві окремих видів зернових культур формування зон і районів товарного виробництва цінних (твердих і сильних) сортів озимої пшениці, зернової кукурудзи, ячменю, в тому числі і пивоварного, окремих круп'яних і зернобобових культур максимального використання досягнень агротехнічного прогресу, біотехнологій, генетиці і селекції, насінництва та впровадження нових посухо-холодо-хворобостійких сортів та гібридів зернових культур з більш високою потенційною врожайністю. Великі можливості для розвитку зернового господарства відкриває зелена революція. Так, в Західноєвропейських країнах розширення ґрунтовідновлюваних і азотофіксуючих культур і насамперед зернобобових (гороху, кормових бобів, сої, люпину) і багаторічних трав (люцерни, конюшини) при скороченні виробництва і внесення мінеральних добрив вдалося значно підвищити

родючість ґрунтів і збільшити в них вміст гумусу. Отже, зелена революція чекає свого розв'язання і в Україні. Однак проблема постійного нарощування виробництва зерна не може розв'язуватись без мінеральних добрив. Уже в найближчий час з'являється можливість збільшення їх виробництва і внесення під всі сільськогосподарські культури, в тому числі і під зернові. Тому під зернові культури у 2005 р. передбачено вносити їх до 0,8, а, в 2010р. до 1 млн. т. діючої речовини. При такому внесенні мінеральних добрив стає можливим застосування інтенсивних технологій вирощування на площі до 3 млн. га до 2000р., до 4 у 2001-2005 р. і до 5 млн. га у 2005-2010 роках і більше 6 млн. га після 2010 року.

Для забезпечення високо інтенсивного зернового господарства передбачається його поступовий перехід на індустріальну основу. З цією метою передбачено уже в найближчі роки збільшити виробництво зернозбиральних і кукуруддозбиральних комбайнів і всього набору машин для комплексної механізації усіх виробничих процесів.

Бурякоцукровий комплекс представляє собою інтегровану систему з великою кількістю бурякосіючих господарств, цукрових заводів, допоміжних і обслуговуючих підприємств. До складу комплексу входять більше 800 бурякосіючих господарств, 192 цукрових заводів загальною потужністю 507 тис. т. переробки цукросировини за добу, 135 господарств з вирощування насіння, 3 заводи з підготовки насіння до посіву, спеціалізовані кар'єри з видобутку вапняку, який використовується для фільтрації цукрового сиропу, низка спеціалізованих машинобудівних, ремонтних та інших підприємств, а також науково-дослідні установи. Спеціалізується комплекс на виробництві цукру з цукрових буряків. Буряківництво і цукрова промисловість - основні виробничі ланки, кожна у яких має свої особливості розвитку .

Переробкою буряків в 1990 р. займались 190 цукропісочних заводи і комбінати, цукор рафінад виробляли 5 спеціалізованих заводів, крім того 4 цукропісочних заводи мали рафінадні цехи. До числа найбільших цукрових заводів належать Лохвицький (Полтавська обл.), Долиський (Кіровоградська),

Куп'янський (Харківська) цукрокомбінати, Одеський та Сумський цукрорафінадні заводи. В межах цукропромислової зони України сформувались такі спеціалізовані райони: Подільський (Вінницька, Хмельницька, Тернопільська і Чернівецька області) ; Центральний (Київська, Черкаська Житомирська області); Західний (Львівська, Івано - Франківська, Волинська і Рівненська області); Лівобережний (Полтавська, Сумська, Дніпропетровська, Чернігівська і Харківська області), Південний (Кіровоградська, Одеська і Миколаївська) області, які істотно відрізняються між собою природно - економічними умовами вирощування цукрових буряків, розмірами і рівнем технічного оснащення цукрових заводів, концентрацією та ефективністю (бурякоцукрового виробництва, а також типами і складністю елементарних систем.

Аграрна криза негативно позначилася і на цукро-промисловому комплексі. З 1990 р. по 2000 р. зібрана площа цукрових буряків зменшилася з 1605,4 до 747 тис. га, а валовий збір скоротився з 44,9 до 13,2 млн. т. Врожайність цукрових буряків знизилася з 275,7 до 176,7 ц. га, а їх виробництво на одного жителя з 853 до 267 кг. У зв'язку із цим, можлива консервація більше 100 цукрових заводів, що загрожує скороченню майже 2 млн. робочих місць, зменшенню надходжень до державного бюджету. Таким чином бурякоцукрове виробництво зазнало дуже великого занепаду, виробництво цукру за відповідний період скоротилося з 5,3 до 1,8 млн. т. Україна з експортуючої країни цукру перетворилася в імпортуєчу.

Основною причиною занепаду бурякоцукрового комплексу є допущені упущення в управлінні комплексом, погіршення економічних взаємовідносин між бурякодійчими господарствами і цукровими заводами. З метою підвищення економічної ефективності функціонування бурякоцукрового виробництва Кабінет Міністрів України змушений був прийняти ряд постанов: "Про регулювання ринку цукру", "Про створення Державної політики з питань ринку продовольства", "Про забезпечення переробки цукрових буряків урожаю 1997 року" та інші. Однак жодна із цих постанов суттєво не вплинула на розвиток та економічну ефективність бурякоцукрового виробництва. Більше

того перехід на давальницьку сировину, коли бурякосіючі господарства одержують 70% цукру, а заводи тільки 30% негативно позначився на цукровій промисловості. Собівартість виробництва цукру виявилось досить високою, у заводів не стало обігових коштів, зросла заборгованість з виплати зарплати працівникам заводів і господарствам за сировину. Замість ринкових товарно-грошових відносин широкого розвитку набула бартеризація поставок цукру за матеріально-технічні ресурси.

Для виходу із кризового стану важливою проблемою має бути створення регульованого ринку цукру. Треба враховувати, що внутрішній ринок має бути регульованим, а зовнішній замінюється стихійним. Основні концептуальні положення регулювання ринку цукру зводяться до його виробництва за такими схемами; схема перша - це кількість цукру необхідна для задоволення внутрішніх потреб ринку, друга - кількість цукру, яка необхідна для забезпечення поставок за міжнародними угодами, і третій - кількість цукру для розрахунку цукрових заводів і бурякосіючими господарствами (договірна схема). Для розвитку нової системи економічних відносин у бурякоцукровому комплексі необхідно нові елементи та механізми ринкової економіки та інфраструктури для узгодження інтересів бурякосіючих господарств і цукрових заводів.

В перспективі розвиток бурякоцукрового комплексу має розвиватися на основі збільшення виробництва цукросировини за рахунок зростання посівної площі цукрових буряків і підвищення їх врожайності, приведення потужностей цукрових заводів у відповідність із сировинними ресурсами, оновлення їх обладнання і перехід на нові прогресивні технології удосконалення економічних, технологічних та організаційно-господарських взаємовідносин між бурякосіючими господарствами і цукровими заводами, удосконалення всієї виробничої структури комплексу, створення кооперативних та інтегрованих систем. Передбачається впровадження двохступеневої ринкової структури з 5-7 регіональних формувань типу корпорацій, холдінгових компаній, агропромислово-фінансових груп та низових акціонерних підприємств з виробництва цукросировини за участю цукрових заводів. Регіональні ринкові

формування можуть бути створені на основі добровільної централізації ряду функцій по науково-технічному забезпеченню інвестиційної, фінансової та зовнішньоекономічної діяльності.

На початковому етапі структурної перебудови в кожному бурякосіючому регіоні можуть бути створені базові акціонерні товариства, засновані цукровими заводами, колективними, кооперативними господарствами, фермерами, комерційними банками та іноземними інвесторами.

Збільшення виробництва цукросировини має відбуватися на основі індустріальних технологій, які передбачають розміщення посівів по найкращих попередниках, внесення необхідної кількості органічних і мінеральних добрив, механізований міжрядний обробіток ґрунту, збирання і транспортування сировини. Уже в найближчі 5 років передбачається здійснити аходи по стабілізації розмірів посівної площі цукрових буряків і їх валового збору. В 2005 році передбачається довести валове виробництво цукросировини до 35 га, а в 2010 р. - до 45 млн. т., а виробництво цукру до 3,0 і 4,0 млн. т. Якщо Україна буде виробляти 4 млн. т цукру, то внутрішній ринок в сучасних умовах не може спожити більше 2. Отже, у Україні з'являється ще великі можливості експорту цукру. Основними ринками його збуту можуть бути Росія, республіки Закавказзя і Середньої Азії.

Олійно-жировий комплекс спеціалізується на виробництві рослинницьких олійних культур. Основною олійною культурою в Україні є соняшник. Вирощують його саме для того щоб одержувати насіння, а з нього олію, тоді як інші олійні культури - льон-довгунець, конопля - культивуються з метою одержання волокна, а насіння це вже побічна продукція. Тому частка соняшнику у виробництві олії становить 98%.

Основними районами його виробництва є степові, тобто Донецька, Луганська, Дніпропетровська, Запорізька, Кіровоградська, Миколаївська і Херсонська області.

З 1990 р. по 2000 р. посівна площа олійних культур збільшилася з 1,8 до 3,1 млн. га, в тому числі соняшника з 2,6 до 3,5 тис. га. За цей час валовий збір насіння соняшнику збільшився з 2,8 до 3,7 млн. т.

Промислова ланка комплексу представлена олійно-жировою промисловістю. Виробництвом олії в Україні займається 20 великих спеціалізованих підприємств, значна кількість невеликих олійниць та цехів у невеликих містах і селах. Промислова ланка комплексу представлена олійною промисловістю у склад якої входять 20 великих спеціалізованих підприємств розміщених у Дніпропетровську, Запоріжжі, Слов'янську і Кіровограді, Одесі, Пологові (Запорізька область), Вовчанську (Харківська область) і Сватові (Луганська область).

В умовах кризової ситуації не дивлячись на великий попит на насіння соняшнику і олію його виробництво залишається майже незмінним. Хоча потенційні можливості сільського господарства дозволяють довести його виробництво як до 3,5-4,0 млн. т. Так, наприклад, у 1995 р. його валовий збір становив уже майже 2,9 млн. т. Рекордним у виробництві соняшнику був 1973 р., в якому його валовий збір становив майже 3 млн. т. Отже, в перспективі є реальні можливості збільшення виробництва соняшнику, а відповідно і олії. З 1990 р. її виробництво зменшилося з 1070 до 509 тис. т. у 2000 р., що становить 47,6% рівня 1990р., а її споживання на одного жителя України зменшилася з 11 до 8 кг, раціональна норма споживання - 13 кг. Отже, споживання олії в Україні відносно 1990 року становить 74,5%, відносно раціональної норми споживання - 63,1%. В перспективі передбачається значне збільшення виробництва соняшнику, а видно й олії. При деякому скороченні посівної площі соняшнику і підвищенні його врожайності валовий збір буде зростати. Цьому сприятиме поступовий перехід на інтенсивні технології вирощування культури, які передбачають внесення оптимальної кількості органічних і мінеральних добрив, розміщення по найкращих попередниках і виконання всіх робіт по догляду за посівами у найкращі агротехнічні строки.

Картоплепромисловий комплекс представляє собою виробничо - територіальне утворення, в якому об'єднуються сільськогосподарські і промислові підприємства, що зайняті виробництвом, заготівлею і переробкою картоплі на крохмаль і спирт. Картоплярство -це дуже важлива галузь сільськогосподарського виробництва, що вирощує картоплю для продовольчих, кормових і промислових цілей. Картопля є цінною сировиною для харчової, крохмальної, спиртової промисловості. Продукція картоплярства та відходи переробки використовуються як корм у тваринництві. Щорічно на промислому переробку надходить до 600- 800 тис. т. картоплі.

Впродовж останнього періоду виробництво картоплі в Україні зростає. З 1999р. по 2000 р. воно зросло з 14 до 15 млн. т., а в розрахунку на 1 жителя з 322 до 401 кг. Його виробництво зростає як за рахунок збільшення посівної площі, так і за рахунок підвищення врожайності.

Промислово ланку комплексу становлять картоплекрохмальні, спиртові та овочесушильні заводи (тобто ті, які сушать картоплю для харчових цілей). В Україні функціонують 14 картоплекрохмальних підприємств. До числа найбільших з яких можна віднести Ковельський (Волинська обл.) і Радомишський (Житомирська). На виробництві спирту з картоплі спеціалізуються 27 підприємств. Найбільшими можна назвати Чудновський та Коростишівський в Житомирській області. Наукові проблеми комплексу забезпечує Український науково-дослідний інститут картоплярства.

В перспективі виробництво картоплі намічено значно збільшити. Для цього передбачено у 2010 році довести її посівну площу до 1,5 млн. га, середню врожайність до 156, а валовий збір - до 16,5 млн. т., що дозволить забезпечити потребу в харчовій картоплі в обсязі 8,5 млн. т., на насіння - 5, для промислової переробки - 6 і для кормових цілей - 3 млн. т.

Для забезпечення виробництва картоплі передбачається впровадження інтенсивних енергозберігаючих технологій, збільшення виробництва і внесення у ґрунт органічних добрив, збільшення посівної площі найкращих попередників посіву картоплі тобто ґрунтовідновлюваних і азотовідновлюваних культур

(сидератів, люпину, гороху, багаторічних трав), поліпшення сортового складу насіння, організація виробництва і використання малогабаритної техніки; відновлення роботи заготівельних організацій Укоопспілки, та оптово-роздрібних овочевих ринків із заготівлі картоплі в населення з подальшою реалізацією на ринку; створення виробничих кооперативів та інші заходи.

Флодоовочевопромисловий комплекс - овочі, плоди, ягоди відіграють важливу роль в харчуванні населення. Це найбільш дієтичні, вітамінозні і цінні продукти харчування. На їх виробництві спеціалізуються багато господарств України. Однак протягом останнього часу посівна площа овочів збільшується, однак врожайність і валовий збір зменшується. Так з 1990 р. по 2000 р. посівна площа овочів зросла з 447,2 до 518,6 тис. га, проте врожайність зменшилася з 149 до 112,3 ц/га, а валовий збір скоротився з 6,7 до 5,8 млн. ц. В розрахунку на одного жителя виробництво овочів на зменшилося з 128 до 118 кг. Площа плодоягідних насаджень зменшилася з 679,8 до 378 тис. га, їх валовий збір з 2,9 до 1,5 млн. т., в розрахунку на 1 жителя з 56 до 29 кг.

Флодоовочевопромисловий комплекс охоплює сільськогосподарські та промислові підприємства, діяльність яких пов'язана з вирощуванням і переробкою городини, плодів і ягід. Стрижневою основою комплексу є консервна промисловість, яка в однаковій мірі може консервувати городину, плоди і ягоди. Виникнення і розвиток комплексу зумовлені тісними інтеграційними ланками виробництва і переробки флодоовочевої і ягідної продукції.

Сільськогосподарську ланку комплексу становлять городництво, флодоовочівництво і ягідництво. Городництво набуло широкого розвитку у всіх природноеконімічних зонах України, а найбільше у приміських: м. Києва, Харкова, Одеси, Донецька, Дніпропетровська, Луганська, Львова та інших містах. Тут крім овочівництва відкритого типу широкого розвитку набуло овочівництво закритого типу. Криті тепличні комбінати, овочеві фабрики виробляли велику кількість городини для міського і навіть сільського населення.

В умовах кризової ситуації багато підприємств скоротили своє виробництво, а окремі із них перестали існувати.

Виноградарсько-виноробний комплекс - включає вирощування і переробку винограду. Виноградарство - це одна із важливих галузей сільськогосподарського виробництва в Криму, в Одеській, в Херсонській, Миколаївській, Запорізькій і в Закарпатській областях. Господарства цих областей спеціалізуються на виробництві столових, винних та ізіумних (родзинкових) сортів винограду. Свіжий виноград, вино, виноградний сік, ізіум - дуже цінні продукти харчування. З 1990 р. по 2000 р. площа виноградників в Україні зменшилася з 143 до 99,4 тис. га, їхня врожайність знизилася з 42,7 до 32,4, а валовий збір з 835,7 до 513,8 тис. ц.

Більша частина виноградників в Україні зайняті під винними (технічними) сортами, які є сировиною для виноробної промисловості. Основну кількість (майже 90%) зірваного винограду переробляють підприємства виноробної і консервної промисловості України. В минулому їх переробкою займалось на Україні більше як 120 вин заводів і радгоспів більшість яких була зосереджена в зонах товарного виробництва винограду. На заводах первинного виноробства щорічно вироблялось понад 50 млн. декалітрів виноматеріалів. Загальні потужності вин заводів в Україні мають можливість переробляти щорічно понад 910 тис. т винограду. Підприємств вторинного виноробства в Україні - 24, з яких 12 розміщені виключно у виноградарських областях. Вони виробляють марочні та ординарні вина, шампанське, коньяки, виноградні соки. На виробництві виноградних вин спеціалізується 189 заводів, 9 - держгоспзаводів, 7 заводів первинного виноробства. Виробництвом коньяків зайнято 2 спеціалізовані підприємства (в Одесі і Ужгороді), 2- держгоспи - заводи (в Херсонській області і в Криму), шампанське вино виготовляють 5 спеціалізованих заводи і один вин завод, з них 3-розміщені в Одеській області і в Криму.

Найбільшими підприємствами виноробної промисловості є і комбінати "Масандра" (Ялта) і Таврія (херсонська область), заводи шампанських вин в Артемівську (Донецька область), Одесі, Харкові, Києві, Дніпропетровську і Сімферополі.

В останні роки в результаті кризової ситуації та необдуманих реформ відбувається руйнація виноградарсько-промислового комплексу. Скорочується площа виноградників, погіршується їх сортовий склад, скорочується валовий збір винограду, зменшується виробництво коньяку, вина, шампанського та інших видів продукції, знижуються економічні показники виноградарське промислового комплексу. Тому основним в перспективі має бути відновлення площі виноградників, поліпшення їх сортового складу, підвищення їх продуктивності і збільшення валового збору винограду.

Льоно-промисловий комплекс здійснює виробництво, заготівлю та переробку льону-довгунця з метою одержання різних видів текстильних виробів для задоволення в них потреб населення. Виготовлені з льяного полотна тканини виділяються своєю міцністю, елегантністю, гігієнічністю, якістю. Льоноволокно - великий предмет експорту. З насіння льону виробляють також олію. Ефективно використовуються і відходи переробки; макуху - на корм худобі, кострицю - для виробництва будівельних плит і паливного брикету. Однак головне значення льонарства полягає в забезпеченні сировиною текстильної промисловості. Основними товаровиробниками льону-довгунця є господарства Полісся (Волинська, Рівненська, Київська, Чернігівська і Сумська області) і райони Прикарпаття. Слід підкреслити, що протягом останніх років відбувається постійне зменшення посівної площі льону і його валового збору. Якщо, наприклад, в 1990 р. посівна площа льону становила 108,1 тис. га, то в 2000р. - 83 тис. га. Його урожайність знизилася з 6,4 до 4,2 ц./га, а валовий збір -108,1 до 83 тис. т.

Заготівлю продукції льонарства здійснювали льонозаготівельні пункти і льонозаводи. Промислову ланку комплексу становлять первинна обробка льону, тобто льонозаводи і льяна промисловість (льонокомбінати), спеціалізовані на

виробництві прядива і тканин). На Україні діяло 45 заводів, у тому числі 11 підприємств в Житомирській області і решта - у Волинській та Чернігівській областях. В Україні найбільші льонокомбінати в Європі Житомирський і Рівненський, найбільші льонозаводи в Україні Калужський (Івано-Франківська область), Киселівський (Чернігівська), Емільченський (Житомирська) та Камінь-Каширський (Волинська).

Зведення до мінімуму посівної площі льону-довгунця, скорочення його валового збору і виробництва полотна дуже негативно позначилося на економіці агропромислового комплексу.

Льоно промисловий комплекс, який колись був найбільш прибутковим перетворився у збитковий. Тому головне завдання полягає у тому, щоб відновити розміри посівної площі льону-довгунця, забезпечити підвищення його врожайності і збільшення валового збору з тим, щоб повністю завантажити потужності вітчизняних заводів, повністю забезпечити країну текстильними виробами.

Інші рослинницько-спеціалізовані комплекси.

Агропромисловий комплекс представляє собою досить велику структуризовану систему, в якій об'єднуються не тільки крупні, але і невеликі агроформування. До них можна віднести ефіроолійний, хмелепромисловий, тютюнопромисловий, коноплепромисловий та інші комплекси.

Ефіроолійний комплекс функціонує як стала сукупність взаємозв'язаних сільськогосподарських і промислових підприємств, що зайняті вирощуванням і переробкою ефіроолійних культур з метою одержання олій та їх екстрактів, які використовуються у парфумерній промисловості та ідуть на експорт. Спеціалізовані господарства та великі ефіроолійні комбінати (Симферопольський, Судакський, Кримрозівський, Алуштинський та інші) в Криму, Прилуцький комбінат в Чернігівській області, Кілійський - в Одеській і Роменський - у Сумській областях разом з ефіровирощувальними господарствами утворюють ефіроолійний комплекс України.

Хмелепромисловий комплекс охоплює господарства і підприємства, що займаються вирощуванням хмелю, його переробкою транспортуванням та зберіганням. Основа комплексу - хмелярство, яке найбільшого розвитку набуло на Поліссі і, зокрема, в Житомирській області. В межах зони хмелярства діють хмелесушильні заводи, які виконують роль інтеграторів в елементарних виробничих системах. Продукція комплексу використовується для виробництва пива, дріжджів, ліків, косметичних та інших виробів.

Коноплепромисловий комплекс - виробничо-територіальне утворення господарств і підприємств які зайняті вирощуванням і переробкою конопель. Середньоросійські коноплі вирощують господарства лівобережного Лісостепу (Полтавська, Сумська області), у східних районах Дніпропетровської області. Конопледжутова промисловість представлена Харківським конопляним заводом, Кіровоградським - шпагатним, Одеською і Коростенською текстильними фабриками. У зв'язку із зростанням хімічної сировини посіви коноплі в Україні зменшуються.

Тютюнопромисловий комплекс об'єднує господарства і підприємства, що займаються виробництвом і переробкою тютюну і одержання цигарок, нікотинових препаратів, лимонної і яблучної кислот. Сільськогосподарську ланку комплексу становлять тютюнництво, промислову – тютюново - махоркова промисловість. Основні виробники тютюну – Автономна Республіка Крим, Тернопільська, Закарпатська, Івано-Франківська та Одеська області, махорку - окремі господарства Полтавської, сумської та Чернігівської областей. Тютюново-махоркова промисловість виробляє сигарети, цигарки, тютюн і махорку. До їх складу входить тютюново - ферментаційні заводи та фабрики виробництва тютюново-махоркових виробів. В Україні працює 6 тютюново-ферментаційних заводів на яких здійснюється ферментація тютюну, та 11 тютюнових фабрик. Найбільші підприємства - Жмеринський (Вінницька область), Симферопольський (Крим), Берегівський Закарпатська), Борщівський (Тернопільська), тютюново-ферментаційні заводи, Київська, Харківська,

Прилуцька, Чернігівська тютюнові фабрики. Протягом останнього часу відбувається великий занепад тютюново-промислового комплексу країн, погіршення економічних умов для розвитку тютюнництва в Україні, реформування колгоспів і радгоспів зумовило скорочення посівів тютюну в Україні і зменшення виробництва тютюнових виробів.

5.3. Тваринницько – промисловий підкомплекс.

Тваринницько-промисловий комплекс - один із найбільш важливих структуризованих, збалансованих і економічно розвинених. Він охоплює сукупність цілих галузей сільськогосподарського виробництва, харчової і переробної промисловості, які займаються виробництвом і переробкою продукції тваринництва. Основною складовою комплексу є тваринництво. Останнє представляє собою великий комплекс галузей, що виробляють високопоживні, калорійні і дієтичні продукти харчування (м'ясо, молоко, яйця) та цінну сировину (вовну, шкіри, хутро та інші види продукції). Отже, розвиток тваринництва є однією із вирішальних умов підвищення матеріального і культурного рівня життя народу. Воно є також важливим чинником підвищення економічної ефективності харчової промисловості. Однак реформування колгоспів і радгоспів, крупних ското- і свиновідгодівельних комплексів, птахофабрик їх поспішна і необдумана приватизація, розвал комбікормової і мікробіологічної промисловості призвели до катастрофічного зменшення продуктивної худоби.

Такий катастрофічний занепад тваринництва став загрозою для продовольчої безпеки населення, погіршення продовольчого балансу. Адже, за рахунок тваринницької продукції людина задовольняє на 40-50% свої потреби в продуктах харчування. Для повноцінного харчування людина повинна споживати, як мінімум 100 г. білка, в тому числі 70 г. тваринного походження.

Зменшення поголів'я продуктивної худоби, погіршення його породного складу, системи утримання і годівлі зумовили значне зменшення виробництва усіх видів тваринницької продукції.

Промисловою ланкою комплексу є різні галузі харчової і переробної промисловості, які у взаємозв'язку з галузями тваринництва утворюють спеціалізовані тваринницько-продуктовий комплекси.

М'ясопромисловий підкомплекс - це один із найбільш потужних спеціалізованих комплексів, формування якого зумовлено наявністю великої кількості поголів'я продуктивної худоби та птиці, призначеного для забою, високим рівнем розвитку м'ясо-переробної промисловості, допоміжних та обслуговуючих галузей. У структурі умовного поголів'я продуктивної худоби переважає велика рогата худоба, значно менша частина свиней, овець, птиці. В загальному обсязі виробленого м'яса на долю яловичини припадає 50; свинини - 37, м'яса птиці - 10 інші види м'яса - 3%, однак треба відзначити, що обсяг виробництва м'яса і його структура суттєво змінюються.

Зміна структури м'ясних ресурсів змушує промисловість переорієнтовуватись на виробництво інших видів продукції і скорочувати її виробництво. Це негативно впливає на економіку м'ясної промисловості, оскільки змушує підприємства переспеціалізовуватись, шукати нових постачальників сировини, міняти обладнання і впроваджувати нові технології. При скороченні виробництва м'яса виникає необхідність консервації окремих підприємств, пошуку нових постачальників сировини, зміни економічних, технологічних і організаційних зв'язків між підприємствами м'ясної промисловості і тваринницькими господарствами. Тому головним у розвитку тваринництва має бути відновлення його поголів'я, поліпшення породного складу і підвищення продуктивності, зміцнення кормової бази, розширення площі і підвищення врожайності польових зернофуражних, зернобобових культур, багаторічних і однорічних трав, корінне поліпшення лук і створення довгорічних культурних пасовищ, нарощування потужностей підприємств, комбікормової і мікробіологічної промисловості, повна модернізація і перехід на нові технології підприємств м'ясної промисловості, удосконалення економічних, технологічних, організаційно-господарських зв'язків між господарствами і промисловими підприємствами. В перспективі Україна має реальні можливості виробляти, як

мінімум 5,5-6,0 млн. т м'яса. Уже в 2005р. при здійсненні конкретних заходів спрямованих на розвиток тваринницько-промислового комплексу, поголів'я великої рогатої худоби можна довести до 15,8 млн. гол або на 35% в порівнянні з 2000 р., свиней - до 15 млн. гол. або на 52% , птиці до 225 млн. гол. або на 74%. Однак не одне тільки збільшення поголів'я продуктивної худоби має вирішувати проблему стабільного нарощування виробництва тваринницької продукції. Розвиток тваринництва може відбуватися при умові розробки і впровадження науковообґрунтованих зональних і внутрішньозональних систем ведення тваринництва, з врахуванням природних і економічних умов кожної зони, можливостей інтеграції польового і лукопасовищного кормовиробництва, збільшення виробництва високоякісних концентрованих і білкових кормів, поліпшення системи утримання і годівлі тварин. Навіть при мобілізації тих резервів, які має на сьогодні сільське господарство у 2010р. виробництво м'яса можна довести до 4 млн. т. За рахунок прискореного розвитку свинарства і м'ясного скотарства і птахівництва, створення мережі репродуктивних господарств м'ясної великої рогатої худоби і свиней вітчизняних та зарубіжних порід, а також м'ясного птахівництва, поглибленні спеціалізації господарств на виробництві певних видів тваринницької продукції дозволить значно збільшити її виробництво.

Збільшення виробництва м'яса може здійснюватись за рахунок нарощування поголів'я та підвищення його продуктивності, удосконалення генетичних якостей тварин, їх повноцінної годівлі, відновлення роботи свинарських господарств і великих ферм в господарствах громадського сектору.

Виробництво м'яса птиці може зрости у 2,2 рази з 193 тис. т. у 2000 р. до 600 тис. т. у 2010 р. на основі розвитку тваринництва, поновлення роботи комбикормових заводів і забезпечення її повноцінної годівлі, відновлення роботи генетично-селекційних центрів, племінних птахозаводів та репродуктивних господарств, впровадження високопродуктивних видів птиці.

Важливе значення у збільшенні виробництва м'яса матиме раціональне розміщення тваринництва і спеціалізація господарств на виробництві тих видів

м'яса для яких вони мають найкращі природно – економічні умови і які обходяться їм найдешевше. Зокрема, зона Полісся, де є найбільш сприятливі умови для вирощування зернофуражних, зернобобових культур (кормового люпину, гороху, вики, кормових бобів) і багаторічних трав, високо інтенсивного лукопасовищного кормовиробництва може стати зоною високо інтенсивного м'ясного скотарства і беконного свинарства, зона Степу - м'ясного, м'ясо-сального свинарства і птахівництва м'ясного і яєчного напрямів спеціалізації.

Промисловою ланкою м'ясо промислового комплексу є м'ясокомбінати. Сучасний м'ясокомбінат випускає за зміну до 150 т різних продуктів від 100 до 150 найменувань. В Україні працює понад 100 м'ясокомбінатів, які зосереджені переважно у великих містах, а також в районах розвиненого тваринництва. Найбільші з них в Києві, Полтаві, Харкові, Одесі, Донецьку, Дніпропетровську, Луганську, Запоріжжі, Львові, Вінниці, Чернігові і Черкасах. Головним у перспективі має бути приведення у відповідність потужностей підприємств м'ясної промисловості у відповідність із сировинними ресурсами, модернізація їх обладнання, раціоналізація сировинних зон, максимальне скорочення радіусу доставки худоби на підприємства.

Молочно промисловий комплекс формується на базі розвитку молочного і молочно-м'ясного скотарства. Виробництво молока і молочних продуктів - один із важливих напрямів спеціалізації тваринницько продуктового комплексу України. У молочному і молочно - м'ясному скотарстві формується спеціалізовані господарства з товарного виробництва молока, розведення племінної молочно-репродуктивної худоби, вирощування племінних; корів-первісток тощо. Однак протягом останнього часу поголів'я корів на Україні зменшилося з 8851 у 1985 р. до 4958 тис. гол. У 2000 р., виробництво молока за цей час зменшилося з 17,1 до 5,4 млн. т. Отже зменшення виробництва молока за цей час в розрахунку на душу населення зменшилося з 482, до 255,7 кг.

Складовою частиною комплексу є польове і лукопасовищне кормовиробництво, комбикормова і мікробіологічна промисловість. Внаслідок постійного зменшення виробництва кормів особливо зернофуражних, висококонцентрованих і білкових, різкого зниження продуктивності природних кормових угідь, переходу на екстенсивні системи скотарства його поголів'я з кожним роком зменшується, а відповідно зменшується і виробництво молока. Майже 70% його виробляється в особистих господарствах.

Молочна промисловість - складова функціональна ланка молочнопромислового комплексу, її основні галузі маслопереробна, сироробна, виробництво сухого молока і молочних консервів тяжіють до сировинних зон, в виробництві на продаж незбираного молока до споживача. Майже 1/3 молока споживається у вигляді незбираномолочної продукції, решта переробляється на масло та інші молочні продукти.

Важливим напрямком спеціалізації молочної галузі є маслоробний. У маслоробстві переважають заводи невеликих і середніх потужностей (до 50 т переробки молока за зміну). Тепер на Україні працює близько 500 крупних підприємств молочної промисловості, в тому числі 10 молоко консервних заводів, найбільшими серед яких можна назвати Київський молокозавод №2, Дніпропетровський, Харківський, Одеський та Львівський молокозаводи, Куйбишевський (Запорізька область), Краснознаменський (Одеська), Долинський і Бобринський (Кіровоградська), Дунаєвський (Хмельницька), Ковельський (Волинська), Чортківський (Тернопільська область) сироварні заводи.

Базовими підприємствами галузі є районні та міські молокозаводи. Між господарствами і молокозаводами існують тісні технічні, економічні і технологічні зв'язки. Це зумовлено тим, що молоко – це продукт, який не витримує тривалого зберігання і вимагає негайної переробки. Від молочних ферм воно повинно переходити на переробку. В систему де є районний завод, входять і периферійні молочні підприємства і молочнотоварні ферми навколишніх господарств.

Дальший розвиток молочно промислового комплексу пов'язаний з відновленням поголів'ям корів, поліпшенням їх породного складу та підвищення їх продуктивності. Реально у віддаленій перспективі Україна може його виробляти до 30 млн. т. У 2010 році при збільшенні поголів'я корів і підвищення їх продуктивності до 3,8-4,0 тис. кг формування спеціалізованого високопродуктивного етапу, організації годівлі за науковими нормами виробництво молока можна довести до 20 млн. т.

Птахопромисловий підкомплекс. Зовсім новою галуззю стало промислове птахівництво, яке спеціалізується на виробництві яєць і м'яса птиці. Основними його складовими є птахівництво в селянських господарствах, птахівничі ферми в господарствах громадського сектору, крупні птахофабрики яєчного і бройлерного напрямків спеціалізації. Останні розміщені як правило в приміських зонах крупних міст і промислових центрів, індустріальних і рекреаційно-курортних зонах. Спеціалізується він на виробництві яєць і м'яса птиці. Його організаційну систему становлять птахівничі господарства, птаходержгоспи і птахофабрики, птахокомбінати, інкубаторно-птахівничі станції, племінні заводи і господарства - репродуктори, селекційно-генетичні центри та спеціалізовані комбикормові заводи. Слід підкреслити, що Україна в минулому мала досить розвинений індустріальний, структурно завершений птахівничий комплекс, який повністю забезпечував населення високоякісними і дієтичними продуктами харчування.

5.4 Гідромеліоративний та агрохімічний підкомплекси

Гідромеліоративний комплекс представляє собою гідротехнічні споруди, магістральні і розподільчі канали, фонд осушених і зрошувальних земель, будівельні і науково-дослідницькі організації, які у своїй сукупності забезпечують корінне поліпшення земель. На Україні близько 20 млн. га земель знаходиться у посушливій зоні, де кількість опадів не перевищує 360-450 мм, а коефіцієнт зволоження становить 0,9-1,3 (співвідношення між кількістю опадів та їх випаровуванням). Посухи повторюються через кожні 3-5 років, в результаті чого господарства не добирають від 5 до 14 млн т. зерна, 5-15 млн. т. цукрових

буряків, 1,5 - 2,5 млн. т. картоплі і 10-18 млн т. кормів у кормових одиницях. В той же час, коли зрошування забезпечує одержання гарантованих і стабільних врожаїв сільськогосподарських культур.

На Поліссі і Західних районах України надмірна кількість опадів 680-750 мм і високий коефіцієнт зволоження зумовлюють перезволоження і заболочення земель. З метою їх корінного поліпшення в республіці розгорнулись крупномасштабні роботи по зрошувальній меліорації земель. В 1995 р. в Україні площа осушувальних земель становила 3,5, а зрошувальних 3,0 млн. га. Однак протягом останнього часу їх площі стали зменшуватись (табл. 46).

Таблиця 46

Площа меліоративних сільськогосподарських угідь (тис. га)

Показники	Роки						
	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000
Осушені землі	2857	2961	2961	2963	2964	2962	2961
Питома вага осушених земель у площі сільськогосподарських угідь	6,8	7,1	7,1	7,1	7,1	7,1	6,2
Зрошувальні землі	2598	2598	2511	2454	2446	2334	2402
Питома вага зрошувальних земель у площі сільськогосподарських угідь	6,2	6,2	6,0	5,9	5,8	5,8	5,7

В продовж тривалого розвитку зрошувального землеробства на Україні отримувався іригаційно меліоративний комплекс, який представляв собою фонд зрошуваних земель, крупні водосховища, штучні водойми, гідротехнічні магістралі і розподільчі канали, будівельні організації, галузі промисловості по виробництву меліоративної техніки, службу експлуатації меліоративних земель, магістральних і розподільчих каналів і науково-дослідні організації.

Зрошувальні землі використовувались для високо інтенсивного господарства, кормовиробництва, тваринництва, садівництва і виноградарства. В цілому на півдні України зрошувалось близько 3 млн. га посушливих земель. Гідротехнічна меліорація у поєднанні з лісовою, створення закінченої системи полезахисних лісополос створили сприятливі умови для високо інтенсивного сільськогосподарського виробництва. Південний степ перетворився в зону

гарантованого виробництва зерна, соняшнику, плодів, винограду, кормів і продукції тваринництва.

Однак протягом останнього десятиріччя іреаційно меліоративний комплекс був повністю зруйнований. Зовсім припинилось нове меліоративне будівництво, поновлення і реконструкція зрошувальних земель і поліпшення їх меліоративного стану. Величезні капіталовкладення, як були спрямовані на корінне поліпшення земель обертаються тепер дуже великими збитками для народного господарства. В результаті підтоплення і засолення земель великі їх площі вибувають з обробітку. Вирубубання полезахисних лісосмуг зумовлює посилення вітрової ерозії, розвиток пильних бур. Відбувається інтенсивна деградація ґрунтового покриву, зниження агротехнічного потенціалу землі. Величезний природо-техніко-економічний комплекс багатьох десятиріч зазнає катастрофічної руйнації.

Великий гідромеліоративний комплекс сформувався на Поліссі і в західних районах України, він представляв собою осушені землі, регулюючі водосховища, гідротехнічні споруди, будівельні організації, служби експлуатації, науково-дослідні та інші установи.

Розвиток меліорації в Поліссі і в західних районах України розвивався впродовж останніх 50 років. Про його масштаби можна судити з даних таблиці 48.

Таблиця 48

Введення в експлуатацію зрошувальних земель за рахунок державних капітальних вкладень

Періоди (роки)	Всього осушено земель, тис. га.	в тому числі		З них гончарний дренаж
		Нове осушення	реконструкція	
Всього за				
1986 – 1990	502,70	308,70	194,00	382,2
1991 – 1995	111,10	65,46	46,62	0,0
1996	0,93	0,78	0,15	0,0
1997	0,13	0,10	0,03	0,0
1998	0,00	0,00	0,00	0,0

Осушені землі використовувалась в основному для кормовиробництва, льонарства і картоплярства. Корінне поліпшення природних кормових угідь, створення довгорічних культурних пасовищ, максимальне насичення поліпшених земель сидератами, і зернобобовими культурами, багаторічними і однорічними травами сприяли високо інтенсивному розвитку скотарства, збільшенню виробництва молока, м'яса і продуктів їх переробки.

В продовж останнього десятиріччя гідромеліоративний комплекс перестав функціонувати. Катастрофа на Чорнобильській АЕС привела до радіоактивного забруднення всіх осушених земель. Гідротехнічні споруди і меліоративні системи виходять з ладу, відбувається процес їх вторинного заболочення. Такі землі виходять з обробітку і повертаються в попередній природній стан. У зв'язку із цим потрібна реконструкція морально і фізично застарілих осушувальних частин і корінне поліпшення земель.

Агрохімічний комплекс представляє собою промислові підприємства по виробництву мінеральних добрив, хімічних меліорантів, пестецидів і гербіцидів, складів по їх зберіганню, службу агрохімічного обслуговування і наукової установи, які забезпечують їх раціональне використання у землеробстві. На Україні понад 20 заводів, які випускають різні види продукції для хімізації землеробства. Про випуск їх продукції можна судити з даних табл. 49.

Таблиця 49

Виробництво мінеральних добрив та хімічних засобів захисту рослин, тис. т.

Показники	Роки							
	1990	1991	1995	1996	1997	1998	1999	2000
Мінеральні добрива у перерахунку на 100% поживних речовин	4815	4238	2221	2449	2376	1936	2319	2304
в тому числі: азотні	3022	2819	1871	2083	2022	1675	2060	2202
фосфорні	1648	1282	294	327	305	240	238	81,7
калійні	143	134	56,3	39,3	49,0	49,0	20,6	21,3
борні								
Хімічні засоби захисту рослин у перерахунку на 100% діючої речовини	50,5	38,9	4,1	4,6	2,7	8,9	1,8	1,1
в тому числі: гербіциди	1,9	1,6	1,0	0,8	0,2	0,2	0,2	0,4

Заводи випускають азотні, калійні і фосфорні добрива та комбіновані гранульовані добрива з домішками мікроелементів необхідних для розвитку рослин. Найбільш великі підприємства по виробництву азотних добрив є у Дніпродзержинську, Горлівці, Лисичанську, Комунарську, Северодонецьку, Запоріжжі, Рівному та інших містах. Вони випускають сульфат амонію, аміачну селітру, аміачну воду, карбомід тощо.

Виробництво калійних добрив зосереджено у Львівській області. Тут працює Калуське ВО Хлорвініл і Стебниківський калійний комбінат.

Фосфорні добрива виробляють на Константинівському і Вінницькому хімічному заводах, Сумському виробничому об'єднанні "Хімпром" та Одеському суперфосфатному заводі.

Протягом останнього десятиріччя відбувається постійне скорочення виробництва мінеральних добрив

Дані які приведені в таблиці свідчать, що з 1990р. по 2000р. виробництво мінеральних добрив в Україні скоротилося у 2,5 рази, хімічних засобів захисту рослин - у 27,4 рази. Якщо колись винос поживних речовин із ґрунту урожаєм сільськогосподарських культур компенсувався відповідним внесенням в нього органічних і мінеральних добрив то тепер має місце повне виснаження і деградація ґрунтового покриву і постійне зниження врожайності сільськогосподарських культур.

У зв'язку із зменшенням виробництва хімічних меліорантів зростає площа кислих ґрунтів. Так з 1975р. по 1995р. вона зросла з 6,9 до 9,2 млн.га, у 1999р. в порівнянні з 1990р. площі хімічної меліорації земель зменшились у 47 разів. Значне їх скорочення призвело до значних агроекологічних наслідків і дуже великих економічних збитків. За даними розрахунків агрохімічної служби для забезпечення високої родючості ґрунтів на Україні необхідно вносити як мінімум 10 млн.т. мінеральних і 250 млн. т. органічних добрив. Для поліпшення їх функціональних властивостей щорічно необхідно вносити вапнякові матеріали в нормі, які б відповідали гідролітичній кислотності ґрунтів на площі як мінімум 2 млн. га, а гіпсові матеріали на площі - 0,3 млн. га.

В перспективі необхідно збільшити виробництво мінеральних добрив до 10-12 млн. т, а хімічних меліорантів до 5 млн. т. Сировинні ресурси і потужності хімічної промисловості дозволяють уже в недалекій перспективі досягти таких показників. Однак поруч із цим необхідно налагодити складське господарства, відновити роботу агрохімічної служби, удосконалити економічні взаємовідносини, господарств з підприємствами агрохімічної служби.

У 2000 р. кількість добрив внесених на гектар посівної площі зменшилася до 18 кг діючої речовини і до 1,7 т. органічних добрив. Порівняно з 1990 р. ці показники зменшилися відповідно у 7.8 та 5 разів. При такому рівні внесення добрив у землеробстві складається від'ємний баланс поживних речовин і основних елементів живлення сільськогосподарських культур. Співвідношення поживних речовин у добривах становить :P 2O5 - 1:0,2 і 0,1 що у декілька разів менше від науково-обґрунтованих норм. Значно зменшилися масштаби хімічної меліорації земель. У порівнянні з 1990 р. вони зменшилися у 50 разів. Зменшення масштабів землеробства зумовлює погіршення фізико-хімічних властивостей ґрунтів, сприяє їх закисленню і засоленню, зниження їх родючості, зменшення виробництва всіх видів продукції рослинництва. Так з 1975 р. по 1995 р. (роки суцільного обслідування ґрунтів) площа кислих ґрунтів зростає з 6,9 до 9,2 млн га, а солонцюватих і засолених з 0,9 до 1,7 млн. га. За даними агрохімічної служби для забезпечення високої родючості ґрунтів в Україні необхідно вкласти як мінімум 10 млн. т. мінеральних і 250 млн. т. органічних добрив. Загальна площа земель, яка вимагає хімічної меліорації становить понад 10 млн. га. Для поліпшення їх родючості необхідно щорічно вапнувати 2, і гіпсувати - 0,3 млн. га.

Для забезпечення хімізації землеробства в необхідних масштабах необхідно: здійснювати реконструкцію і збільшити потужності тукової промисловості.

Розділ VI. Інтенсифікація сільськогосподарського виробництва

6.1. Механізація та електрифікація

Механізація сільськогосподарського виробництва передбачає переведення всіх його галузей на індустріальну основу, електрифікацію і комплексну механізацію всіх виробничих процесів, поступовий перехід від ручної до машинної праці. Індустріалізація вимагає розвитку сільськогосподарського машинобудування, хімічної і нафтохімічної промисловості, електроенергетики та інших галузей індустріального комплексу. Тільки на базі його розвитку може розвиватися комплексна механізація та автоматизація всіх виробничих процесів. Її економічна ефективність полягає в зниженні затрат на виробництво продукції, систематичному підвищенні продуктивності сільськогосподарського виробництва, зростання чистого доходу, збільшення нагромаджень для, розширеного відтворення. Природні і промислові засоби виробництва їх оптимальне співвідношення і поєднання в одному технологічному процесі забезпечують високу стабільність сільськогосподарського виробництва і його економічну ефективність.

В минулому до реформування колгоспів і радгоспів, їх великі розміри дозволили використовувати досить великий простір для комплексної механізації і автоматизації виробничих процесів. Цілий ряд галузей і культур стали повністю механізованими, а окремі із них повністю перейшли на індустріальну основу. Однак, крім позитивних процесів, індустріалізація мала і негативні екологічні наслідки. Так використання важких тракторів, велетенських автомашин комбайнів призвело до ущільнення ґрунту, руйнування його структури і зменшення гумосомісткості. Все це негативно позначилося на врожайності сільськогосподарських культур і зниження продуктивності орних земель.

Економічна ефективність індустріалізації

сільськогосподарського виробництва, комплексна механізація виробничих процесів має свої економічні межі і параметри. Основним критерієм економічної ефективності індустріалізації сільськогосподарського виробництва є чистий дохід від застосування комплексу машин і механізації виробничих процесів. Якщо індустріалізація забезпечує високу економію живої праці, якщо рівень доходності господарства забезпечує достатньо нагромаджень для розширеного відтворення і закупівлі нової техніки то такий напрям розвитку сільського господарства є економічно ефективним.

Слід підкреслити, що важливе значення для індустріалізації сільськогосподарського виробництва має економічна політика держави і насамперед цінова. В 1992р. Уряд В. Фокіна відпустив ціни, цим зразу скористалися промислові підприємства і 3 найбільші підприємства монополісти, які випускають сільськогосподарське обладнання для тваринницьких ферм. Вони в сотні і тисячі разів підвищили ціна на свою продукцію. В той же час держава боячись соціального вибуху обмежила ціни на сільськогосподарську продукцію і продовольчі товари. В цих умовах диспаритет цін досяг таких великих розмірів при яких закупівля сільськогосподарських машин і обладнання для господарств економічно не вигідна.

Ціна на всі промислові засоби виробництва і предмети праці, які споживаються в сільському господарстві в 6 – 10 разів вищі ніж на сільськогосподарську продукцію і продовольчі товари. В цих умовах господарства не маючи в достатній кількості нагромаджень припинили закупку промислових засобів виробництва і предметів праці. Не маючи ринку збуту своєї продукції, промислові підприємства скоротили випуск своєї продукції, а деякі із них зовсім припинили її випуск і стали на консервацію. В Україні значно скоротився випуск тракторів, зерно – картопле – буряко – кукурудзозбиральних комбайнів, сівалок, жниварок, ґрунтообробних машині, обладнання для тваринницьких ферм.

Таблиця 50

Виробництво тракторів та сільськогосподарських машин(шт..)

	1990	1991	1995	1996	1997	1998	1999	2000
Трактори	106221	90163	10386	5428	4645	3248	4984	4034
Плуги тракторні	89158	71935	1712	1371	3947	4045	3026	3095
Сівалки тракторні	57066	48740	1505	1080	1424	740	1240	2008
Машини для внесення в ґрунт мінеральних добрив і вапна	13850	14168	148	197	738	336	234	6
Машини бурякозбиральні	8600	7239	362	187	58	66	120	74
Жатки рядкові								

Почалася деіндустріалізація сільськогосподарського виробництва. Не маючи відповідного набору машин для часткової і комплексної механізації багато господарств скоротили виробництво багатьох видів продукції. До мінімуму зведене виробництво таких – трудо – містких культур як льон – довгунець, плодів ягід винограду, городини та інших культур. Скоротилося поголів'я великої рогатої худоби, свиней, овець і кіз, зменшилося виробництво інших видів продукції тваринництва. Деіндустріалізація сільськогосподарського виробництва, перехід на ручну і кінно – ручну працю змушує господарства переспеціалізувати своє виробництво, корегувати розміри посівної площі сільськогосподарських культур і поголів'я продуктивної худоби, вдаватись до найманої праці.

Деформація всього агропромислового виробництва пов'язана з його деіндустріалізацією суттєво впливає на інтенсифікацію, розміщення і спеціалізацію та екологізацію сільськогосподарського виробництва. Всі ці процеси набувають зворотного характеру, що негативно позначається на продуктивності і економічній ефективності використання аграрно – ресурсного потенціалу.

Індустріалізація сільськогосподарського виробництва тісніше пов'язана з розвитком енергетики, постійним нарощуванням потужностей, електрифікацією сільських населених пунктів, використання електроенергії у всіх галузях агропромислового комплексу. Про те протягом останнього часу відбувається скорочення виробництва електроенергії і її постачання сільському господарству

Таблиця 51

Електрифікація та енергетичні потужності сільського господарства

	1991	1995	1996	1997	1998	1999	2000
Спожито електроенергії в сільському господарстві (вкл. одержану від державних електростанцій) – всього, млрд. квт - годин	30,6	23,4	20,4	17,5	15,7	14,9	11,7
з них на виробничі потреби	19,4	12,7	11,0	9,2	8,1	6,0	4,1
Електроозброєність праці у сільськогосподарських підприємствах, кіловат-годин	4817	3718	3492	3184	3064	2507	2054
Наявність енергетичних потужностей на кінець року, млн. кінських сил	149,2	-	136,9	-	116,1	106,0	94,9
Припадає енергетичних потужностей на 100 га посівної площі, кінських сил	502	-	517	-	464	435	424

Відбувається скорочення споживання електроенергії. У зв'язку із зменшенням її виробництва, в селах постійно виключається струм. Обезструмлені тваринницькі ферми і комплекси не можуть застосувати машини для приготування кормів, їх роздачі транспортування, доїння корів. Вся комплексна механізація у тваринництві базується на використанні електроенергії. В результаті енергетичної кризи постачання електроенергії

сільському господарстві її споживання з кожним роком зменшується. Отже дальший розвиток сільськогосподарського виробництва і агропромислового комплексу необхідно зв'язувати з розвитком паливно – енергетичного комплексу. Розширення потужностей атомних електростанцій гідроелектростанцій, використання ще не використаних гідроресурсів малих і середніх рік, впровадження енергозберігаючих технологій у всіх галузях економіки нашої країни дозволить зміцнити енергетичну базу нашої країни і підвищити енергозабезпеченість сільськогосподарського виробництва.

Всі двигуни на яких базується механізація в сільському господарстві працюють на використанні електроенергії і різного палива. Однак перша із них використовується ще й для освітлення виробничих приміщень і найбільше тваринницьких.

Індустріалізація і комплексна механізація виробничих процесів в сільському господарстві не можлива без використання електроенергії. Розвиток енергетики і суцільна електрифікація сільського господарства мають стати основним напрямом електрифікації сільськогосподарського виробництва.

Великий занепад паливно-енергетичного комплексу, енергетична криза зменшення поставок сільському господарстві електроенергії, пального і мастильних матеріалів призвели до значного скорочення масштабів індустріалізації сільськогосподарського виробництва, зумовили перехід до кінно - ручної і ручної праці.

Таблиця 52

Механізація у сільському господарстві

	1991	1992	1994	1996	1998	1999	2000
Трактори (на кінець року) тис. штук	497,3	511,5	498,7	441,7	374,2	347,2	318,9
у розрахунку на 1000 га ріллі, штук	14	16	15	14	12	11	11
Потужність двигунів тракторів, тис. кінських сил	42724	44064	43159	38175	32685	30478	28023
Середня потужність двигуна трактора	85,9	86,1	86,5	86,4	87,4	87,8	87,9

кінських сил							
Зернозбиральні комбайни: тис. штук	105,2	103,4	96,6	85,9	74,4	70,1	65,2
У розрахунку на 1000 га посівної площі зернових (без кукурудзи), штук	8	8	8	7	6	6	6
Кукурудзозбиральні комбайни: всього, тис. штук	15,3	15,3	14,2	12,0	9,9	8,8	7,9
У розрахунку на 1000 га посіву кукурудзи, шт.	12	17	39	33	14	19	8
Картоплезбиральні комбайни: всього, тис. шт.	9,6	9,2	8,2	6,8	4,9	4,1	3,6
У розрахунку на 1000 га посіву картоплі, шт.	26	28	49	84	114	109	133
Бурякозбиральні машини: тис. штук	19,8	20,1	19,9	18,3	15,7	14,3	13,0
У розрахунку на 1000 га посіву буряків, шт.	12	13	14	14	16	14	16
Льонозбиральні комбайни: тис. штук	4,8	4,5	4,0	3,2	2,4	1,9	1,7
У розрахунку на 1000 га посіву льону, шт.	30	29	47	50	76	73	72
Установки та агрегати для доїння корів тис. шт.	79,2	75,4	68,3	58,7	45,9	40,3	33,5

Дальший розвиток індустріалізації і комплексної механізації сільськогосподарського виробництва має відбуватися на основі розвитку сільськогосподарського машинобудування і його необхідно переорієнтувати на випуск всього набору машин для комплексної механізації всіх виробничих процесів. Максимальне використання досягнень науково – технічного прогресу досвіду сільськогосподарського машинобудування в зарубіжних країнах, умов сільськогосподарського виробництва і його спеціалізації сільськогосподарського машинобудування має бути зареєстрована на випуск нового покоління високопродуктивних, енергонасичених, нематеріальномістких насичених автоматикою, пневматикою машин, здатних забезпечити комплексну механізацію і автоматизацію усіх виробничих процесів.

На сьогодні економічний стан сільськогосподарських підприємств такий, що ні одна із них не може придбати машин для комплексної механізації виробництва. Тому необхідна у всіх селах організація машинно – тракторних станцій. Сьогодні в кожному із них є великі господарства де можна використовувати сучасні великі машини. Однак є особисті і фермерські господарства де використання великої техніки не можливо. Тому заводи сільськогосподарського машинобудування повинні приступити і до виробництва мінітехніки і продажі її машинотракторним організаціям.

Вимагає створення ремонтна база, будівництву нових крупних ремонтних заводів і майстерень необхідно надати планомірного характеру. Без організації відповідної ремонтної бази високоефективне функціонування агропромислового комплексу не можливе.

Досить важливою і складною є проблема матеріально – технічного забезпечення сільськогосподарських підприємств. Сучасний рівень її організації дуже далеко не відповідає потребам господарств. Дуже великі перебої в постачанні нафти і газу, пального, запасних частин призводить до тривалого простою техніки і обладнання на тваринницьких фермах, зниження ефективності використання сільськогосподарської техніки.

6.2. Інвестиції та хімізація сільськогосподарського виробництва.

Інтенсифікація сільськогосподарського виробництва представляє собою постійне збільшення капітальних вкладень на розвиток сільськогосподарського виробництва, підвищення продуктивності ефективності агропромислового потенціалу. Основними напрямками капітальних вкладень та інтенсифікації сільськогосподарського виробництва є його комплексна механізація і автоматизація всіх галузей і переведення сільського господарства на індустріальну основу, гідротехнічна меліорація земель (зрошення пересушених, і осушення заболочених і перезволожених земель), хімічна меліорація (вапнування кислих і гіпсування заселених і солонцюватих земель) біологічна меліорація, корінне поліпшення лук і створення багаторічних культурних пасовищ, створення закінченої системи полезахисних лісонасаджень, впорядкування території і землеустрій господарств розвиток агрохімічного комплексу, створення в кожному господарстві своєрідних фабрик органічних добрив, впровадження індустріальних технологій вирощування сільськогосподарських культур і розведення продуктивної худоби.

Інтенсифікація сільськогосподарського виробництва це дуже капітало і ресурсномісткий шлях розвитку сільського господарства. Найбільш капіталомістким є гідротехнічна (осушення і зрошення) меліорація, індустріалізація, комплексна механізація і автоматизація виробничих процесів.

На Україні майже 20 млн. га сільськогосподарських угідь знаходиться в ризикованій зоні, де посухи, суховійні вітри і пилові бурі наносять великої шкоди сільському господарству. В посушливі роки, які повторюються через кожні 4 – 5 років Україна недобирає 10 – 15 млн. т. зерна, 12 – 18 млн. т. кормів в кормових одиницях. Посуха спричиняє дуже великі збитки, які обчислюються міліярдами. В зоні ризикового землеробства є близько 10 млн. га. земель, які вимагають зрошення. Протягом останніх десятиріч було

зрошено і введено в експлуатацію близько 3 млн. га. посушливих земель, це дає змогу створити зону гарантованого і стабільного виробництва сільськогосподарської продукції. У зв'язку з регулювання водно – повітряного режиму ґрунтів і внесення необхідної кількості добрив стало можливим програмування високих і стійких врожаїв сільськогосподарських культур.

Надмірна кількість опадів, надмірна перезволоженість ґрунтів на Поліссі і західних регіонах України обмежують одержання стабільних, високих і стійких врожаїв сільськогосподарських культур. Тому осушувальна меліорація земель стала основним напрямком інтенсифікації землеробства. Однак вона оправдувала себе значним приростом сільськогосподарської продукції, високими і стабільними врожаями усіх польових сільськогосподарських культур.

Проте слід відзначити, що гідротехнічна меліорація – це дуже трудомісткий напрям розвитку інтенсифікації сільськогосподарського виробництва. Затрати на гідротехнічну меліорацію коливаються в межах 12 – 18 тис. грн. на 1 га. Крім того гідротехнічна меліорація вимагає і досить великих поточних затрат на ремонт гідротехнічних споруд, підтримування в робочому стані осушувальних і зрошувальних систем; меліоративне поліпшення земель.

Досить трудомістким напрямком індустріалізації сільськогосподарського виробництва є його індустріалізація і комплексна механізація. Ціна кожної машини запасних частин до них, пального, мастильних та інших матеріалів, з кожним роком зростає, а відповідно зростає і собівартість сільськогосподарської продукції.

Розвиток інтенсифікації сільськогосподарського виробництва має свої межі. Такою межею є нормативна ефективність капітальних вкладень в меліоративне будівництво, індустріалізацію і комплексну механізацію виробничих процесів та інші напрямки інтенсифікації сільськогосподарського виробництва. Якщо затрати на її розвиток

окупуються чистим доходом, в розмірах який забезпечує розширене відтворення в сільському господарстві то така інтенсифікація є високоефективною і оправданою. Однак період розвитку сільського господарства відзначається різким спадом економічної ефективності сільськогосподарського виробництва, значним скороченням доходів господарств, а відповідно і зменшенням інвестицій в основний капітал.

Таблиця 53

Інвестиції в основний капітал (капітальні вкладення) у сільське господарство (млн. грн.)

Роки	Інтенсифікація в основний капітал	У тому числі підприємств і організацій			
		державних	комунальних	приватних	колективних
1990	11799	4455	-	-	7344
1995	1296	382	9	33	872
1996	978	207	8	13	750
1997	806	104	12	25	665
1998	611	68	5	16	522
1999	560	86	4	18	446
2000	496	57	4	85	342

Скорочення капітальних вкладень у розвиток агропромислового комплексу призвело до припинення всіх видів капіталомісткої інтенсифікації. Припинення індустріалізації сільськогосподарського виробництва, зниження виробництва сільськогосподарських машин і обладнання, підвищення цін на них, відсутність довгострокових кредитів, створили економічні умови при яких індустріалізація сільськогосподарського виробництва стала не вигідною.

Не маючи достатньої кількості капіталів Україна припинила капіталовкладення в гідротехнічне будівництво, осушення і зрошення земель. На сьогодні багато гідротехнічних споруд і меліоративних систем виходять з ладу, а багато із них вже не діє. Багато зрошуваних і осушуваних земельних, повертаються в попередній стан, відбувається процес вторинного заболочення, підтоплення і засолення районів України. Багато осушувальних земель зазнали радіаційного забруднення. Величезні капіталовкладення, які

колись були спрямовані на розвиток гідротехнічної меліорації сьогодні повертаються тільки великими збитками.

Припинилася і хімічна меліорація земель, в результаті чого зростає загущення і засолення ґрунтів, погіршення їх фізично – хімічних властивостей, зниження гумусомісткості і зниження врожайності.

Скорочення виробництва мінеральних добрив, їх поставок господарствам України, їх внесення під кожен сільськогосподарську культуру призвело до великого зниження поживних речовин у ґрунти. Вступає в силу закон зниження родючості ґрунтів

Таблиця 54

Внесення добрив під сільськогосподарські культури (кг на 1 га)

	1990	1996	1997	1998	1999	2000
Внесено під всі посіви	141	21	22	21	18	13
В тому числі: зернові культури (включаючи кукурудзу)	132	22	25	26	21	15
Технічні культури	260	48	41	32	27	18
Овочі і баштанні культури	164	34	28	32	30	23
Картоплю	236	67	58	65	70	66
Кормові культури	109	10	10	9	8	6

Держкомстат України. Сільське господарство України статистичний збірник 2000 київ 2001 с. 64.

В Україні скоротилося виробництво зерна, зведено до мінімуму виробництво цукрових буряків, майже припинилося виробництво льону – довгунця та інших культур. Зниження рівня механізації виробничих процесів призвело до зниження економічної ефективності. Нависла загроза продовольчої безпеки.

В продовж останніх років відбувається деінтенсифікація сільськогосподарського виробництва, яка проявляється в погіршенні економічного і екологічного середовища для сільськогосподарського виробництва, зниження його економічної ефективності, зменшенні виробництва сільськогосподарської продукції, зростанні її собівартості, дефіциту, погіршенні якості і поживної цінності.

Інтенсифікація сільськогосподарського виробництва повинна стати магістральним напрямком аграрної політики держави. По мірі розвитку економіки нашої країни все більше капітальних вкладень повинні направлятися на розвиток агропромислового комплексу та інтенсифікацією сільськогосподарського виробництва. Формування мережі науково – дослідних установ, впровадження їх результатів у виробництво; прискорений розвиток сільськогосподарського машинобудування, паливно – енергетичного комплексу, хімічної промисловості, збільшення виробництва сільськогосподарських машин і обладнання і їх постачання господарствам, збільшення виробництва мінеральних добрив, хімічних меліорантів, пестицидів і гербіцидів, кормів і мікробіологічних добавок, пального, мастильних та інших матеріалів, розширення масштабів осушення і зрошення земель, лісотехнічної і біологічної меліорації, корінного поліпшення лук і створення довгорічних культурних пасовищ, впровадження індустріальних технологій вирощування сільськогосподарських культур і високопродуктивної худоби вдосконалення її годівлі і утримання весь той комплекс заходів, який ув’язується в одне дуже містке поняття – інтенсифікація сільськогосподарського виробництва.

6.3. Розміщення і спеціалізація сільськогосподарського виробництва.

Сільськогосподарське виробництво розвивається на основі суспільного і територіального поділу праці. Суспільний поділ праці представляє собою процес постійного розмежування виробництва, виділення і самостійного функціонування окремих галузей. Кожна галузь займається вирощуванням певних сільськогосподарських культур. У складі рослинництва функціонують такі галузі як: зернове господарство, вирощування технічних культур, овочів, картоплі, кормових, плодів і ягід. Тваринництво теж охоплює цілий ряд галузей: скотарство (молочне і м'ясне), свинарство, вівчарство та інші галузі. Всі вони ув'язані між собою і ні одна із них не може існувати самостійно.

Всі галузі на основі технологічних, виробничих і економічних зв'язків структуруються і об'єднуються в одну галузь, яка називається сільське господарство. Однак крім багатогалузевих господарств, які займаються виробництвом багатьох видів продукції виділились окремі підприємства, які спеціалізуються на виробництві окремих видів продукції. Це комбикормові заводи, свиновідгодівельні комплекси, птахофабрики, яєчного і бройлерного напрямку спеціалізації, тепличні комбінати і крупні овочеві фабрики. По мірі суспільного поділу праці, поглиблення концентрації і спеціалізації виробництва спеціалізовані господарства і надалі можуть розвиватися і нарощувати виробництво своєї продукції. Однак для цього необхідно створити сприятливе економічне середовище, розширити і поглибити економічні, технологічні і організаційні зв'язки між господарствами і підприємствами. Агропромислова інтеграція, горизонтальна і вертикальна кооперація, комплексування і комбінування виробництва можуть утворити сприятливі умови для крупного спеціалізованого товарного виробництва. Розвиток вузькоспеціалізованих господарств на основі постадійності і циклічності виробництва продукції при мінімальних затратах праці і коштів. Спеціалізація і кооперація виробництва у сільському господарстві найбільше

розвивалася у 60 – 70 роках минулого століття майже при всіх цукро заводах були створені скотовідгодівельні комплекси. Окремі колгоспи і радгоспи теж стали спеціалізуватися на їх виробництві. Були побудовані і крупні свинівідгодівельні комплекси промислового типу, птахокомбінати і птахофабрики. Проте надмірна концентрація виробництва, недостатня забезпеченість кормами великі труднощі утримання великої кількості тварин у відповідних санітарних умовах та інші чинники змусили переглянути концепцію розвитку спеціалізації і концентрації виробництва. У 80 роках перестали працювати пункти для відгодівлі великої рогатої худоби при цукрових заводах, а також ті які працювали на основі міжгосподарської кооперації. Було ліквідовано відгодівлю тварин на дуже великих ското – і свинівідгодівельних комплексах, 90-і роки відзначилися дуже великими деформаціями в агропромисловому комплексі. Реформування колгоспів і радгоспів, державних сільськогосподарських підприємств призвело до значного скорочення виробництва комбікормів, повне припинення роботи усіх вузькоспеціалізованих господарств по виробництву м'яса яловичини, свинини, птиці та інших видів продукції тваринництва. Однак у складних економічних умов залишилось працювати птахофабрики, тепличні комбінати і овочеві фабрики.

Однак в перспективі проблемам спеціалізації господарств на виробництві певних видів продукції необхідно надати особливо важливе значення, зокрема на півдні України де багато сонячного тепла і світла і при найменших затратах електроенергії можна вирощувати багато овочів закритого ґрунту повинні працювати тепличні комбінати і овочеві фабрики, які б забезпечували круглий рік городиною населення міст і промислових центрів Донбасу, Придніпров'я і Азово – Чорноморських курортів. Крім того багато городини можна було б і вивозити у північні і східні райони Росії, республіки Прибалтики і у Скандинавські країни. На півдні України можуть ефективно працювати і спеціалізовані городничі і виноградарські господарства.

Молочно – товарні ферми, свиновідгодівельні комплекси, птахофабрики яєчного і бройлерного напрямку спеціалізовані тепличні комбінати і птахофабрики та інші вузькоспеціалізовані господарства повинні працювати у всіх промислових районах і приміських зонах великих міст Донбасу, Придніпров'я півдня України і західного регіону.

Україна відзначається надзвичайно великою різноманітністю природних умов і ресурсів, її територія має дуже великий вплив на розвиток розміщення і спеціалізацію сільськогосподарського виробництва. Територіальна організація представляє собою процес постійного вдосконалення зональних систем ведення сільського господарства, розміщення сільськогосподарських культур і галузей, вдосконалення техніки і технології вирощування сільськогосподарських культур і розведення продуктивної худоби, комплексна механізація і автоматизація виробничих процесів.

Територіальний поділ праці, який знаходить своє відображення в розміщенні сільськогосподарського виробництва і спеціалізації господарства на виробництві певних видів продукції є одним із важливих чинників високоефективного використання аграрно – ресурсного потенціалу, стабільного нарощування виробництва продукції землеробства і тваринництва, збільшення нагромаджень, підвищення життєвого рівня населення і його добробуту.

На основі оптимального розміщення окремих галузей і культур, їх оптимального поєднання в кожній природно – економічній зоні, області і районі формується регіональна спеціалізація сільськогосподарського виробництва завдяки їй формуються зони і райони товарного виробництва різних видів сільськогосподарської продукції і продовольчих товарів ринки їх збуту.

Максимальне врахування ринкової кон'юнктури, природних і економічних умов кожної зони можна визначити спеціалізацію її сільськогосподарського виробництва на перспективу. Так господарства зони

етапу мають найкращі умови для поглиблення спеціалізації сільськогосподарського виробництва на вирощуванні сильних і твердих сортів озимої пшениці, зернової кукурудзи, насіння соняшнику, молока, яловичини, свинини, м'ясоптиці, яєць, плодів ягід і винограду. Господарства цієї зони в залежності від своїх умов і можуть надавати перевагу виробництву тому чи іншому виду сільськогосподарської продукції.

Господарства лісостепу можуть поглиблювати свою спеціалізацію на виробництві зерна озимої пшениці, пивоварного ячменю, цукрових буряків, картоплі, молока, м'яса яловичини і свинини. В залежності від місцеположення природних та економічних умов кожне господарство може спеціалізуватись на виробництві декількох видів продукції або надавати перевагу одному – двом видам.

Господарства Полісся мають використати свої умови і ресурси для збільшення виробництва озимого жита, картоплі льону – довгунця, хмелю, ячменю, яловичини і свинини.

Умови гірської зони Карпат дозволяють спеціалізуватись господарства на виробництві м'яса яловичини і баранини, і вовни, Закарпаття – плодів і винограду, Прикарпаття – зерна, озимої пшениці, цукрових буряків, льону – довгунця, молока, яловичини і свинини.

На основі технологічних, організаційних і фінансово – економічних зв'язків всі сільськогосподарські підприємства і господарства об'єднуються в інтеграційну частину, яка називається аграрно – територіальним комплексом, який у міжнародному поділі праці спеціалізується на виробництві зерна цінних (твердих і сильних) сортів озимої пшениці, насіння соняшнику, плодів, ягід, винограду, яловичини і свинини. Однак Україна втратила своє значення як крупний виробник цукрових буряків і експортер на світовий ринок цукру.

Екологізація сільськогосподарського виробництва представляє собою процес активізації Великого і Малого кругообігу речовин в природі, створення максимально сприятливих умов для вирощування

сільськогосподарських культур і розведення продуктивної худоби.

Створення максимально сприятливих екологічних умов для сільськогосподарського виробництва можлива на основі гідротехнічної меліорації земель (осушення заболочених і зволоження пересушити, хімізацію землеробства її посування засолених і вапнування кислих ґрунтів, внесення науково обґрунтованих норм мінеральних і органічних добрив), розробки і впровадження екологічно стійких земельних і внутрішньоземельних ландшафтно – меліоративних систем ведення сільського господарства, розвитку лісової меліорації, створення закінченої системи полезахисту лісонасаджень, заліснення ярів, балок, пісків, та інших низькопродуктивних земель, корінного поліпшення лук і створення довгорічних культурних пасовищ, здійснення комплексу протиерозійних та інших заходів. Весь їх комплекс має створити більш сприятливі екологічні умови для розвитку землеробства і тваринництва.

В сучасних умовах на більшості території України необхідне впровадження біологічної системи землеробства. Суть її заключається у максимальному насиченні сівозмін зернобобовими культурами, багаторічними і однорічними травами. Вони нагромаджують у ґрунті велику кількість азоту, а їх пожнивні останки – гумусу. На основі розширення посівної площі зернофуражних і зернобобових культур, багаторічних і однорічних трав стає можливим розвиток тваринництва, а відповідно і збільшення виробництва органічних добрив. Внесення їх у ґрунти підвищених норм сприяє значному збільшенню в ньому гумусу і поліпшення фізико – хімічних властивостей, що сприяє значному підвищенню врожайності всіх сільськогосподарських культур. Розширення посівів азотофіксуючих культур, нагромадження у ґрунті біологічного азоту, дозволяє виробляти екологічно чисту без вмісту нітратів і нітритів екологічно чисту продукцію для харчування дітей, хворих, населення яке проживає в надмірно забруднених промислово – і радіоактивно забруднених зонах.

Багато господарств Західної Європи вже давно перейшли на біологічне землеробство. В кожному із них створені своєрідні фабрики органічних добрив налагоджене гнойове господарство, вирощування хлорелли, вони звели до мінімуму внесення мінеральних добрив, застосування пестицидів і гербіцидів. Вони переглянули структуру посівних площ, звели до мінімуму ґрунтовиснажливих і ґрунторійнівних культур і це дало їм можливість інтенсифікувати кругообіг речовин в природі, інтенсифікувати процеси гумусофіксації ґрунтів, поліпшити їх структуру, фізико-хімічні властивості забезпечити постійне зростання урожайності всіх сільськогосподарських культур, збільшити виробництво екологічної продукції. Так звана “зелена революція”, яка в країнах Заходу забезпечила таку високу еколого – економічну ефективність сільськогосподарського виробництва чекає свого розв’язання і на Україні.

Проблема екологізації сільськогосподарського виробництва дуже тривала, капіталомістка і трудопередбачувана. Формування стійких високопродуктивних, екологічно стійких агроландшафтів, яка включає оптимізацію різних комплектів природного середовища, поєднання сільськогосподарських угідь, здійснення комплексних меліоративних робіт (зрошення осушення, лісонасадження, обводнення територій) крім позитивного впливу на природне середовище і ще дають великі негативні наслідки. Інколи вони перекреслюють ефекти позитивних. Так обводнення і зрошення земель зумовлює їх підтоплення, засолення і руйнування структури ґрунтового покриву, осушення – пересушення, пониження рівня ґрунтових вод та інші негативні наслідки. Отже в інженерно – технічному плані кожна меліоративна система повинна розв’язувати цілий комплекс інженерно – технічних, агротехнічних, екологічних, природоохоронних та економічних. Вона повинна створити оптимальний водно - повітряний режим ґрунтів на всіх меліорованих територіях і поживним для сільськогосподарських культур, які на ній вирощуються, забезпечити охорону земель від підтоплення, заболочення і засолення значно підвищити їх продуктивність і

економічну ефективність використання. Враховуючи дуже високу науко – капітало – фондо – агро і трудомісткість меліорації і зрошувани і осушувани землі повинні використовуватись тільки для інтенсивних і екологічно ефективних культур. Однак вони повинні поєднуватись у сівозміні із тими які сприяють інтенсифікації гумусоутворення, нагромадження великої кількості поживних речовин у ґрунті. Поєднання сільськогосподарських культур у сівозмінах повинно бути таким, що забезпечуване позитивний баланс поживних речовин, щоб їх винос врожаєм сільськогосподарських культур компенсувався внесенням органічних і мінеральних добрив і тими культурами у сівозміні, які містять їх дуже велику кількість.

Сільськогосподарська екологія – наука про взаємовідносини сільськогосподарських культур і тварин з зовнішнім середовищем має забезпечити створення таких його умов, які б сприяли максимальній їх продуктивності. Базуючись на законах екології всі сільськогосподарські науки і землезнавство, ґрунтознавство, агрохімія і меліорація земель, технологія і агротехніка вирощування сільськогосподарських культур і розведення і годівля тварин зооінженерія і ветеринарія.

Розвиток сільськогосподарського природокористування має базуватися на максимальному врахуванні законів природи, які є домінуючими і повинні мати перевагу над законами екологічними. Потреби людини безмежні, можливості природи обмежені і завдання екологічної політики держави в узгодженні потреби суспільства і можливості природи збалансовані обміну речовин між суспільством і природою. Сільськогосподарське виробництво, як предмет представляє собою процес взаємодії суспільства і природи повинно бути спрямованим насамперед на відтворення в природі, а потім у сільському господарстві.

Розділ VII

Ринок і ринкові відносини в аграрній сфері.

7.1 Ринкова політика держави.

Поняття ринкової економіки дуже складне, розпливчате, багатогранне, яке охопило цілий комплекс категоріальних понять, особливостей і закономірностей товарних і грошових відносин. Вона пройшла досить тривалий і великий шлях свого розвитку, структурного і якісного оновлення - від зародження первісних форм до сучасних високорозвинутих і досконалих систем з різними моделями їх формування та функціонування. Тому переходячи до економіки треба перш за все точно визначитися до якої ринкової економіки ідемо, який вплив вона матиме на розвиток економіки і кожної його галузі. Ринок це система товарно-грошових відносин, сфери обміну, які відбуваються в процесі виробництва і розподілу матеріальних благ. Ринкові відносини характеризують рівень розвитку виробництва і товарно-грошових відносин, стан і співвідношення попиту і пропозицій на товари і послуги в масштабах окремого регіону країни чи світової економічної системи. В масштабах окремого регіону міста чи села ринок це місце продажу товарів. Існують місцеві, регіональні, загальнодержавні, континентальні і світові ринки. Ринок виникає в результаті суспільного і територіального поділу праці, з яких перший представляє собою відособлення різних видів виробництв, при якому товаровиробники займаються виробництвом різних видів продукції, яка стає предметом обміну, другий - відособлення окремих адміністративних областей, економічних регіонів, природноекономічних зон по виробництву окремих видів. В аграрному секторі економіки суспільний поділ праці знаходить своє відображення у спеціалізації окремих господарств і підприємств на виробництві певних видів продукції так і в розміщенні сільськогосподарського виробництва

і спеціалізації окремих природноекономічних зон і районів. Спеціалізуючись на виробництві певних видів продукції господарства, райони, області, окремі економічні райони втягуються у ринкові відносини утворюючи

внутрішній ринок продовольчих товарів. Його місткість залежить від обсягу їх виробництва в сільському господарстві, харчовій і переробній промисловості. Ринок не може розвиватися без торгівлі, тобто обміну товарів, які представляють собою процес їх проходження із сфери виробництва у сферу споживання. Торгівля це одна із галузей народного господарства, що забезпечує обіг товарів і економічний зв'язок між виробництвом і споживанням, між окремими галузями господарського комплексу, окремими економічними районами і природноекономічними зонами. Через торгівлю відбувається економічний зв'язок між окремими галузями сільськогосподарського виробництва, між ними і підприємствами харчової і переробної промисловості та підприємствами сільськогосподарського машинобудування, хімічної, нафтохімічної, мікробіологічної та інших галузей промисловості. Торгівля виступає найважливішим чинником розвитку економіки і її високоефективного функціонування.

Торгівля здійснюється на основі бізнесу і підприємництва, своєчасної діяльності окремих людей чи їх груп, підприємств і організацій спрямованих на розвиток товарообміну, розвиток внутрішньої і зовнішньої торгівлі. Перший бізнес еквівалентний поняттю "підприємництво" під яким розуміється економічна діяльність спрямована на розвиток виробництва і одержання максимального прибутку. Аграрний сектор економіки пов'язаний з агробізнесом, який охоплює виробництво і реалізацію сільськогосподарської продукції і продовольчих товарів. Характерною особливістю ринкової економіки є конкуренція, тобто боротьба між товаровиробниками за збут готової продукції та за одержання найвищих прибутків. В умовах високо розвинутої економіки насичення ринку товарами, конкурентна боротьба набуває особливого гострого характеру, а в умовах кризової ситуації спаду виробництва і високого дефіциту продукції ринок заповняють товари іноземних товаровиробників.

В агропромисловому комплексі розвиваються різні форми конкуренції.

1. Конкуренція між господарствами різних форм власності в тому числі: приватної, колективної, державної і змішаної. Ринок має визначити оптимальні, соціальні, економічні сфери кожної із них. Несправедливою є постановка питання про тотальну приватизацію і функціонування тільки одних приватних господарств. На ринку можуть конкурувати різні господарські структури: агрофірми, агрооб'єднання, товариства з обмеженою і необмеженою діяльністю, селянські, фермерські особисті підсобні господарства.

2. Конкуренція між формами господарювання відносно яких повинен послідовно використовуватись принцип самозабезпечення, самоокупності і високої рентабельності виробництва. Однак держава не має права відмовлятися від фінансової підтримки тих господарств, які знаходяться в найгірших природно-економічних умовах, використовують найменш родючі землі і виробляють ті види продукції, які не можуть виробляти інші господарства.

3. Конкуренція між господарствами, які виробляють однорідну продукцію. В Україні багато господарств, які спеціалізуються на виробництві однорідної продукції і створюють конкуренцію на її реалізацію як на внутрішньому так і на зовнішньому ринку.

4. Конкуренція між різними секторами економіки, які борються за ринки збуту своєї продукції. Економічна ефективність виробництва далеко не однакова в різних секторах економіки. Наприклад овочівництво, картоплярство, тваринництво найбільш вихідна в особистих і селянських господарствах, в той час коли зернове господарство, бурякоцукрове виробництво більш вигідне в господарствах громадського і колективного сектору.

5. Конкуренція між виробником і посередником оскільки суспільний поділ праці створює можливості для розмежування окремо виробництва сільськогосподарської продукції і продовольчих товарів і торгівлі ними, між якими виступає посередник, з'являється можливість експлуатації товаровиробників посередниками. Посередники конкурують між собою за вигідні для них умови закупівлі в господарства і реалізації на ринках продукції. В економічних умовах, що склалися, коли багато господарств не можуть продати свою продукцію на міських ринках посередницької структури наживаються на експлуатації значної кількості селян, скуповуючи за безцінь у них велику кількість сільськогосподарської продукції реалізують їх на міських ринках за непомірно високими цінами.

Конкуренція виступає як спроможність товаровиробників створювати переваги у ринковому середовищі на основі найновіших досягнень агрозоотехнічного і технічного прогресу, нових технологій вирощування сільськогосподарських культур і виробництва тваринницької продукції. В цілому створення умов для конкуренції стимулює підвищення економічної ефективності сільськогосподарського виробництва, збільшення доходності господарств. Однак треба відзначити і той факт, що в сучасних умовах регульована конкуренція - це стимул для товаровиробників одержувати максимум продукції при оптимальних затратах на її виробництво. Проте конкуренцію не можна розглядати як стихійну силу, що діє в ринкових умовах. В умовах кризової ситуації і сучасних умовах кризової ситуації, обмеженій кількості сільськогосподарської продукції, продовольчих товарів, недостатньої насиченості ними ринку породжують значні диспропорції у розвитку агропромислового комплексу, підривають економіку держави. Зокрема недостатнє насичення внутрішнього ринку продовольчими товарами призвело до їх великого експорту із зарубіжних країн. Будучи більш конкурентними на нашому вітчизняному ринку, вони змушують вітчизняних товаровиробників скорочувати власне виробництво. Ось чому конкуренцію не слід розглядати як сліпу стихійну силу. Вона повинна бути предметом економічної політики держави,

яка повинна знайти своє відображення у протекціонізмі. Політика протекціонізму має представляти собою систему науково-обґрунтованих заходів спрямованих на захист вітчизняних товаровиробників від іноземної конкуренції на внутрішньому ринку. Основними напрямками державної протекціоністської політики має бути підвищення митних зборів на імпорт продовольчих товарів, державні дотації, пільгові кредити, надання довгострокових позик, регулювання цін, державні замовлення та інші заходи. Тільки на основі протекціоністської політики держави можна стимулювати державне виробництво сільськогосподарської продукції і продовольчих товарів, захистити внутрішній ринок від напливу недоброякісних, знецінених товарів.

В умовах функціонування ринкової економіки важливе значення набуває маркетинг, який представляє собою діяльність на ринку, яка спрямована на вивчення місткості ринку, його кон'юнктури, просування товарів від виробника до споживача. Роль і значення маркетингу полягає в регулюванні товарного виробництва з врахуванням споживчого попиту, кон'юнктури ринку і цін на товари. Він повинен зорієнтувати виробництво на такі види продукції і такі товари, які користуються великим попитом на ринку, можуть бути швидко реалізованими і принести значні прибутки.

Схема 1. Структура маркетингу.

Основні функції, які має виконувати маркетинг це збирання, обробка достовірної і поточної інформації про територіальну організацію товарного виробництва, його структуру, обсяги, кількість і якість товарної маси, місткість, попит споживачів, ціни, інформаційне забезпечення товаровиробників і споживачів. Вивчення попиту, претензії, кон'юнктури, цін на товари дає можливість оптимізувати їх розподіл в середині країни, раціоналізувати обмін товарами між окремими областями, економічними районами і здійснювати їх експорт. Вивіз з країни товарів і реалізації їх на зовнішньому ринку дозволяє організувати міжнародний обмін товарами, одержувати великі валютні надходження і поповнювати національний бюджет.

Тісно з маркетингом пов'язаний менеджмент тобто управління виробництвом і ринком. Воно можливе тільки з допомогою глибокого аналізу

масштабів виробництва, кон'юнктури ринку, його насиченості товарами, покупної спроможності населення, попиту на різні види продовольчої продукції, можливості аграрного сектору економіки у виробництві всіх видів сільськогосподарської продукції і продовольчих товарів. Отже, менеджмент слід розглядати як наукову, організаційну і практичну діяльність спрямовану на управління, регулювання і планування розвитку суспільного виробництва і товарообміну між його окремими галузями, областями, окремими природно-економічними зонами. Теорія і практика менеджменту базується на трьох основних підходах: ситуаційному, традиційному і системному. При системному підході менеджмент розглядається як управління системою, особлива увага приділяється управлінню її окремих складових і системи в цілому. Розглядаючи агропромисловий комплекс як досить складну систему менеджмент спрямований на оптимізацію її галузей, координацію їх взаємодії в єдиному структуризованому, цілісному і збалансованому комплексі. Менеджмент слід розглядати як координацію взаємодії всіх управлінських структур спрямовану на об'єднання всіх структуроутворюючих елементів в єдину систему на основі агропромислової кооперації, вертикальної та горизонтальної інтеграції, комплексування і комбінування виробництва. Ситуаційний підхід базується на тому, що синтезує в собі досить великий комплекс методів і прийомів управління, які у своїй сукупності забезпечують ефективне функціонування агропромислового комплексу. Ситуаційний підхід має базуватися на оцінці ситуації, яка складається на певних етапах розвитку економіки. В кризовій ситуації управління має бути спрямоване на координацію всіх управлінських структур (міністерств і відомств) на забезпечення прискореного виходу з кризової ситуації. Використовуючи адміністративний і економічний методи управління і ринкові регулятори держава виходячи із тої ситуації, що склалася регулює розвиток і розміщення продуктивних сил. В умовах постійного економічного зростання стабільного нарощування виробництва продукції, перенасичення ринку товарами управління має бути спрямоване на регулювання розвитку економіки, узгодження попиту і пропозиції і збалансування товарообміну. Товарообмін має

бути збалансованим, тобто виробництво товарної маси повинно відповідати її потребам, її надлишок веде до затоварення і зниження економічної ефективності товарного виробництва, зменшення доходів товаровиробників. Отже, управління виробництвом має орієнтуватися на якість ринку.

При традиційному підході перевага надається розробці універсальних принципів управління тобто таких його методів і прийомів, які забезпечують координацію всіх управлінських структур, спрямованих на організацію матеріального виробництва у створювальному напрямі. До таких принципів можна віднести і відповідальність управлінських структур, прийнятті рішення, оцінку їх ефективності.

Складні і суперечливі процеси ефективного ринкового реформування мають відбуватися під впливом міцної державної влади та вискоєфективного діючого соціально-економічного управління тобто сучасного менеджменту. З боку держави це має здійснюватись на мікрорівні методами адміністративного і правового регулювання і контролю діяльності всіх господарських структур, фінанси-банківської системи, грошового і кредитного обігу, структурних змін в економіці в результаті розвитку науково-технічного прогресу, суспільного і територіального поділу праці, реалізації загальнодержавних програм економічних перетворень. Держава має створювати максимально сприятливі умови і забезпечувати надійну правову базу для розвитку агропромислового комплексу, розвитку ринкових відносин, підприємництва і агро бізнесу. Що ж стосується самого ринку то його місткість, ступінь дефіцитності, попиту і пропозиції, платоспроможності населення, цінова кон'юнктура виступають важливими стимулюючими чинниками розвитку власного товарного виробництва. Однак слід підкреслити, що конкурентоспроможність виробництва у свою чергу, визначає рівень розвитку і використання сучасного менеджменту в системі господарювання, його організаційну і технологічну досконалість, рівень мотивації виробництва, праці і підприємства. Саме тут ринкова конкуренція активно впливає на формування доходності, рентабельності, прибутків,

інвестиційних нагромаджень, які стають основою постійного економічного зростання і розширеного відтворення.

Головна функція держави має зводитись перш за все до управління соціально-економічними процесами, раціонально поєднуючи і оптимально сполучати централізоване регулювання економічних процесів і ринковорегулюючі механізми управління макро і мікроскопічним розвитком. І це поєднання повинно відігравати особливу роль моделі перехідного періоду від планової до ринкової економіки, коли відбуваються кардинальні соціально-економічні перетворення. Всі важелі економічного розвитку, регулювання і контролю економічних явищ і процесів необхідно спрямувати на стимулювання прискореного розвитку агропромислового виробництва, формування і розвиток конкурентоздатних підприємницьких і господарських структур. Ніякі "вільні ринки", ринкові кон'юнктури, шокова монетарна політика, самі по собі, без державного управління і планування, організації відповідного інвестиційного процесу знизу і доверху і навпаки не спроможні забезпечити економічні перетворення. Тільки на основі науково-обґрунтованої державної аграрної політики, розробки і реалізації науково-обґрунтованих програм та створення валових господарських структур, які б давали приріст ВВП і НД, а також фондів нагромадження і споживання. Вони мають стати реальним економічним чинником трудової господарської і підприємницької діяльності, насичення ринку продовольчими товарами і забезпечення в них попиту населення. Тому основним завданням державної економічної політики має стати розробка і реалізація науково-обґрунтованих програм, реформування агропромислового комплексу і створення відповідних виробничих структур з всебічним техніко-економічним обґрунтуванням. Формування нових господарських і підприємницьких структур має будуватися на технологічних, економічних та інженерних розрахунках, економіко-математичного моделювання і вибору їх оптимальних варіантів.

Всі складові ринкових перетворень мають базуватися на економічних, технологічних, інженерно-технічних обґрунтуваннях, економіко

математичному моделюванні і вибору оптимальних варіантів господарських структур.

Використання найновіших методів і прийомів управління і планування сприятиме прискореному виходу агропромислового комплексу з кризової ситуації, забезпечення переходу на більш високоефективні соціальні, економічні, господарські і підприємницькі структури.

7.2. Ринкові відносини в АПК.

Аграрна реформа в Україні спрямована насамперед на перехід до ринкової економіки. у зв'язку із цим реальне значення ринку і розширення товарно-грошових відносин у розвитку агропромислового комплексу непомірно зростає. Ринок, як система товарно-грошових відносин виробників і споживачів матеріальних благ стає все більшим стимулюючим чинником розвитку товарного виробництва в умовах приватної власності на землю, основні засоби і вироблену продукцію. Ринкові відносини характеризують ступінь розвитку кожної країни, обміну, стан і співвідношення попиту і пропозиції, як на окремі товари або якийсь один із них в масштабі однієї країни, або світової економічної системи. У більш вузькому розумінні ринок – це місце продажу товарів. В залежності від територіального і суспільного поділу праці, масштабів суспільного виробництва, його спеціалізації і концентрації формуються ринки місцеві, національні і світові. Ринок виникає на основі суспільного і територіального поділу праці тобто на основі розміщення і спеціалізації агропромислового виробництва, спеціалізація на виробництві певних видів продукції, які обходяться господарствам найдешевше дає можливість постійно розширювати сферу товарного виробництва.

Місткість ринку визначають обсяг виробництва, його спеціалізація і купівельна спроможність населення та інші чинники. Найвищого розвитку ринкові відносини досягають за капіталізму, де товарне виробництво стає

масовим. Тут існує ринок землі, мінерально-сировинних і трудових ресурсів, капіталу і товарів особистого споживання. В умовах приватної власності на засоби виробництва і відособленості товаровиробництва ринок стає єдиною формою економічних зв'язків між ними, основним регулятором розвитку господарського комплексу і окремих галузей, оптимізації, розподілу, матеріально-технічних і трудових ресурсів, основним засобом реалізації основної мети суспільного виробництва – одержання максимального прибутку. Ринкові відносини в умовах приватної власності розвивається в умовах нормального процесу розширеного відтворення і стабільності суспільного виробництва.

Наявність ринку зумовлює необхідність врахувати при виробництві і реалізації товарів суспільно-необхідні затрати праці. Ринкова вартість визначається середніми умовами виробництва певного товару. В тих товаровиробників в яких індивідуальна вартість нижча від суспільної одержують додатковий продукт, що є формою надлишкової додаткової вартості. Ці товаровиробники, в яких індивідуальна вартість вища від ринкової не витримують конкуренції і змушені знижувати індивідуальні затрати виробництва.

Характерною особливістю ринкової економіки є конкуренція тобто боротьба між приватними товаровиробниками вигідні умови виробництва і збуту готової продукції та одержання максимального прибутку. Конкурентна боротьба між крупними монополіями і не монополізованими підприємствами (аутсайдерами, а також між окремими державами за ринки збуту та джерела сировини, за сфери прикладання капіталу, праці і науки стала основною рушійною силою розвитку продуктивних сил.

В агропромисловому комплексі можливі такі основні види конкуренції:

Конкуренція між різними формами власності в тому числі і приватної колективної, державної і змішаної. Ринок покликаний визначити рівень соціально-економічні умови кожної із них.

Конкуренція між різними формами господарювання, стосовно яких повинен реалізовуватися принцип самостійності і самозабезпеченості і відповідальності за якісні показники товарної продукції.

Конкуренція між виробниками однорідної продукції. Сільськогосподарські підприємства можуть стати конкурентами у виробництві у виробництві тих чи інших видів продукції рослинництва і тваринництва та продуктів їх переробки.

Конкуренція між виробниками і посередниками, оскільки суспільний поділ праці створює умови для експлуатації партнерів, які знаходяться в одному ланцюгу: виробник – посередник і споживач.

Конкуренція виступає як спроможність товаровиробників створювати для себе певні переваги в конкурентному ринковому середовищі на основі максимального використання досягнень агротехнічного прогресу організації праці, виробництва і управління, товаровиробники, які домагаються високої продуктивності праці, низької собівартості продукції підвищення її якості і споживної вартості стають конкурентоздатними на ринку. Таким чином умови конкуренції стимулюють розвиток агротехнічного прогресу, впровадження наукової організації праці, виробництва і управління. В умовах ринкової економіки саме конкуренція змушує впроваджувати найпродуктивніші методи ведення землеробства і тваринництва, систематично підвищувати родючість ґрунтів здійснювати комплексно-меліоративні роботи, постійно удосконалювати систему утримування і годівлі продуктивної худоби, та розвивати селекційно-племінну роботу.

Однак треба відзначити, що в сучасних кризових умовах конкуренція обертається дуже великим лихом для багатьох сільськогосподарських виробників. Так господарства Карпат, Полісся та деяких інших районів, які використовують найменш родючі землі і ведуть своє сільське господарство в малосприятливих умовах не витримують конкуренції і згортають сільськогосподарське виробництво. Не обмежена конкуренція, веде до банкрутства великої кількості підприємств, зростання їх збитковості,

сповільнення агропромислового виробництва. Необмежена конкуренція породжує безробіття, стагнацію розвитку продуктивних сил, скорочення виробничих потужностей підприємств, зміцнює привілеї корумпованих і мафіозних груп суспільства, підриває роль економічних стимулів розвитку економіки.

Конкуренція породжує нерівномірність заробітків за рівну працю, а різниця оплати праці залежить від залежності від людини, її працездатності і території. Вплив власних закономірностей форм вартості призводить до того, що кожен одержує не стільки за затрачену працю, а за реалізацію готової продукції на ринку. Орієнтація на відповідність доходів по відношенню до затрат праці втрачає силу, вибір трудової діяльності відбувається, не у відповідності з кваліфікацією, трудовими навиками, здібностями і фізичними можливостями, а на реалізацію продукції на ринку, за більш високими цінами і доходами. Отже конкуренція вносить деякі конструктивні зміни у можливості раціонального використання в сучасних кризових умовах та розмірах агропромислового виробництва при значній взаємозалежності окремих його частин. Стихійні ринкові зв'язки породжують досить значні диспропорції у розвитку АПК і можуть дестабілізувати не тільки його одного, але і всю національну економіку.

Про це свідчить досвід попередніх років економічних реформ, коли в результаті лібералізації та обмінних процесів в Україні відбулася дестабілізація ринку цукру, олійних продуктів, м'яса, молока, картоплі, свіжих фруктів та інших видів продукції. Ми втратили не тільки зовнішній але і внутрішній ринок і головною причиною цього стало зниження економічної ефективності сільськогосподарського виробництва.

Формування ринку продовольчої продукції, особливо в умовах її дефіциту повинно стати із необхідності створення державного фонду і запасів продовольства, сировини та продукції її переробки, збереження повної частини централізованих запасів продовольства і сировини і продуктів її переробки.

Оскільки спад виробництва сільськогосподарської продукції значно більшим ніж в інших галузях то можна зробити висновок, що відносна конкурентоспроможність сільського господарства нижча ніж в інших галузях промисловості. Торгівля сільськогосподарською продукцією сильно потерпіла через скорочення її виробництва, розриву територіальних зв'язків з колишніми союзними республіками і країнами сходу, не конкурентоспроможність на світовому ринку . якщо у 80-х роках експорт сільськогосподарської продукції становив 18=20% то в 1990р. його питома вага знизилась до 10-12%.

Отже проблема підвищення експортної спроможності агропромислового комплексу стає однією із дуже важливих. Стосовно до тваринницько промислового-комплексу то тут головним має бути розвиток промислового, польового і лужнопасовищного кормовиробництва, відновлення поголів'я продуктивної худоби і птиці, підвищення її продуктивності, стабільне нарощування виробництва всіх видів продукції тваринництва і заповнення нею містимості внутрішніх і зовнішніх ринків.

Кожний учасник ринкових відносин повинен мати повні права і гарантії , які мають зводитись до слідуючого: право на виробництво тієї чи іншої ринкової продукції, самостійно приймати рішення про асортимент і обсяги, кількісні і якісні показники виробництва тої чи іншої продукції, вступати в договірні відносини зі своїми партнерами, встановлювати ринкові ціни, вільний вибір постачальників сировини і збуту продукції, виробники товарної продукції мають право на оплату своєї праці відповідно до її кількості і якості і кваліфікації в розмірі яка забезпечує розширене відтворення робочої сили. Ринкова економіка функціонує як багатогалузева ієрархічно організована система, де процес виробництва підпорядковано процесу споживання на основі розширеного відтворення.

Україна розвиває свою економіку в специфічний спосіб. Труднощі і проблеми полягають в тому, що практично відсутнім був ринковий сектор економіки в аграрному господарстві. Не було також людей, які б мали б

досвід господарювання і комерційної діяльності в умовах ринкової економіки. І це в умовах, які характеризуються високою мілітаризацією економіки, низьким рівнем науково-технічним прогресу, відсталими технологіями, пріоритетом галузей, що виробляли промислові засоби виробництва і предмети праці, нерозвиненістю соціально-економічної структури, високою зношеністю основних фондів. Враховуючи кризову ситуацію, що склалася в Україні і досвіду регулювання ринкової економіки в Китаї, Японії, та країнах західної Європи держава змушена жорстко регулювати перехід економіки до ринкових відносин, стимулювати розвиток товарного виробництва і промислового обігу. Для України з огляду на її потенційні можливості, перехідний період до ринку не може бути таким швидким і безболісним, як для інших постсоціалістичних країн і зокрема країн Прибалтики та Західної Європи. Стартові умови при вході до ринку, які мала Україна виявилися надзвичайно складними. Дуже висока енергомісткість економіки, велика залежність України від поставок енергоносіїв з Росії, постійне підвищення цін на нафту, газ, пальне мастило та інші матеріали, матеріально-технічні засоби виробництва і предмети праці дуже ускладнюють перехід до ринкової економіки. Отже здійснення структурної перебудови господарського комплексу і перехід до ринкової економіки слід починати насамперед з пріоритетності розвитку паливно – енергетичного комплексу.

Серед пріоритетів розвитку економіки нашої країни на друге місце необхідно поставити агропромисловий комплекс і його основну частку – сільськогосподарське виробництво. Слід визначити, що в Україні воно має унікальні умови для свого розвитку. Найкращі умови для свого розвитку має тваринництво. Розвиток м'ясного, м'ясомолочного і молочного скотарства, м'ясного, м'ясо-сального і беконного свинарства, вівчарства і птахівництва та м'ясомолочної промисловості відкриває досить великі можливості наповнення місткості зовнішнього і внутрішнього ринків великою кількістю продовольчих товарів. Ліквідація товарного дефіциту та інфляційних явищ

при умові розвитку тваринницько-промислового комплексу була досягнута мінімальним потребі в капітальних вкладеннях і в короткі строки. Перехід до ринкових відносин агропромислового комплексу ускладнюється через відсутність відповідних ринкових структур. Адже в нас фактично відсутній грошовий обіг, тільки що починають функціонувати торгові палати, біржі, та інші торгові організації.

На ринок повинні виходити вільні товаровиробники, які мають право власності на землю, основні засоби виробництва і вироблену продукцію. Але продовольчий ринок може розвиватися при умові ринку промислових засобів виробництва і предметів праці. Поки що Україна не має досить розвиненого сільськогосподарського машинобудування, комбікормової мікробіологічної та інших галузей промисловості. Отже перехід від планової до ринкової економіки мусить бути довготривалим, складним і регульованим. На сьогодні наукові дослідження в цьому в цьому напрямі зводяться до абстрагування пропозиції і рекомендації виходу агропромислового комплексу з кризового стану і розвитку ринкових відносин. Найважливіші із них органічно входять в нову парадигму управління. Її основні положення з одного боку, враховують все те прогресивне, що знає світова наука з проблем управління ринковою економікою, а з другого узагальнення теоретичних і методологічних положень про особливості управління економікою в перехідний до ринку період. Виходячи з цих теоретико-методологічних положень можна сформулювати науково-організаційні основи ринкової економіки. Вони зводяться до наступного:

Оптимальне поєднання методів ринкового регулювання з державним, які ґрунтуються на зворотних зв'язках соціально-економічного розвитку країни і розширення ринкових відносин досить складний, в окремих випадках навіть суперечливий, але цілеспрямований процес обов'язковим і активним регулятором повинна бути держава. Стихійність і може дати такі негативні наслідки, які навіть трудно передбачити. Більшість вчених справедливо вказує, що в перехідний період держава мусить регулювати не

тільки розвиток економіки але й товарно-промислові відносини.

Маючи в своєму розпорядженні інвестиційні, цінові, податкові, рентні, фінансово-кредитні, страхові та інші механізми може регулювати як розвиток економіки а так і розвиток товарно-грошових відносин.

2. в нових умовах господарювання суб'єктів (підприємств і організацій), як відкритих соціально організаційних систем мають бути спрямовані насамперед на максимальне задоволення потреб населення. У зв'язку із цим значно розширюються функції господарських суб'єктів. Маркетингові дослідження розширення зовнішньоекономічних зв'язків, залучення іноземного капіталу, самостійність господарських рішень, які в минулому були поза межами промислових сільськогосподарських підприємств і організацій стали тепер предметом їх господарської діяльності, одержання прибутків необхідних для розширеного відтворення і високопродуктивного господарювання в конкретному ринковому середовищі.

Враховуючи не тільки економічну, але й соціальну роль кожного підприємства і господарства, яка в умовах ринкової економіки посилюється у справі соціального розвитку населення і зокрема своїх працівників державне стимулювання їх розвитку має важливе значення для соціального захисту населення.

3. Самоуправління і перехід від поліцентричної системи управління до регіональної. Слід підкреслити, що на сучасному розвитку економіки центри господарювання дедалі зміщуються в регіони, економічна самостійність яких все більше зростає. Крім управління процесами формування територіальних виробничих комплексів, з заплутаними циклами виробництва і споживання, особливе місце відводиться розв'язанню таких питань як регулювання балансу ввозу продукції, міжрегіональної торгівлі, зовнішньоекономічної діяльності, поглиблення фінансспроможності, розширення регіональних економічних торгівельних зв'язків. реалізація цього положення вимагає здійснення науково-обґрунтованої політики.

4. Поєднання ринкових і адміністративних методів управління підприємствами і організаціями державного сектору економіки. у перехідний період дуже велика кількість державних підприємств і господарств приватизуються і переходять у приватний сектор економіки. Однак як і державний так і приватний сектор економіки повинні залишатися в колі зору держави. однак державний сектор економіки представляє собою досить стійку, потужну і державну основу фінансово-промислових груп та агропромислових формувань конкурентноспроможних не тільки на внутрішньому, але і на міжнародному ринку і він повинен бути в полі зору фінансово-економічної політики, суть якої повинна заключатися в оптимальному поєднанні методів ринкових і адміністративного регулювання цього сектора економіки.

В умовах перехідного періоду ринок продовольства повинен теж в якійсь мірі стимулюватися державою. досить велике дефіцит продовольчих товарів, постійний спад виробництва сільськогосподарської продукції і продуктів їх переробки, постійне зростання цін на продовольчі товари, агресія зовнішніх товаровиробників на внутрішні продовольчий ринок вимагають розробки і впровадження нової ринкової політики, суть якої заключається у максимальному стимулюванні постійного нарощування товарів, з цією метою повинні бути задіяні всі економічні стимули.

Ринок сільськогосподарської продукції і продуктів її переробки формується суб'єктами господарювання і ринкових відносин, якими виступають колективні державні підприємства, кооперативні об'єднання, спілки та асоціації кооперативів, агрофірми і агротворчі міжгосподарські сільськогосподарські підприємства, спілки селянських господарів та інші селянські і фермерські господарства, підприємства системи заготівлі, зберігання, переробки і реалізації готової продукції. Залежно від особливостей суб'єкти ринку, що вступають товарообмін, вони формують, забезпечують державу та кооперативну торгівлю всіма видами

агропромислової продукції або входять у більш складну систему товарообігу, як наприклад агропромислові біржі.

Характерною особливістю формування ринкових відносин полягає в тому, що сільськогосподарське виробництво більше ніж яка небуть інша галузь залежить від стабільності ринкової кон'юнктури, а продовольчий ринок найуразливіший з соціальної точки зору, оскільки його розвиток безпосередньо пов'язаний з платіжопроможністю населення. Слід підкреслити, що вона протягом всього періоду реформування, економіка постійно знижується. Мотиваційний потенціал ринкової поміж ще недостатньо стимулюється через відносини власності, розподілу, виробничі затрати, собівартість, рентабельність, цінт, прибутки та інші стимули.

Заперечною стадією обігом товарів є торгівля і без неї ринок функціонувати не може. Вона представляє собою продаж товарів, населенню, переробним підприємствам і установам для виробничого споживання. Основними формами торгівлі є приватна, кооперативна і державна. Протягом останнього часу у зв'язку з роздержавленням і приватизації майна, розширенням приватного сектору економіки все більших масштабів набирає приватна торгівля. Вона включає продаж товарів через мережу роздрібних торгових ринків, підприємств громадського харчування. Отож товар з ????? тривалістю існує ще і кооперативно, яка базується на кооперативній, колективній та інших суспільних формах власності які ще існують у нашій державі. Торгівля у такій формі здійснює переважно споживча корпорація. Однак перехід до ринкової економіки період, коли ще в державній власності, залишається ще земля, фабрики і заводи домінуючою залишається ще державна торгівля яка забезпечує обмін товарів та економічні зв'язки між виробництвом і споживанням, між окремими галузями і підприємствами, яка між окремими регіонами кожної країни. Державна торгівля – це форма обміну за якої обіг товарів та просування їх сфери виробництва у сферу споживання відбувається на основі ринку через продаж і купівлю. Виникла торгівля з появою товарного виробництва і найбільшого розвитку досягла в

умовах капіталізму, коли товарне виробництво стає можливим і у сферу обміну залучається все більша частина валового суспільного продукту, створюється внутрішній і зовнішній ринок. Торгівля перетворюється у невід'ємну частину суспільного виробництва. Фінансовий результат торгівлі – торговельний прибуток. Це частина додаткової вартості, яку товаровиробники віддають торговцям за реалізацію своїх товарів, він визначається середньою нормою прибутку. Отже торговець одержуючи середню норму прибутку джерелом, якої є додаткова вартість створена у матеріальному виробництві формує свій торговельний капітал. Це частина суспільного капіталу, яка перебуває у двох формах товарно-торговій і грошово торговій.

Торгівля не може розвиватися без підприємництва і бізнесу. Ці поняття ідентичні між собою, які означають діяльність окремих осіб, підприємств чи організацій спрямованих на розвиток виробництва і торгівлі, або надання послуг обміну на інші товари чи послуги. Бізнес або підприємництво відбувається у відповідному середовищі: географічному, економічному, технологічному, соціально-культурному, нормативно правовому, ринковому та іншому. Географічне середовище характеризує природні умови і ресурси і їх територіальне поєднання. Тому розвиток бізнесу і підприємництва має дуже великі регіональні особливості і зумовлює необхідність. В агропромисловому комплексі, де на розміщення спеціалізацію сільськогосподарського виробництва формуються зони і райони товарного виробництва зерна, цукрових буряків, соняшнику, ллянопродукції, картоплі, городини закритого і відкритого ґрунту, плодів, ягід, винограду, м'яса яловичини і свинини, молока, вовни, яєць і продуктів їх переробки. В зонах і районах масового виробництва товарної продукції, землеробства і тваринництва формуються торгові біржі, компанії та інші торгуючі організації, які торгують як на внутрішньому так і на зовнішньому ринках.

Економічна ситуація визначає сприятливість середовища для розвитку бізнесу і підприємництва. В залежності рівня розвитку економіки,

економічної ефективності функціонування його різних галузей, обсягів виробництва продукції, її собівартості і рентабельності формуються товарні маси продукції які є предметом бізнесу і підприємництва. І чим більше товарної маси, чим дешевше вона обходиться тим більша сфера бізнесу і підприємництва. Економіка кожної країни чи регіону визначає масу товарної продукції, її структуру, наявність робочих місць, рівень оплати праці, покупну спроможність населення та місткість ринку.

Бізнес і його учасники діють в межах правового поля і чим воно сприятливіше для їх розвитку, тим інтенсивніше розвивається торгівля. Розвиток бізнесу має регламентуватися законами про біржі, торгові палати, якість товарів і послуг тощо. Технологічне середовище визначає рівень технологізації, автоматизації і комп'ютеризації підприємницької діяльності та здійснення торгових операцій.

Ринкове середовище пов'язане насамперед з місткістю ринку, його платоспроможністю населення, можливостями ринкового капіталу і його використання для розвитку ринкової торгівлі.

Розвиток бізнесу і підприємницької діяльності ґрунтується на плануванні і прогнозуванні ділової активності. Для цього складаються насамперед бізнес плани – документи які містять систему взаємозв'язаних в часі і просторі та узгоджених між собою показників підприємницької і господарської діяльності.

Ефективне функціонування ринку, розвиток бізнесу і підприємництва неможливі без існування маркетингу, що в перекладі з англійської мови (marketing, market) ринок, збут. Маркетинг – це підприємницька діяльність на ринку зорієнтована на проходження товарів і послуг від виробника до споживача. У більш широкому розумінні маркетинг – це система теоретичних, методологічних положень і практичних знань, що допомагають оптимізувати відносини між виробництвом товарів і послуг та іншими споживачами.

З маркетингом тісно пов'язано менеджмент у переводі з англійського management – управління. Це сукупність принципів методів, засобів і форм управління виробництвом, переробкою і реалізацією готової продукції з метою одержання максимального прибутку. Іншими словами менеджмент науково-практична діяльність спрямована на узгодження виробництва народногосподарських потреб у різних видах продукції, для приведення в дію усіх резервів і можливостей розвитку економіки і досягнення поставленої мети.

Теорія і практика менеджменту базується в основному на трьох основних підходах: традиційному, системному і ситуаційному. При традиційному підході перевага надається розробці універсальних принципів управління. До них слід віднести: владу і відповідальність за результати виробництва, його організацію, поділ праці, узгодженість результатів, підпорядкованість особистих інтересів загальним, винагороду за працю, ієрархію, централізацію, порядок і справедливість, постійність персоналу.

При системному підході менеджмент розглядається як управління системами, особлива увага приділяється вивченню її складових та їх взаємодії в системі всього агропромислового комплексу. Управління розглядається як процес узгодження, збалансування і взаємопов'язаного розвитку усіх складових агросистеми, які у своїй сукупності забезпечують її ефективне функціонування АПК. Воно включає постійне удосконалення його функціонально-комплектної і територіальної структури збалансування усіх його галузей і основних складових елементів, розвиток і поглиблення інтеграційних процесів, комбінування, комплектування і кооперування сільськогосподарського і промислового виробництва, регулювання економічних взаємовідносин між сільськогосподарськими підприємствами, економічне стимулювання постійного нарощування виробництва продукції, формуванням ринків її збуту, сприятливого економічного середовища для розширення відтворення.

Ситуаційний підхід базується на тому, що менеджмент має враховувати економічну ситуацію, в залежності від неї застосовуються різні методи і прийоми управління, які можна використати для кожної конкретної ситуації. В умовах аграрної кризи, великого спаду виробництва, зниження його економічної ефективності, порушення економічних зв'язків і зростанням дисбалансу між виробництвом сировини і виробничими потужностями підприємств м'ясної промисловості основним завданням має бути забезпечення прискореного виходу тваринницько-промислового комплексу з кризової ситуації. В цих умовах все більшого значення набуває не тільки оперативне, але і стратегічне управління економікою і організацією виробництва, економічних зв'язків і торгівлі, котре спирається на людський фактор, орієнтує на досягнення мети в довгостроковій перспективі. Його можна розглядати як сукупність таких взаємопов'язаних процесів: аналіз і оцінка економічної ситуації у тваринницько-промисловому комплексі і основних причин кризової ситуації; аналіз і оцінка агро ресурсного потенціалу і ресурсної забезпеченості тваринницько-промислового комплексу; визначення основних завдань і мети його розвитку на далеку перспективу; мобілізація всіх резервів і можливостей для її досягнення; вибір стратегії і тактики реформування тваринницько-промислового комплексу; планування і прогнозування перспективних показників виробництва і реалізації готової продукції; пошук ринків збуту; оцінка і контроль за виконанням управлінських рішень.

Таким чином, агро-промисловий комплекс представляє собою досить складну територіально-виробничу систему, в якій взаємообумовлене і взаємозв'язане поєднання галузей промислового і сільськогосподарського виробництва на конкретній території, основне завдання якої полягає в максимальній забезпеченості населення високоякісними, калорійними і дієтичними продуктами харчування.

Функціонально-компонентна і територіальна структура територіально-промислового комплексу підпорядкована максимальному залученню до

виробництва усіх природних, матеріально-технічних і фінансових ресурсів агропромислового виробництва з метою стабільного нарощування виробництва продовольчої продукції, поліпшення харчування населення, підвищення його життєвого рівня і добробуту.

Розвиток агро-промислового комплексу є результатом поглиблення суспільного і територіального поділу праці, постійного удосконалення територіальної організації агропромислового виробництва, розміщення галузей сільськогосподарських культур і територіальних підприємств, формування зон і районів товарного виробництва тих видів продукції для яких вони мають найкращі природньо-економічні умови і які обходяться їм найдешевше.

Розвиток агропромислового комплексу, в тому числі і тваринницько-промислового базується на інтеграції, комбінуванню комплексуванні і кооперуванні сільськогосподарського виробництва, формуванні галузевих і міжгалузевих територіально-виробничих комплексів, різного рангу спеціалізованих агро формувань, які у своїй сукупності утворюють агропромисловий комплекс.

Функціонально компонентна територіальна структура агропромислового комплексу має бути спрямована на максимальне залучення до виробництва місцевих природних, сировинних, матеріально-технічних і трудових ресурсів з метою максимального збільшення виробництва агропромислової продукції, повного забезпечення нею потреб населення, заповнення місткості внутрішнього і зовнішнього ринку.

Розвиток сільськогосподарського виробництва має базуватися на кооперативних засадах. Об'єднання сільськогосподарських підприємств і господарств в кооперативи з метою об'єднання зусиль для стабільного нарощування виробництва сільськогосподарської продукції. Кооперація — це процес добровільного об'єднання зусиль і ресурсів сільськогосподарських підприємств і господарств, зацікавлених у досягненні максимальних соціально-економічних результатів, які можуть отримати при об'єднанні

спільних зусиль і групових дій. Таким чином ці спрямовані дії сільських товаровиробників, об'єднаних спільними економічними інтересами, складають основну суть процесу кооперації.

Розвиток агропромислового комплексу має бути тісно пов'язаним з розвитком товарно-грошових відносин, ринку агропромислової продукції, його кон'юнктури, місткості, попиту і пропозиції, купівельної спроможності населення, роздрібних і оптових цін. В умовах переходу до ринкової економіки оптимальне поєднання ринкових регуляторів, планових і адміністративних методів управління набуває особливо важливого значення.

7.3. Державні і ринкові механізми регулювання розвитку

АПК.

Перехід від планової до ринкової економіки пов'язаний з необхідністю прискореного розвитку аграрного сектору економіки, стабільного нарощування виробництва продовольчих товарів, максимальне насичення ними внутрішнього ринку, збільшення експортного потенціалу продовольства, максимальне забезпечення населення продуктами харчування. Ринок – могутній каталізатор ділової активності людей, їх стимул до виробництва, підприємництва і бізнесу. Однак здійснюючи економічні реформи і переходячи до ринкової економіки ми поки що рухаємось у протилежному напрямі, повертаючись до первісних джерел безкоштовного, найдавніших торгових операцій обміну товарів без участі грошей. Внаслідок товарно-грошового дефіциту появляється бартер. У зв'язку із цим проблема регулювання товарно-грошових відносин, на основі максимального врахування дії закону вартості, розширеного відтворення нарощування товарообігу і нагромадження капіталу для подальшого розширеного відтворення набирає особливо важливого значення. Тому не тільки одні ринкові регулятори повинні стимулювати розвиток агропромислового виробництва але і державно-адміністративні. Слід відзначити, що в країнах з ринковою економікою товарне виробництво і ринок розвивалися тисячоліттями тобто з появи на світ грошей. За цей величезний історичний період ринок пройшов довгий і складний шлях свого розвитку від простих форм товарообігу, річ на річ (бартеру), до сучасного величезного товарообігу через торгівлю. Однак і в сучасних умовах високорозвинені економічні держави впливають на кон'юнктуру ринку. Зокрема Китай, Японія, США, країни Західної Європи через свою протекціоністську, фінансово-кредитну, цінову, інвестиційну, дотаційну, страхову і митну політику стимулюють розвиток агропромислового виробництва і агро бізнесу. Проте в Україні перехід до ринку відбувався без достатнього впливу на нього держави. Гріх проте поскаржитися, що наша держава не має ринку. Проте він у своїй більшості це дуже примітивний і спекулятивний, який

деформує товарно-грошові відносини, відштовхує маси людей від ринкової торгівлі. Поки що вона супроводжувалась постійним зростанням цін на продовольчі товари, зубожінням населення і зростанням продовольчого дефіциту. Це підриває довіру народу до економічних реформ, переходу до ринкової економіки і розширення товарного виробництва.

Найбільш важливе значення для розвитку аграрної політики мають інвестиції в основний капітал тобто капітальні вкладення у сільське господарство. З 1990 року по 2000 рік вони зменшилися в порівняльних цінах 1996 рокеу з 11799 до 496 млн. Грн.. або у 2,1 рази. Якщо в 1990 р. Питома вага капітальних вкладень в цю галузь становила 21,3% то у 2000 р. – тільки 3,7%.

Таблиця 55

Інвестиції в основний капітал сільського господарства в порівняльних цінах (млн.. грн..)

Роки	Інвестиції в основний капітал	За формами власності			
		державна	комунальна	колективна	Міжнародних організацій та приватних осіб
1985	8339	4093		4246	
1990	11799	4455		7344	
1995	1296	382	9	872	
1996	978	207	8	750	
1997	806	104	12	665	
1998	611	68	5	502	
1999	560	86	4	446	6
2000	496	57	4	342	8

В результаті зменшення капітальних вкладень у сільське господарство зменшилося оновлення основних виробничих фондів, припинилося будівництво зрошувальних і осушувальних меліоративних систем, корінне поліпшення лук і пасовищ, скоротилися масштаби хімічної меліорації земель і удобрення ґрунтів. Частина АПК у капітальних вкладеннях в економіку України з кожним роком зменшується.

Протягом останнього часу намітилась чітка тенденція до зменшення суми капітальних вкладень в АПК і їх частки у всіх капітальних вкладеннях в економіку України. Цілком природно, що вона зумовила зменшення виробництва всіх видів агропромислової продукції і загострення продовольчої проблеми.

Таблиця 56.

Частина АПК у капітальних вкладеннях в економіку України, у відсотках

Показники	Роки				Зміни (+-) у порівнянні	
	1991	1995	1998	1999	1991	1998
Капітальні вкладення в економіку України	100	100	100	100	100	100
В тому числі:						
В агропромисловий комплекс	39,26	23,52	16,59	14,65	24,61	8,92
Сільське господарство	22,63	8,06	5,03	4,14	18,49	0,89
Переробні галузі промисловості	5,56	5,70	6,36	6,91	1,35	0,55
Соціальна сфера	8,87	8,64	4,57	2,67	-6,20	-1,9

В розрахунку на сектор сільськогосподарських угідь капітальні вкладення у сільське господарство зменшилися за цей час з 290 до 13 грн., а на одного жителя з 391 до 36 грн. (у порівняльних цінах 1996р.). У зв'язку із зменшенням капітальних вкладень знизилась продуктивність і економічна ефективність використання аграрно-ресурсного потенціалу, вступив в силу закон спадної родючості ґрунту, результатом якого є постійне зниження врожайності сільськогосподарських культур.

Отже, головне завдання державної інвестиційної політики має полягати в тому, щоб відшукати додаткові джерела капітальних вкладень і забезпечити їх оптимальний розподіл. На сьогодні держава не може виділити великих коштів на розвиток меліоративного будівництва і корінне поліпшення земель. Але ті обмежені ресурси необхідно направити насамперед на розвиток агрохімічного

комплексу, розширення масштабів удобрення земель з тим, щоб уже в найближчі роки домогтися значного підвищення врожайності сільськогосподарських культур. В продовж останніх десятиріч в Україні проводились крупно «масштабні роботи по гідротехнічній меліорації земель. На Україні було осушено 3,2 і зрошено більше 2 млн. га сільськогосподарських угідь, які забезпечували гарантовані і стабільні врожаї сільськогосподарських культур. Однак протягом останніх років меліоративні системи почали виходити з ладу, а осушені і зрошувальні землі повертатися у попередній стан. Щоб не допустити деградації великої кількості земель необхідно направити капітальні вкладення на модернізацію і оновлення меліоративних систем.

В перспективі при умові підвищення ефективності аграрного виробництва капіталовкладення можна буде направити більше на оновлення основних виробничих фондів і індустріалізацію сільськогосподарського виробництва.

Фінансове становище господарств - одна із найгостріших проблем аграрної економіки, яку теж ще не вдається розв'язати. Недосконалість фінансово-кредитної і податкової системи, відсутність механізмів регулювання цін, дуже великий їх диспаритет ускладнюють можливості виходу агропромислового комплексу з кризової ситуації. Господарства фактично позбавлені доступу до кредитів. Комерційні банки настільки підвищили відсоткові ставки, а промислові підприємства – ціни на промислові засоби виробництва (трактори, сільськогосподарські машини і обладнання) і предмети праці (мінеральні добрива, хімічні меліоранти, пестициди, гербіциди, комбікорми, мікро біологічні добавки, пальне, мастильні та інші матеріали), що це призвело до великого занепаду сільськогосподарського виробництва. Держава, суспільство, економічна наука не спромоглися виробити і здійснити чітку, цілеспрямовану, фінансово-економічну політику, яка б забезпечила високоефективне функціонування економіки. Одним із негативних чинників, які негативно впливають на розвиток аграрної економіки є недоступність господарств до кредитів через дуже високі відсоткові ставки комерційних банків. В той же час досить тривалий період позичкового капіталу в обігу, дуже велика залежність сільськогосподарського виробництва

від природних умов і капризів природи, великий ризик в одержанні високих і стабільних врожаїв сільськогосподарських культур, а відповідно і високих доходів і можливість своєчасно розплатитися з боргами змушують господарства обходитись без позик у банках. До того ж вони припинили видачу довгострокових кредитів для капіталовкладень у гідротехнічну, хімічну і біологічну меліорацію земель. Отже, держава має примусити комерційні банки видавати короткострокові кредити господарствам на пільгових умовах по знижених відсоткових ставках з врахуванням особливостей сільськогосподарського виробництва і його територіальної організації.

Стихійний, не регульований перехід до ринкової економіки призвів до великої деформації, порушення еквівалентності між промисловістю і сільським господарством між містом і селом. Відомо, що ціна виробництва продукції дорівнює витратам на її виробництво та середньому прибутку, ціна навколо якої коливаються ринкові ціни. В умовах переходу до ринкової економіки промислові підприємства в десятки разів підвищили ціни на свої види продукції понад їх реальну вартість, в той час, коли сільськогосподарські підприємства і господарства не змогли у стільки ж разів підвищити ціни на промислові засоби виробництва і предмети праці, які використовуються в сільському господарстві були у 5-8 разів більшими ніж на сільськогосподарську продукцію, що позбавило можливості сільськогосподарських товаровиробників перейти на індустріальні високо інтенсивні методи господарювання (Таблиця 57.)

Таблиця 57.

Індекси цін на промислову продукцію і тарифи на послуги, які використовуються у сільському господарстві (грудень від грудня попереднього року у відсотках)

Показники	Роки					
	1995	1996	1997	1998	1999	2000
Сукупний індекс витрат на виробництво сільськогосподарської продукції	3,2	129,0	101,0	124,0	130	
В тому числі	3	130,5	103,1	131,7	126,4	132,4

Матеріально-технічні ресурси	3,5	135,9	113,3	122,2	117,2	116,8
З них						
Трактори і сільськогосподарські машини	3,5	135,9	113,3	122,3	117,5	116,6
Автомобілі	3,1	125,5	104,6	112,2	101,5	126,6
Норми промислового виробництва	5,2	188,3	102,0	101,5	146,4	131,6
Мінеральні добрива та хімічні засоби захисту рослин	2,7	131,7	98,0	151,6	109,0	124,3
Нафтопродукти	2,4	111,2	99,9	150,3	178,2	163,7
Спектоалергія	3,1	104,2	100,6	180,2	92,4	109,6
Паливо	2,3	107,7	105,1	132,4	113,5	125,6
Будівельні матеріали	2,9	122,0	101,6	126,2	114,6	120,2
Лісо- і пиломатеріали	3,3	127,1	103,6	118,6	120,7	112,7
Шини та гумотехнічні вироби	2,8	108,9	107,1	95,3	108,0	119,2
Інші ресурси	3,5	152,2	99,7	93,8	129,9	168,4
Матеріальні ресурси сільськогосподарського виробництва	1,5	110,0	101,3	110,3	108,6	100,3
Тарифи та цінники на послуги	4,7	144,7	97,9	106,8	102,4	100,4
Оплата праці	3,7	121,7	129,1	107,7	127,1	135,2
Оплата за банківський кредит (відсотки)	0,6	53,7	90,7	219,8	81,7	71,7
До попереднього року						
Сукупні індекси витрат на виробництво сільськогосподарської продукції	5,3	177,6	111,9	108,6	125,7	131,9
В тому числі						
Матеріально-технічні ресурси промислового виробництва	5,7	171,4	112,0	110,5	132,3	137,4

Аналіз і оцінка цінової ситуації свідчить про постійне зростання цін на сільськогосподарські машини і обладнання, транспортні засоби, мінеральні добрива, хімічні меліоранти, пестициди і гербіциди, паливо-мастильні та інші матеріали, електроенергію і послуги, які надаються сільському господарству. При чому індекс цін на них зростає набагато швидше ніж на сільськогосподарську продукцію, що призвело до великого диспаритету цін на промислові засоби виробництва і предмети праці, що використовуються у сільському господарстві.

Індекси цін на всі промислові засоби виробництва зростають набагато швидше ніж на сільськогосподарську продукцію. Через це цінові механізми працюють не на користь сільського господарства, що призвело до його великого занепаду.

Цінові механізми відіграють найбільш важливе значення у відтворювальних процесах макро і мікроекономічних рівнів у досягненні ефективної структурної рівноваги і збалансованого розвитку агропромислового комплексу. Тому проблемам цінової політики держава повинна надавати особливо важливого значення. Вона повинна бути спрямована на створення однаково-сприятливих умов для розширеного відтворення у всіх галузях господарського комплексу, забезпечення еквівалентності обміну між ними, максимальне насичення ринку товарами, створення конкурентоздатного середовища, розвитку підприємства і агро бізнесу, унеможливлення одержання надприбутків за рахунок роздування цін понад реальну вартість товарів. Враховуючи цінову ситуацію, що склалася, держава мусить знайти можливості фінансової підтримки сільськогосподарських товаровиробників, вжити оптимальних заходів відносно тих промислових підприємств, які понад міру реальної вартості своїх товарів, завищують ціни і наживаються на зубожінні селян і внести суттєві корективи у політику цін.

Більшість підприємств, підпорядкованих Міністерству аграрної політики, відчуває гостру потребу на фінансування інвестицій. Основним джерелом фінансування капітальних вкладень у сільському господарстві є амортизаційні відрахування. Однак протягом останніх років інфляція з'їдала всі амортизаційні кошти, а постійне зростання цін на промислові засоби виробництва і предмети праці унеможливило їх придбання господарствами. Мізерних прибутків господарств не вистачає для інвестування капітальних вкладень на придбання сільськогосподарської техніки, будівництво виробничих об'єктів, осушувальних і зрошувальних меліоративних систем, корінне поліпшення лук і пасовищ, закладку нових садів і виноградників та їх реконструкції. Лише в промисловості частка прибутку в джерелах фінансування інвестицій переважає. Лише в 1999р.

частка амортизації дещо зросла, а прибутку значно зменшилася (крім промисловості. Таблиця 58

Таблиця 58

Структура джерел фінансування капітальних вкладень (інвестицій) використаних підприємствами Міністерства агрополітики.

Показники	Всі галузі	В тому числі					
		Сільське господарство	Промисловість	Заготівля	Будівництво	Обслуговування	Торгівля
Джерела							
Амортизація	74,1	77,8	41,7	83,7	61,7	58,2	26,9
Прибуток	10,9	7,7	54,5	13,9	7,5	8,2	0,7
Бюджетні та позабюджетні кошти	3,0	2,0	1,6	-	16,7	12,2	22,2

Як джерело формування інвестицій бюджетні та позабюджетні кошти не мають суттєвого значення, їх частка скоротилася у всіх галузях. Обсяг затрат на фінансування капітальних вкладень у структурі коштів бюджету та позабюджетних коштів, з кожним роком зменшується. Тільки в 1999р. обсяг затрат на фінансування капіталовкладень на потреби підприємств Мінагропрому на 26, а в 2000р. на 41% у порівнянні з 1990р.

Відновлення повноцінного інвестиційного процесу в агропромисловому комплексі вимагає удосконалення політики амортизації з тим, щоб амортизаційні відрахування забезпечували постійне оновлення основних засобів виробництва і створення необхідних умов для забезпечення прибутковості сільськогосподарських підприємств і господарств; удосконалення економічних механізмів розвитку агропромислового виробництва, відновлення інвестиційної діяльності держави і фінансової підтримки господарств.

Для подолання диспаритету в цінах і нееквівалентності обміну сільського господарства з іншими галузями АПК держава протягом 1990-1994 рр. практикувала підтримку доходності господарств через ціни на сільськогосподарську продукцію. Про її ефективність можна судити з даних таблиці 59.

Таблиця 59
Ефективність державної підтримки і доходів колективних господарств системи Мінагрополітики України

Роки	Частка державної підтримки у виручці від реалізації сільськогосподарської продукції, %	Рівень рентабельності від реалізації сільськогосподарської продукції держави, %	
		Без підтримки	З підтримкою
1990	17,8	36,7	44,2
1991	19,6	49,0	60,9
1992	48,1	70,9	136,5
1993	26,3	98,7	133,2
1994	8,7	59,1	64,7
1995	-	-	5,2
1996	-	-	15,8
1997	2,7	-32,98	-22,91
1998	2,4	31,70	30,2
1999	1,8	24,30	22,8

З припиненням державної підтримки в кінці 1994р. через відсутність гарантованих цін та зниження купівельної спроможності населення значно знизився рівень рентабельності сільськогосподарського виробництва і галузь стала збитковою. У 1998-1999 рр. державна підтримка сільськогосподарських товаровиробників здійснювалася шляхом спрямування на ці ціни податку на додану вартість, що сплачується до бюджету переробними підприємствами за реалізовані молоко і молокопродукти, м'ясо і м'ясопродукти.

Розвиток аграрного сектору економіки і його фінансово-економічні результати у великій межі залежать від податкової політики. Вона повинна представляти собою сукупність науково-обґрунтованих заходів спрямованих на забезпечення фінансової стабільності держави, наповнення державного бюджету, нагромадження фінансових ресурсів для інвестування капітальних вкладень у розвиток господарства країни і підвищення життєвого рівня населення. Для припинення спаду і стабілізації аграрної економіки необхідна науково обґрунтована податкова політика яка б виходила із стану аграрного сектору економіки і особливостей сільськогосподарського виробництва. Податки представляють собою обов'язкові платежі в державний бюджет, що їх вносять

промислові і сільськогосподарські підприємства торгуючі і комерційні структури, а також окремі особи.

Слід відзначити, що до сьогоднішнього дня наша держава ще не спромоглася створити надійний і високоефективний податковий механізм із врахуванням особливостей сільськогосподарського виробництва і специфіки галузі, який забезпечував би їх прискорений розвиток і високоефективне функціонування аграрного сектору економіки. Окремі податки, такі як податок на додану вартість (ПДВ), відрахування у фонд ліквідації Чорнобильської катастрофи, соціального страхування та інші, лягають важким тягарем на сільських товаровиробників. Слід підкреслити, що сума податків нарахована господарствам далеко не відповідала їх фінансовим можливостям, а тому вони не змогли сплачувати їх у тих розмірах, які були їм нараховані. (Таблиця 60)

Таблиця 60.

Сплата податків і податкових платежів.

Роки	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000
% від нарахувань	90,6	78,0	61,5	55,1	40,9	38,2	44,5	69,7	63,4

Інститут аграрної економіки УААН. Агропромисловий комплекс України: стан, тенденції та перспективи розвитку. Інформаційно-аналітичний збірник (випуск 4). Київ - 2000р. с-549.

Так наприклад із загальної суми нарахованих податків господарствам в 1990р. змогли заплатити тільки 90,6%, в 1996р. - 40,9%, в 1997р. - 32%, в 2000р. - 63,4%. Податковий тягар в нашій країні сьогодні такий, що навіть у добре працюючих і рентабельних підприємствах не залишається коштів необхідних не тільки для розширеного але і простого відтворення. В 1996-2000 рр. сума нарахованих податків і обов'язкових платежів сільськогосподарських підприємств і господарств дорівнювала, а в багатьох випадках навіть далеко перевищувала суму заробітної платні працівників, а це означає, що половина валового внутрішнього продукту створеного в сільському господарстві передається у консолідований бюджетний фонд

через механізми податків і обов'язкових платежів. Отже діюча податкова система не враховує реального фінансового стану сільськогосподарських товаровиробників, гальмує розвиток простого і розширеного відтворення, не дозволяє нагромаджувати кошти для будівництва гідромеліоративних споруд, корінного поліпшення лук і пасовищ, удобрення ґрунтів хімічної і біологічної меліорації земель, придбання сільськогосподарських машин і обладнання, обмежує можливості використання досягнень науково-технічного прогресу. Отже нова податкова політика має бути спрямована на узгодження суми податків і обов'язкових платежів з фінансовими можливостями сільськогосподарських товаровиробників.

Важливе значення в системі заходів спрямованих на розвиток агропромислового комплексу має митна політика. В період кризи найбільшої деформації зазнав продовольчий комплекс. В результаті значно скоротилося виробництво продукції землеробства і тваринництва і всіх продовольчих товарів, їх ринок все більше наповнюється продовольчими товарами зарубіжних країн, здебільшого, це залежані, низькоякісні продукти харчування, які не знаходять збуту на світовому ринку. Тому зовнішня торгівля багатьох країн була переорієнтована на український ринок. Вітчизняні товари стали все більше витіснятися дешевими зарубіжними товарами. Тому проблема захисту внутрішнього продовольчого ринку від експансії зарубіжних країн стала як одна із важливих в економічній політиці держави. Назріла необхідність розробки і впровадження сукупності заходів спрямованих на захист внутрішнього продовольчого ринку від зовнішньої експансії. Плата за імпорт товарів повинна бути такою, яка б регулювала їх вплив на внутрішній ринок і давала можливість вітчизняним товаровиробникам конкурувати з зарубіжними. По мірі нарощування виробництва сільськогосподарської продукції і продовольчих товарів, насичення ними місткості внутрішнього ринку, митні платежі повинні зростати до тих розмірів, які б унеможливили конкуренцію зарубіжних товаровиробників з вітчизняними. Потенційні можливості агропромислового

комплексу країни настільки великі, що вона здатна наповнити місткість внутрішнього ринку всіма необхідними продовольчими товарами і ще виробляти їх велику кількість для реалізації на зовнішньому ринку.

Важливим напрямом економічної політики повинен стати протекціонізм. Реальні можливості агропромислового комплексу України настільки великі, що недалекому майбутньому вона може стати великим експортером продовольчих товарів на зовнішній ринок. Тому протекціонізм має забезпечити їх проходження на зовнішні ринки, їх пошук повинен вже тепер зайняти особливе місце у зовнішній торгівлі.

В умовах переходу до ринкової економіки вступають в силу її закони. Завдання економічної науки полягає ґрунтовного дослідження та розробити наукові основи державної політики. В кожній конкретній галузі економіки вони мають свої особливості. В аграрному секторі, коли земля і всі засоби виробництва стають приватною власністю, предметом купівлі і продажу, коли в силу вступає конкуренція, боротьба за вигідні умови виробництва продукції і її збуту, коли вирішальне значення у стимулюванні розвитку виробництва набувають гроші, ціни, прибутки розвиток аграрного сектору набуває особливого характеру і змісту. Роль і значення економічної політики держави полягає в тому, щоб усі ринкові регулятори розвитку аграрного сектору економіки спрямувати в такому руслі, який забезпечував би найкращі економічні умови для його прискореного виходу із кризової ситуації, розширеного відтворення стабільного нарощування продукції землеробства і тваринництва, продовольчих товарів та підвищення життєвого рівня населення. Однак здійснення намічених програм переходу до ринкової економіки вимагає насамперед точного визначення до якої ринкової економіки ми повинні рухатися. Слід підкреслити, що товарне виробництво і ринок розвиваються тисячоліттями - з моменту виникнення загального вартісного еквіваленту, тобто від появи на світ грошової одиниці до сучасного динамічного ринку. Не зважаючи на економічні кризи занепаду і стагнації, ринкова економіка вивела багато країн світу в числа економічно найбільш розвинених. США, Японія, Китай, країни Західної Європи

і навіть деякі країни третього світу досягли найбільшого економічного злету. Вивчення їх досвіду матиме важливе значення і для нашої країни. Ринкові відносини, які включають обіг товарів, капіталів, валютних ресурсів, праці, природних багатств стали найбільш стимулюючим чинником розвитку економіки цих країн. Тому перехід до ринку є цілком оправданим. Однак ринок не може розвиватися стихійно. У всіх державах в яких ринкова економіка дала найбільші результати держава управляла ринком. В арсеналі кожної держави є дуже багато важелів через які вона може стимулювати розвиток товарного виробництва і обіг товарів на ринку. Мистецтво управління ринком полягає в тому, що використовуючи ті чи інші важелі чи регулятори (інвестиції, фінанси, кредити, ціни, податки, митні платежі та інші) держава може стимулювати розвиток товарного виробництва, регулювати товарно-грошові відносини і зовнішньоекономічні зв'язки. Головна економічна функція держави повинна полягати насамперед в управлінні економікою, виробництвом товарів, їх реалізацією на внутрішньому і зовнішньому ринку. Класична теорія ринку і механізми діяння його законів загальновідомі. Однак особливості економіки кожної держави, її природні умови, географічне положення, структура матеріального виробництва, його розміщення і спеціалізація настільки різноманітні, що вимагають розробки нових теоретичних положень, стратегічних концепцій, раціональних рішень стосовно особливостей кожної країни. Україна має свої особливості розвитку економіки, її реформування і виходу із кризової ситуації, які обумовлюють необхідність власної економічної політики, стратегії і тактики економічних реформ і переходу до ринкової економіки. Основна її суть має заключатися в тому, що на основі нових теоретичних положень, досвіду зарубіжних країн забезпечити динамічний і стабільний розвиток нашої країни.

Розділ VIII. УДОСКОНАЛЕННЯ ВІДНОСИН ВЛАСНОСТІ ТА ФОРМ ГОСПОДАРЮВАННЯ В АГРАРНОМУ СЕКТОРІ

Найголовнішим у суспільних відносинах є питання власності, від формування яких залежить розвиток держави, добробут народу.

Високий рівень усупільнення власності, притаманний державній власності, недостатньо зацікавлює працюючих, які створюють матеріальні блага, багатство держави.

Великий давньогрецький філософ і вчений Аристотель (384-322 рр., до н. е.) підтримував приватну власність. Розглядаючи питання розвитку держави, писав: "Справа в тому, що слід вимагати відносної, а не абсолютної єдності як сім'ї, так і держави. Якщо ця єдність зайде надто далеко, то і сама держава буде знищена; якщо навіть цього і не станеться, все-таки така держава на шляху до свого знищення стане державою гіршою."

Особливо він наполягав на необхідності приватної власності для землеробів: „чи повинна у землеробів власність бути спільною, чи у кожного приватною, рівно як повинна чи не повинна бути у них спільність жінок і дітей”.

Що стосується суспільної власності, то він визначав способи користування нею: "Власність повинна бути тільки у відносному розумінні, а взагалі —• приватною. Адже, коли піклування про неї буде поділено між різними людьми, серед них щезнуть взаємні нарікання навпаки, з'явиться більша вигода, оскільки кожен буде із сумлінням ставитися до того, що йому належить." Історичний досвід Східної і Західної Німеччини, Північної та Південної Кореї, . Фінляндії, Китаю) свідчить, що значно вищої ефективності досягає виробництво, засноване на приватній власності.

Удосконалення форм власності і господарювання є одним з основних напрямів проведення аграрної реформи в сучасних умовах. Невідповідність

форм господарювання, які будувалися на монополії колгоспно-радгоспної системи організації виробництва та державній власності на землю, майно і вироблену продукцію давала державі можливість нав'язувати економічні відносини, які не заінтересовували працюючих на землі в результатах своєї праці. Це стало причиною незадовільного стану в сільському господарстві.

Розвиток форм господарювання значною мірою залежить від форми власності на засоби виробництва та вироблену продукцію. Досвід переконує, що без приватної власності на засоби виробництва, в тому числі і землю, неможливо домогтися відповідальності, стимулювати ініціативу, забезпечити економічну заінтересованість працюючих. Із опитаних 1600 сільських мешканців (лютий 1996 р.) приватну власність на землю підтримали 50,6%, висловились негативно — 23,1%, не визначились...—-. 26,1%. Серед 122 фермерів перевагу придатній власності на землю надали 70%, решта — за довічне успадкування володіння і постійне користування.

Приватна власність на землю в Україні була заборонена, навіть вводився мораторій. Вперше вона була введена Законом України "Про селянське (фермерське) господарство" у грудні 1991 р. (с.109)*.

Окремі громадяни жалкують за минулим, мотивуючи це тим, що зараз в умовах перебудови менше виробляється продукції, а колись більше. Необхідно чітко усвідомити, що повернення до минулого — це шлях у безвихідь. У найсприятливішій за погодними умовами 1982-1985 рр. продуктивність праці у сільському господарстві України була на порядок нижча, ніж у передових країнах світу.

Отже, об'єктивно виникла потреба реформування аграрних відносин. Необхідно дотримуватись одного з найважливіших правил демократи, яке передбачає, що кожний вільний громадянин вільної України має право вільно вибирати сферу своєї трудової діяльності, бути власником засобів виробництва, в тому числі землі та виробленої продукції.

Донедавна сільськогосподарське виробництво України ґрунтувалося на двох формах господарювання, які різнилися відносинами власності на засоби виробництва, землю, вироблену продукцію. Основою першої форми була, суспільна праця і суспільна власність на засоби виробництва і вироблену продукцію. До неї належали колгоспи, радгоспи та інші державні і міжгосподарські сільськогосподарські підприємства. У І 986-1990рр. в їх користуванні було майже 94% сільськогосподарських угідь України які були власністю держави.

Друга форма господарювання ґрунтувалася на індивідуальній, або сімейній праці, особистій власності на засоби виробництва, майно і продукцію, а земля знаходилася в постійному користуванні. Вона охоплювала особисті підсобні господарства населення; На 6% сільськогосподарських угідь ці господарства виробляли 26% валової продукції, в тому числі 20,8% — рослинництва, 30,5% — тваринництва, або у розрахунку на 100 га сільськогосподарських угідь — відповідно на 520, 188 та 332 тис. крб.: (у порівнянних цінах 1983 р.), тоді як у громадському секторі - відповідно на 92, 45 і 47 тис. крб.

Викладене свідчить, що більш ефективне використання землі забезпечували підсобні господарства населення. Виходячи з цього, одним з напрямів реформування громадських господарств має бути часткова передача землі для розширення цих господарств, призначення яких полягає в задоволенні перш за все власних потреб у продуктах харчування. Вирішуючи продовольчу проблему, вони виконують не тільки економічну, а й найважливішу соціальну функцію. При цьому без великих капітальних вкладень вони дають можливість збільшити виробництво продовольства, в тому числі і таких продуктів, яким з тих чи інших причин не приділяється достатньої уваги в крупних колективних господарствах.

Забезпечується і соціальний ефект, оскільки через них в ці господарства може бути залучена до трудової діяльності основна маса

сільського населення, зберігається звичний трудовий спосіб життя, прищеплюється дітям любов до землі, до сільськогосподарської праці.

Розвиток виробництва в особистих підсобних господарствах населення, крім забезпечення власних потреб громадян у продуктах харчування, може стати і важливим фактором зменшення негативного впливу безробіття у перехідний період до ринкової економіки, поки на селі буде розвинена інфраструктура.

Для зміцнення цього сектора виробництва Кабінетом Міністрів України прийнято Декрет від 26 грудня 1992 р. "Про приватизацію земельних ділянок".

Ним передбачено передачу у приватну власність земельних ділянок, якими, користуються громадяни. Для розвитку індивідуального житлового будівництва Земельним кодексом передбачено надання у сільській місцевості земельних ділянок розміром 0,25 га, а в селищах ,міського типу — 0,15 га, садівництва і городництва — відповідно 0,12 і 0,15га, дачного будівництва — 0,10 га. Крім того, для розширення особистого підсобного господарства передбачено надання сільськогосподарських угідь для користування громадян до 1-2 га для сінокосіння та випасу —• до 1 га (Земельний Кодекс України) (с.78).

На кінець 1995 р, площа земель в особистих підсобних господарствах населення зросла до 5,59 млн. га, або 13,7% від загальної кількості сільськогосподарських угідь. Ними вироблено 45,5% валової продукції, з яких 41,6% — рослинницької і 49,6% — тваринницької.

Курс аграрної реформи на розвиток підсобних господарств населення виправдовує себе.

Розглядаючи перспективу розвитку підсобних господарств населення необхідно враховувати думку їх господарів. Із опитаних в Україні 1660 власників підсобних господарств, розташованих у сільській місцевості, 635 (38,14%) бажають збільшити свої земельні ділянки, 868 (52,13%) — не бажають, а 162 (9,73%) — вагаються. До 2 га хочуть розширити земельні

ділянки 534 чол., (32,7%), а понад 2 га , тобто стати фермерами, — 101 чол. (6,07%). Отже, третина опитуваних громадян бажають розширити свої підсобні господарства

Зростання обсягів виробництва продукції в особистих підсобних господарствах населення вимагає вирішення питання організації закупівлі у них продукції, використавши при цьому матеріально-технічну базу споживчої кооперації. Слід забезпечити ці господарства засобами малої механізації..

Якщо в селах і селищах орієнтовно є 8 млн. підсобних господарств, то слід очікувати зростання землеволодіння в цьому секторі виробництва на 1-1,5 га. Це можна здійснити за рахунок земель запасу, резервного фонду, земельних часток (паїв) членів КСП. Отже, в найближчій перспективі підсобні господарства населення матимуть близько 7 млн. га, або майже 17% - сільськогосподарських угідь України, що стабілізуватиме продовольче забезпечення.

Особливого значення набуває розвиток селянських (фермерських) господарств, організаційно-економічна основа і відносини власності в яких аналогічні підсобним господарствам населення: частина землі в розмірі земельної частки знаходиться у власності, решта — у постійному користуванні з правом викупу. Перевага фермерського господарства над підсобним - його більших розмірах і можливостях на цій основі застосовувати засоби механізації.

Отже, розміри земельних ділянок, як і форма власності, мають великий вплив на ефективність виробництва. На початку розвитку фермерства не слід допускати помилок при його формуванні. Необхідно, щоб фермерські господарства були раціональними в організаційно-економічному відношенні. Невеликі фермерські господарства важко комплексно механізувати, а обробити землю вручну силами однієї сім'ї неможливо Досвід країн Західної Європи свідчить, що ефективність виробництва значно вища там де розміри землекористування перевищують 100 га, у США - 400 га.

Наукова полеміка про переваги крупного господарства над дрібним ведеться століттями, хоча немає сумнівів щодо переваг першого. Проте шаблонний підхід до цього питання привів до гігантоманії в сільському господарстві, оскільки підвищення рівня концентрації та збільшення обсягів виробництва має певні межі ефективного функціонування, управління і вирішення соціальних проблем населення. Нами опрацьована методика, за якою визначені, раціональні розміри фермерських господарств, які становлять 300-400 га для господарств зернового напрямку, 25-50 - овочівницького, 30-60 — плодово-ягідного, 20-50 – виноградарського.

Досягти визначених оптимальних розмірів селянських (фермерських) господарств можливо двома шляхами: перший — надати фермерським сім'ям 250-400 га землі. Проте законом передбачено виділяти до 50 га ріллі і 100 га сільськогосподарських угідь (Закон "Про селянське (фермерське) господарство") (с.109), а в середньому по Україні фактично надано близько 22 га сільськогосподарських угідь. Тому фермерам можна орендувати землю у держави як із земель запасу, так і з резервного фонду, або в колективних сільськогосподарських підприємствах. Важливим резервом оренди є земельні частки (паї) громадян (Указ Президента України "Про оренду землі") (с.257).

Другим, не менш важливим шляхом, є кооперація. Кооперуватися можуть власники і користувачі земельних ділянок, земельних часток (паїв), майнових паїв, грошових внесків, окремі фермерські господарства (кооперативи по виробництву сільськогосподарської продукції, її переробки та реалізації, обслуговуванню, технічному забезпеченню, будівництву, та інші).

Успішна робота нових фермерських виробничих формувань залежить від їх організаційно-господарського влаштування. Вони повинні бути перш за все спеціалізованими, або створювати багатогалузеві господарства, розпоршуючи кошти і працю, економічно недоцільно.

Нині в Україні налічується понад 41 тис. селянських „(фермерських) господарств, площа сільськогосподарських угідь в яких становить 2753 тис. га.

Слід зазначити, що ефективність роботи селянських (фермерських) господарств ще невисока. Займаючи 7,2% сільськогосподарських угідь, у 2001р. вони виробили лише 3% валової продукції, з них 4,7 — рослинництва і 0,4% — тваринництва.

Такий стан виробництва у селянських (фермерських) господарствах пояснюється кількома, причинами. Перша — цим господарствам надано ділянки з земель запасу, до яких було включено найгірші землі Друга — недостатньо розвинута матеріально-технічна база, а ціни на сільськогосподарську продукцію не забезпечують прибутку для придбання ресурсів. Третя полягає в системі оподаткування, що змушує господаря офіційно не звітуватися про реальну, кількість виробленої продукції.

За нашими підрахунками приватний сектор у ближчій перспективі може займати 11,2 млн. га (7 млн. га — підсобні господарства населення і 4,2 млн. га — фермери), або 27% наявних в Україні сільськогосподарських угідь.

З метою розширення земельних ділянок для розвитку підсобних господарств населення і фермерства законодавством України передбачено безперешкодний вихід громадян з колективних сільськогосподарських підприємств із належними їм земельними частками (паями) і видачею Державного. акта на право приватної власності на землю (Земельний Кодекс України (с.78,), Закон України "Про селянське (фермерське) господарство" (с.109), Укази Президента України "Про невідкладні заходи щодо прискорення земельної реформи у сфері сільськогосподарського виробництва (с.253), "Про порядок паювання земель, переданих у колективну власність сільськогосподарським підприємствам і організаціям" (с. 255) "Про оренду землі" (с.257)). Щоб не порушувати цілісності землекористування, слід визначати черговість земельних масивів, де будуть виділятися в натурі земельні частки (паї) (с. 78, 107, 108, 109, 253,257,255,263, 270).

8.2. Реформування колективних господарств

Створюючи умови для розвитку підсобних господарств населення і селянських (фермерських) господарств, ми повинні мати на увазі, що основною формою господарювання на найближчі роки залишаються колективні і державні господарства. Проте існуючі організаційно-економічні умови їх роботи що ґрунтуються на державній чи колективній власності, не сприяють підвищенню заінтересованості кожного працівника в кінцевих результатах виробництва.

Тому без суттєвого реформування структури і економічних відносин, у колгоспах, радгоспах та інших сільськогосподарських підприємствах не можна забезпечити їх раціональне функціонування. Про це свідчать результати опитування громадян., Передбачають вкласти майнові і земельні паї в існуюче: (своє) господарство; 81,4% респондентів, з них передати в оренду;— 30,6, здати в оренду іншим підприємствам "чи особам в заставу банкам "4,6%; бути фермерами:"—6,7%, а для збільшення особистого підсобного господарства 7,3% . :

Реформування необхідно *вести в* напрямі поєднання переваг приватної власності на землю та інших засобів з колективною формою організації виробництва..

Існуючим законодавством передбачене право приватної власності на присадибні ділянки, фермерські наділи на земельні частки, які можуть одержати громадяни при виході з колективних господарств. Проте, тим хто залишається у колективних: господарствах, права приватної власності на землю не передбачено (с. 426, 435, 445, 454).

Ці питання врегулював Президент України; своїми Указами від 10.11.94 р. "Про невідкладні заходи щодо прискорення земельної реформи у сфері сільськогосподарського виробництва, (с.253) і від 8.08.95 р. "Про порядок паювання земель, переданих, у колективну власність сільськогосподарським підприємствам і організаціям" (с.255). Цими Указами передбачено:

- безплатну передачу землі у колективну та приватну власність для виробництва сільськогосподарської продукції на добровільних засадах, виходячи з того, що земля повинна належати тим, хто її – обробляє

поділ земель, які передано у колективну власність, на земельні частки (паї) без виділення їх у натурі і видачу документу — сертифіката на право приватної власності на земельну частку (пай);

- право розпорядження земельною часткою (паєм) яке може бути об'єктом купівлі-продажу, дарування, обміну, успадкування, застави;

- право безперешкодного виходу члена колективного господарства зі своєю земельною часткою (паєм) і виділення її в натурі в видачею Державного акта на право приватної власності на землю з відповідними правами розпоряджатися нею без зміни цільового призначення;

- проведення паювання земель радгоспів та інших державних сільськогосподарських підприємств після перетворення їх у колективні сільськогосподарські підприємства;

- рівні земельні частки (паї) для всіх членів підприємства у вартісному виразі і умовних кадастрових гектарах.

Після прийняття Указів земельна реформа прискорилася. Завершена передача земель від держави у колективну власність, громадянами України приватизовано понад 50% земельних ділянок, наданих їм для ведення особистого підсобного господарства, сформовано 6,2 млн. га земель запасу.

За методикою, розробленою Інститутом аграрної економіки разом із Держкомземом та іншими науковими установами і затвердженою Кабінетом Міністрів України, проведено; грошову оцінку земель сільськогосподарського Призначення, - ведеться - робота по паюванню (с.283, 316, 320, 327).

Реформування колективних сільськогосподарських підприємств полягає у наступному:

- протягом 2000-2001рр. слід завершити паювання земель, переданих у колективну власність сільськогосподарським підприємствам і

організаціям і видати власникам земельних часток (паїв) сертифікати на право володіння земельною часткою (паєм);

- паювання земель радгоспів та інших державних сільськогосподарських підприємств (крім земель підприємств, які залишаються в державній власності) здійснювати після перетворення їх у колективні сільськогосподарські підприємства і акціонерні товариства.. При цьому у державній-власності слід резервувати до 15% сільськогосподарських угідь;

- при створенні акціонерних сільськогосподарських товариств їх членам видаються майнові акції на суму майнового паю. Що стосується земельної частки (паю), то її слід обліковувати окремо у натуральному і грошовому виразі;

- у товариства з обмеженою відповідальністю, товариства з додатковою відповідальністю повні та командитні товариства-учасники вступають із своїми майновими і земельними частками (паями); приватно-орендні (приватні) підприємства створюються на базі селянських (фермерських) господарств, та , інших приватних господарських сформувань, які можуть орендувати земельні ділянки та земельні. ..частки, (паї) для ведення сільськогосподарського виробництва на договірних засадах;

- у сільськогосподарські кооперативи об'єднуються фізичні і юридичні особи ,на підставі вільного волевиявлення.; шляхом утворення нової юридичної особи з метою провадження сільськогосподарської діяльності та обслуговування переважно своїх членів;

- сільськогосподарська корпорація формується шляхом об'єднання недержавних сільськогосподарських підприємств будь-якої організаційно-правової форми, які утворені в процесі реформування структурних підрозділів в окремі юридичні особи. Управління в сільськогосподарських корпораціях здійснюється на демократичних засадах, а, їх учасників - за принципом "одна акція-один голос";

○ кожен член колективного сільськогосподарського підприємства, акціонерного та інших господарських товариств має право безперешкодного виходу з нього та одержання безкоштовно у приватну власність своєї земельної частки (паю) у натурі (на місцевості) та продати майнові акції. У випадку, коли двоє або більше членів виявлять бажання вийти; з цих формувань і об'єднати свої земельні частки і (паї) для спільного ведення сільськогосподарського виробництва або їх відчуження чи передачі в оренду іншим особам, належні, їм земельні частки (паї) виділяються за їх бажанням єдиним масивом;

○ власники земельних часток (паїв) мають право без згоди інших власників земельних часток (паїв); у повному чи частковому обсязі дарувати заставляти і передавати у спадщину, переуступати, продавати здавати в а оренду обмінювати; та іншим законним способом їх відчужувати;

○ сільськогосподарські акціонери та інші господарські товариства мають право здавати передане до статутного фонду майно в оренду, заставу, обмінювати або іншим способом розпоряджатися ним. Розпорядження земельними частками (паями) та земельними акціями здійснюється за згодою їх І власників. При виході з акціонерного та інших господарських товариств власник земельної частки (паю) має право одержати належну йому земельну частку (пай) в натурі (на місцевості) або за його бажанням її вартість;

○ у разі залучення акціонерними та іншими господарськими товариствами інвестицій їх частка визначається вартістю майна і землі, а частка інвестора.,— вартістю(його вкладу, у це товариство.

Отже, існуючі, законодавчі акти, а.. також врегулювання питань реформування колективних сільськогосподарських підприємств у раціональні господарські структури та забезпечення оренди земельних часток (паїв) дасть змогу у повному обсязі здійснити земельну реформу, трансформувати сільськогосподарське виробництво у найбільш ефективні господарські структури. Викладені положення повинні знайти відображення в установчих документах (с.426,435).

Особливу роль повинні відіграти різноманітні форми інтеграції в агропромисловому комплексі, тобто кооперування, об'єднання зусиль на стадіях виробництва сільськогосподарської продукції, її зберігання, переробки і реалізації "кінцевого продукту, Це дозволить більш кваліфіковано і комплексно управляти галузями АПК, дасть змогу на кожній стадії єдиного процесу "виробництво—покупець" забезпечити підвищення їх ефективності (с.381, 396, 410, 41.4).

8.3. РЕФОРМУВАННЯ ЗЕМЕЛЬНИХ І МАЙНОИІХ ВІДНОСИН ВЛАСНОСТІ

Перехід до ринкової економіки у сільському господарстві не може успішно здійснюватись без удосконалення земельних відносин у напрямі роздержавлення земель, зміни землевласників і форм господарювання.

Метою земельної реформи є створення умов рівноправного розвитку форм власності і господарювання на землі, формування багатокладної економіки, раціонального використання і охорони земель. Завдання реформи полягає у перерозподілі земель з одночасною передачею їх у приватну та колективну власність, а також у користування підприємствам, установам і організаціям. -

Для проведення земельної реформи створено відповідну правову базу, розроблено понад 20 законодавчих, нормативних, інструктивно методичних актів і документів, зокрема Земельний кодекс України (с.78), закони України: "Про форми власності на землю" (с.108), "Про колективне сільськогосподарське підприємство" (с.121), "Про плату за землю", "Про внесення змін і доповнень до Закону України "Про селянське (фермерське) господарство" (с. 109), Декрет Кабінету Міністрів України від 26 грудня 1992 р. "Про приватизацію земельних ділянок" (с.107), укази Президента: Українивід10 листопада 1994 року N 666 Про невідкладні заходи щодо прискорення земельної реформи-у сфері сільськогосподарського виробництва" (с.253), та від 8 серпня 1995 року N 720 "Про порядок

паювання земель, переданих у колективну власність сільськогосподарським підприємствам і організаціям (с.255)" та від 23 квітня 1997 року N337" Про оренду землі" (с.257), постанови Верховної Ради України від 18 грудні 1990 Р- "Про земельну реформу" (с.259) та від 13 березня 1992 р» "Про прискорення земельної реформи та приватизацію землі" (с.261), постанова Кабінету Міністрів України від 7 травня 1993 р. N 334 "Про першочергові заходи щодо підготовки і проведення земельної реформи, "Методика грошової оцінки земель сільськогосподарського призначення та населених пунктів"; (с.316), затверджена постановою, Кабінету Міністрів України 23 березня 1995 року N 213, інші нормативні документи. Земельна реформа має проводитись на демократичних засадах за участю населення яке проживає на даній території. Виключається будь-яке нав'язування колективу, чи громадянину способу господарювання. В процесі земельної реформи здійснюється перерозподіл земель за цільовим призначенням та формами власності в інтересах, створення умов для, рівноправного розвитку різних форм власності і господарювання на землі, формування багатокладної економіки, раціонального використання і охорони земель з дотриманням принципів соціальної справедливості.

Під час перерозподілу земель необхідно створити резерв для розвитку фермерства, задоволення потреб демографічних змін на селі, врегулювання міграції населення.

Кінцевою метою земельної реформи є встановлення власності на землю громадян, колективів, громадських організацій, держави. Земельна реформа покликана забезпечити перехід до ефективної системи використання земель її здійснення має спиратись на послідовний (поетапний) комплекс організаційно-економічних і правових і технічних заходів. При цьому слід враховувати особливість перехідного періоду, до ринку і сільськогосподарського виробництва. Головною особливістю його є паралельні функціонування старих і нових господарських формувань. Створюються умови для розвитку всіх форм господарювання. Кожному

громадянину, надається право вільного вибору трудової участі у будь-якій з них.

На початкових етапах необхідно створити умови Для розвитку всіх форм господарювання, на землі, а кожному громадянину надати право вільного вибору трудової участі в будь-якій з них.

Реформування земельних відносин, здійснюється шляхом роздержавлення і приватизації земель сільськогосподарських підприємств і організацій.

Земельним законодавством визначено категорії земель, які не передаються ні в колективну, ні в приватну власність, а залишаються у державній власності; До них належать землі загального користування населених пунктів; землі гірничодобувної промисловості, транспорту, зв'язку та оборони; ., землі природоохоронного, оздоровчого, рекреаційного та історик-культурного призначення, землі лісового фонду більше 5 га і водного .фонду - більше 3 га, землі сільськогосподарських; науково-дослідних установ і навчальних закладів та їх дослідних господарств учбових господарств навчальних закладів; землі господарств по вирощуванню хмелю, ефіроолійних, лікарських рослин, фруктів і винограду.

У приватну власність-земельні ділянки передаються громадянам України місцевими Радами відповідно до їх компетенції для ведення селянського (фермерського)господарства, особистого підсобного господарства будівництва та обслуговування жилого будинку і господарських будівель: (присадибна ділянка), садівництва, дачного і гаражного будівництва. .Право приватної власності на земельну ділянку громадяни набувають також у разі одержання їх у спадщину, одержання частки землі у спільному майні подружжя, купівлі-продажу, дарування та обміну.

Передаються земельні ділянки у приватну власність для означених вище цілей безплатно. ВИНЯТКОМ є передача земель для ведення селянського (фермерського) господарстві:.. У даному разі безплатно передається середня

земельна частка при виході громадянина з колективного; господарства або земельний пай. решта земель, тобто площа, яка: перевищує середню земельну частку або земельний пай, передається за плату або у постійне користування.

Враховуючи демографічні зміни, соціальні і виробничі потреби населених пунктів, сільські і селищні Ради створюють на своїй території резервний фонд земель у розмірі до 15% площі усіх сільськогосподарських угідь, включаючи угіддя: в межах . відповідних населених пунктах. Цей фонд перебуває у державній власності і призначається для подальшого перерозподілу і використання за цільовим призначенням.

Роздержавлення і приватизація земель здійснюється згідно проектів, розроблених, за рекомендаціями по /складанню проектів роздержавлення і приватизації земель сільськогосподарських підприємств і організацій (затвержені Держкомземом України і погоджені з Міністерством . сільськогосподарства і продовольства України та Міністерством у справах роздержавлення власності і монополізації виробництва України 5 травня 1992 року) відповідно до постанови Верховної Ради України "Про прискорення земельної реформи та приватизацію землі від 13 березня 1992. року;

Рішення про форму власності на землю і організаційні форми господарювання приймаються загальними зборами колективу сільськогосподарського підприємства, організації і- є підставою для включення цих підприємств і організацій до перепису, господарств, землі яких підлягають передачі у . колективну і приватну власність.

Для проведення роздержавлення і приватизації земель сільськогосподарських підприємств і організацій за рішенням сільської селищної, міської Ради або їх виконкомів створюється комісія, до складу якої включаються .депутати місцевої Ради, представники державної адміністрації, сільськогосподарських підприємств і організацій, землі яких

роздержавлюються і приватизуються, їх трудових колективів, державних землевпорядних організацій, фінансових органів та кредитних установ.

Замовниками на складання проектів роздержавлення і приватизації земель сільськогосподарських підприємств і організацій є відповідні обласні, Київське і Севастопольське міське управління Державного комітету України по земельних ресурсах.

Завдання на складання проекту розробляється замовником за участю керівників сільськогосподарських, підприємств і організацій, відповідних; сільських, селищних, міських Рад народних депутатів, органів державної адміністрації району та державних землевпорядних організацій.

Проекти роздержавлення і приватизації земель сільськогосподарських підприємств і її організацій розробляються державними землевпорядними організаціями за участю керівництва цих підприємств і організацій, фахівців місцевих органів Державного комітету України по земельних ресурсах. Розроблені проекти схвалюються трудовими колективами підприємств і організацій і затверджуються за поданням сільської, селищної, міської Ради районною (міською) Радою народних депутатів.

Після затвердження проекту роздержавлення і приватизації земель межі визначених проектом земельних ділянок (державної власності, резервного фонду, приватної і колективної власності) переносяться в натуру (на місцевість) і закріплюються межовими знаками встановленого зразка.

На підставі затвердженого проекту роздержавлення і приватизації земель сільськогосподарських підприємств і організацій проводиться передача земельних ділянок колективну власність колективним сільськогосподарським підприємствам, сільськогосподарським кооперативам, сільськогосподарським акціонерним товариствам, у тому числі створеним на базі радгоспів чи інших державних сільськогосподарських підприємств, або у власність громадян у порядку, встановленому у статті 17 Земельного кодексу

України, і видаються державні акти на право колективної власності на землю право приватної власності на землю, право постійного/користування землею.

Процес роздержавлення і приватизації земель досить трудомістка і клопітлива робота. Вона вимагає значних затрат часу, праці і коштів, а це стримує земельну реформу.

Тому, з метою організаційного та методичного забезпечення прискореної передачі земель у колективну ; власність, Державний комітет України па земельних ресурсах своїм наказом від 15 березня 1995 року N 18 затвердив “Тимчасовий порядок проведення робіт по видачі державних актів колективним сільськогосподарським підприємствам, сільськогосподарським кооперативам, сільськогосподарським акціонерним товариствам, у тому числі створеним сільськогосподарським підприємствам на базі радгоспів, на право колективної власності на землю”, за яким завершується передача землі у колективну власність з видачею державного акту про право колективної власності на землю.

Передача земель у колективну власність проводиться за рішенням сільської, селищної, міської Ради, на території якої розташовані землі.

8.4. Грошова оцінка земель сільськогосподарського призначення.

Грунтове реформування земельних відносин може бути здійснено лише за наявності грошової оцінки земель, яка необхідна при паюванні земель, передачі їх у власність, у спадщину; під заставу, при даруванні, купівлі-продажу земельної ділянки та права оренди визначенні ставок земельного податку, ціноутворенні, обліку сукупної вартості основних засобів виробництва, визначенні розмірів внеску до статутних фондів колективних сільськогосподарських підприємств, спільних підприємств, об'єднань, кооперативів тощо. Вона є вихідною базою для здійснення операцій із земельними частками(паями), а також для встановлення стартової ціни земельних ділянок при їх продажу на аукціонах.

Грошова оцінка земель здійснюється - землевпорядною службою Держкомзему України із залученням науково-дослідних установ і організацій, які займаються дослідженнями питань оцінки і використання земельних ресурсів, за методикою, розробленою Інститутом аграрної економіки разом з Держкомземом України, за участю науково дослідних установ і організацій Української академії аграрних наук, та затвердженою постановою Кабінету Міністрів України від 23 березня 1995 року №213 у відповідності з порядком грошової оцінки земель сільськогосподарського призначення та населених пунктів" (с.283), затвердженим спільним наказом Деріккомзему України, Мінсільгосппроду України, Держкоммістобудування України та Української Академії аграрних наук від 27 листопада 1995 року N 76/230/325/150.

Грошова оцінка земель визначається розміром щорічно одержаного рентного доходу з урахуванням строку його капіталізації. Останній залежить від розміру процентної ставки за користування довгостроковим кредитом. В методиці прийнято термін капіталізації в 33 роки, що відповідав г. трипроцентній платі за користування кредитом. Низька процентна ставка зумовлюється тим, що на відміну від інших засобів виробництва земля є найбільш стабільним об'єктом вкладання капіталу і залишається постійною у сфері виробництва.

В основу методики визначення грошової оцінки земель покладено рентний дохід на вирощуванні зернових культур, які в структурі посівів займають найбільшу ,питому вагу і вирощуються практично на всіх землях.

Інформаційною базою визначення грошової оцінки земель сільськогосподарського призначення є матеріали державного земельного кадастру (кількісна і якісна характеристика та економічна оцінка земель, бонітування ґрунтів). Економічна оцінка земель проведена в Україні в 1988 році на основі результатів господарської діяльності з 1980-1986 рр. Вказаний період характеризується стабільністю цін на промислову і сільськогосподарську продукцію, що дає підстави використовувати відношення рентних доходів, які одержували на землях різної якості, виражене в балах.

Грошова оцінка земель здійснюється послідовно по: Україні, Автономній Республіці Крим і областях, адміністративних районах, сільськогосподарських підприємствах, окремих земельних ділянках.

Для визначення грошової оцінки земель по Україні розраховується диференціальний рентний дохід з орних земель за економічною оцінкою по виробництву зернових культур (у центнерах) за формулою:

$$P_{дн} = (У \times Ц - З - З \times K_{нр}) : Ц, \quad (1)$$

де $P_{дн}$ - диференціальний рентний дохід з гектара орних земель (у центнерах);

$У$ - урожайність зернових з гектара (у центнерах);

$Ц$ - ціна реалізації центнера зерна;

$З$ - виробничі затрати на гектар;

$K_{нр}$ - коефіцієнт норми рентабельності.

Крім диференціального рентного доходу, в сільському господарстві створюється абсолютний; рентний дохід.

Загальний рентний дохід обчислюється як сума диференціального та абсолютного рентних доходів.

Диференціальний рентний доход , з гектара земель під багаторічними насадженнями, природними сіножатями і пасовищами розраховується, на основі співвідношень диференціальних рентних доходів цих угідь і рентного доходу на орних землях за економічною оцінкою по виробництву зернових культур за формулою:

$$P_{дн(б)(с)(п)} = \frac{P_{дн} * P_{д(б)(с)(п)}}{P_{д}} ;(2)$$

Де Р_{дн (б) (с) (п)} - диференціальний рентний доход з гектара земель під багаторічними насадженнями (б), природними сіножатями (с) і пасовищами, (п) (у центнерах);

Р_{дн} - диференціальний рентний доход з гектара орних земель (у центнерах);

Р_{д (б)(с) (п)} - Диференціальний рентний доход з гектара земель під багаторічними насадженнями (б), природними сіножатями (с) і пасовищами (п) за економічною оцінкою земель (у гривнях);

Р_д - диференціальний рентний доход з гектара орних земель за економічною оцінкою по виробництву зернових культур (у гривнях).

Грошова оцінка орних земель, земель під багаторічними насадженнями, природними сіножатями і пасовищами по Україні визначається як добуток річного рентного доходу за економічною оцінкою по виробництву зернових культур, ціни на зерно- і терміну його капіталізації за¹ формулою:

$$Г_{оз} = P_{дн} * Ц * T_k ;(3)$$

де Г_{оз} - грошова оцінка гектара орних земель, земель під багаторічними насадженнями, природними сіножатями, пасовищами по Україні (у гривнях);

РзДн -' загальний рентний доход на орних землях, землях під багаторічними насадженнями природними сіножатями і пасовищами по Україні (у центнерах);:

Ц - ціна центнера зерна (у гривнях);

T_k - термін капіталізації рентного доходу (в роках), який встановлюється на рівні 33 років.

Диференціальний рентний доход на орних землях, землях під багаторічними насадженнями, природними сіножатями і пасовищами в Автономній Республіці Крим, областях та їх адміністративних районах обчислюється за формулою:

$$P_{\text{дн}(p)} = \frac{P_{\text{дн}(y)} \times P_{\alpha(p)}}{P_{\alpha(y)}}; (4)$$

де Рдн (р) - диференціальний рентний доход з гектара орних земель, земель під багаторічними насадженнями, природними сіножатями і пасовищами по відповідному регіону (р) (у центнерах);

Рдн (у) - диференціальний рентний доход з і гектара орних земель, земель під багаторічними - насадженнями, природними сіножатями і пасовищами по Україні(у) (у центнерах);

P_d (р) - диференціальний рентний доход за економічною оцінкою по виробництву зернових культур- народних землях, землях, під багаторічними насадженнями, природними сіножатями і пасовищами за їх оцінкою по відповідному регіону (р) (у гривнях);

Рд (у)- Диференціальний рентний доход за економічною оцінкою) по виробництву зернових культур на орних землях, землях під багаторічними насадженнями природними сіножатями і пасовищами за оцінкою цих угідь по Україні (у) (у гривнях).

До диференціального рентного- доходу з гектара орних земель, земель під багаторічними насадженнями, природними сіножатями і пасовищами, визначеного за формулою 4, додається абсолютний рентний доход (постійна величина, встановлена по Україні на гектар угідь, - 1,6 центнера).

Грошова оцінка гектара орних земель, земель під багаторічними насадженнями, природними сіножатями і пасовищами визначається за формулою 3 і вихідними даними і районів.

Грошова оцінка земель колективних сільськогосподарських підприємств, сільськогосподарський кооперативів, сільськогосподарських акціонерних товариств, у тому числі, створених на базі радгоспів та інших державних сільськогосподарських підприємств (далі сільськогосподарські підприємства), обчислюється за формулою 3.

Диференціальний рентний доход на орних землях, землях під багаторічними насадженнями, природними сіножатями і пасовищами в сільськогосподарських підприємствах обчислюється за формулою:

$$P_{\partial n(n)} = \frac{P_{\partial n(p)} \times P_{\partial(n)}}{P_{\partial(p)}}; (5)$$

де $P_{\partial n(n)}$ - диференціальний рентний доход з гектара орних земель, земель під багаторічними насадженнями, природними сіножатями і пасовищами в сільськогосподарському підприємстві (ц) (у центнерах);

$P_{\partial n(p)}$ - диференціальний рентний доход з гектара орних земель, земель під багаторічними насадженнями, природними сіножатями і пасовищами по адміністративному району (р) (у Центнерах);

$P_{\partial(n)}$ - диференціальний рентний доход за економічною оцінкою по виробництву зернових культур на орних землях, землях під багаторічними насадженнями, природними сіножатями і пасовищами за оцінкою цих угідь - у сільськогосподарському підприємстві (п) (у. гривнях)

Р д (р) ~ Диференціальний рентний доход за економічною оцінкою по виробництву зернових культур на орних землях, землях під багаторічними насадженнями, природними сіножатями і пасовищами за оцінкою по адміністративному району (р) (у гривнях).

До диференціального рентного доходу з гектара, орних земель, земель під багаторічними насадженнями, природними сіножатями і пасовищами, обчисленого в сільськогосподарських підприємствах, додається абсолютний рентний доход (постійна величина, встановлена по Україні на гектар угідь, - 1,6 центнера).

Загальна грошова оцінка земель сільськогосподарського підприємства обчислюється, виходячи з грошової оцінки одного гектара відповідних угідь і їх площ у межах землекористування.

Грошова оцінка окремої земельної ділянки (території сільськогосподарських угідь, що знаходяться у власності або користуванні юридичних та фізичних осіб) визначається на основі шкал грошової оцінки агро виробничих груп ґрунтів.

Шкали грошової, оцінки агро виробничих груп ґрунтів розраховуються за формулою:

$$Г_{agr} = \frac{Г \times Б_{agr}}{Б}, (6)$$

де $Г_{agr}$ - грошова оцінка агро виробничої групи ґрунтів (у гривнях); $Б_{agr}$ - бал бонітету агро виробничої групи ґрунтів; $Б$ – бал бонітету гектара відповідних угідь по сільськогосподарському підприємству;

$Г$ - грошова оцінка гектара відповідних угідь по сільськогосподарському підприємству (у гривнях).

Можливий і другий, на нашу думку, більш обґрунтований порядок обчислення грошової оцінки окремої земельної ділянки виходячи не з балів бонітету, аз балів економічної оцінки земель. Цей порядок може бути логічнішим, так як по Україні, областях, районах і господарствах грошова оцінка визначається за показником економічної оцінки. Тому по окремих.

агро групах, а відповідно і ділянки оцінюються за цим же критерієм, за формулою:

$$Г_{agr} = \frac{Г \times Б_{eaгр}}{Б_{egкр}}, (7)$$

де $Г_{agr}$ - грошова оцінка агровиробничої групи ґрунтів;

$Б_{eaгр}$ - бал економічної оцінки агровиробничої групи ґрунтів;

$Б_{egкр}$ - бал економічної оцінки по господарствах або кадастровому району.

Загальна грошова оцінка окремої земельної ділянки визначається сумою добутків площ агровиробничих груп ґрунтів на їх грошової оцінки.

Слід зауважити, що згадана методика; дозволяє своєчасно і без особливих затрат праці і коштів вносити корективи у грошову оцінку земель: у, зв'язку з інфляційними процесами в нашій державі: та врахуванням світової тенденції щодо подорожчання землі з цією метою введено натуральний вираз грошової оцінки землі в зерновому еквіваленті.

Визначення грошової оцінки землі дає змогу вірно провести перерозподіл землі: при виділенні з існуючого господарства нового підприємства, виході громадян з господарства із своєю земельною часткою (паєм).

Якщо, наприклад у: КСП "Кузнецово" Березнівського району Рівненської області в середньому грошова оцінка гектара орних земель становить 6688 грн; за землі агрогрупи під шифром 27Б - дерново-підзолистих глейових осушених глинисто-піщаних .- 4528 грн., а 179Г - дернові легкосуглинкові - 9739 грн, то один умовний гектар (по господарству) еквівалентний .1,47 га (6668:4528) Під шифром 27Б і 0,68га (6668:9739) під шифром 179Г.

Крім того при оцінці земельної ділянки слід врахувати її відстань від центру реалізації продукції, центральної садиби тощо, що в загальному носить назву транспортний фактор.

Адже три збільшенні відстані зростають витрати на перевезення вантажів, що у прямому плані зменшує прибуток з конкретної ділянки.

В залежності від відстані перевезення підраховані (М Л. Пугачов) витрати на здійснення, однієї поїздки з вантажем і без вантажу автомобілем ГАЗ-52.

Нами підраховані коефіцієнти, за якими корегується розмір прибутку

За цих умов, якщо, наприклад, середня відстань становить 7,3 км, а ділянка землі агрогрупи 27Б – 6 км, то по першій групі еквіваленту площі 1,48 слід корегувати на коефіцієнт 0,8978, а по другій 0,69 – на коефіцієнт 1,1156. Отже, в натурі за 1 умовний гектар землі агрогрупи 27Б слід виділити 1,32 га ($1,47 \times 0,8978$), а 179Г – 0,76 ($0,68 \times 1,1156$) га.

При збільшенні різниці у відстані до ділянки у порівнянні з середньою коефіцієнт буде значно вагоміший (див. табл.).

1. Визначення коефіцієнтів зменшення (-), збільшення (+) прибутку з земельних ділянок в залежності від відстані їх розміщення.

Відстань, км	ГАЗ-52 (2,5т), грн	Зменшення прибутку за 10 поїздок, грн.	Буде одержано прибутку з 1 га (371-гр.3)	Коефіцієнти при середній відстані, км		
				5 км	10 км	7,3 км
1	1,29	12,9	358	0,9352	0,8540	0,8978
2	1,87	18,7	325,3	0,9505	0,8677	0,9123
3	2,46	24,6	346,4	0,9665	0,8825	0,9278
4	3,03	30,3	340,7	0,9827	0,8973	0,9434
5	3,62	36,2	334,8	1	0,9131	0,9600
6	4,21	42,1	328,9	1,0179	0,9295	0,9772
7	4,79	47,9	323,1	1,0362	0,9461	0,9947
7,3	4,97		321,4	1,0362	0,9461	0,99471

8	5,37	53,7	317,3	1,0552	0,,9634	1,0129
9	5,95	59,5	311,5	1,0748	0,9814	1,0318
10	6,53	65,3	305,7	1,0952	1	1,0514
11	7,12	71,2	299,8	1,1167	1,0197	1,0720
12	7,7	77	294	1,1388	1,0398	1,0932
13	8,29	82,9	288,1	1,1621	1,0611	1,1156
14	8,87	88,7	282,3	1,1860	1,0829	1,1385
15	9,45	94,5	276,5	1,2108	1,1056	1,1624
16	10,03	100,3	270,7	1,2368	1,1293	1,1873
17	10,61	106,1	264,9	1,2639	1,1540	1,1233
18	11,2	112	259	1,2927	1,1803	1,2409
19	11,73	117,3	253,7	1,3197	1,2050	1,2669
20	12,37	123,7	247,3	1,3538	1,2362	1,2996
25	15,28	152,8	218,2	1,5344	1,4010	1,4730
30	18,19	181,9	189,1	1,7705	1,6166	1,6996
35	21,1	211	160	2,0925	1,9106	2,0088
40	24,02	240,2	130,8	2,5596	2,3372	2,4572
45	26,93	269,3	101,7	3,2920	3,0059	3,1603
50	29,84	298,4	72,6	4,6116	4,2107	4,4270

Такі розрахунки можуть виконати у кожному господарстві, основні вихідні позиції (відстань, черговість виділення ділянок при виході з господарства) повинні бути затверджені колективами.

8.5. Паювання сільськогосподарських угідь

У відповідності з указами Президента України "Про невідкладні заходи щодо прискорення земельної реформи у сфері сільськогосподарського виробництва від 10 листопада 1994 року N 666 (с.253) та "Про порядок паювання земель, переданих у колективну власність сільськогосподарським підприємствам і організаціям" від 8 серпня 1995 року N 720 (с.25 5) на добровільних засадах, за рішенням трудових колективів, здійснюється паювання сільськогосподарських угідь, переданих у колективну власність колективним сільськогосподарським підприємствам, сільськогосподарським кооперативам, сільськогосподарським акціонерним товариствам, у тому числі створеним на базі радгоспів та інших державних сільськогосподарських підприємств*

Паювання земель радгоспів та інших державних сільськогосподарських підприємств здійснюється після перетворення їх на колективні сільськогосподарські підприємства;

Паювання земель ; передбачає визначення розміру земельної частки (паю) і у колективній власності на землю кожного члена колективного сільськогосподарського підприємства, сільськогосподарського кооперативу ,сільськогосподарського акціонерного товариства без виділення земельних ділянок в натурі (на місцевості),

Установлено, що при паюванні вартість і розміри в умовних кадастрових гектарах земельних часток (паїв) всіх членів підприємства, кооперативу, товариства є рівними.

Право на; земельну частку (пай) мають члени колективного сільськогосподарського підприємства, сільськогосподарського кооперативу сільськогосподарського, акціонерного товариства, в тому числі пенсіонери, які раніше працювали в ньому і залишаються членами зазначеного підприємства, кооперативу, товариства, відповідно до списку, що додається до державного акту на право колективної власності на землю.

Для здійснення паювання земель у підприємствах, кооперативах, товариствах утворюються комісії з числа їх працівників, які затверджуються загальними зборами уповноважених) членів підприємства. Рішення щодо затвердження обчислених комісією розмірів земельної частки (паю) приймається районною державною адміністрацією.

Паювання земель, проводиться за методикою, розробленою Інститутом аграрної економіки УААН разом з Держкомземом ;України (с.355).

Методикою передбачається розрахунок вартості земельної частки (паю) та визначення її розміру, в кадастрових гектарах. Для цього використовуються наступні показники:

- площа сільськогосподарських угідь, переданих підприємству у колективну власність;

- грошова оцінка земель сільськогосподарського призначення;

- кількість пайовиків, які мають право на земельну частку (пай), у відповідності з списком громадян-членів колективного сільськогосподарського підприємства, що додається до державного акта на право колективної власності на землю. У разі потреби список, уточнюється і підписується головами відповідної Ради підприємства.

Вартість земельної частки (паю) обчислюється діленням суми грошової оцінки сільськогосподарських угідь, переданих у колективну власність підприємству і підлягають паюванню, на кількість пайовиків, тобто членів підприємства, які мають право на земельну частку (пай), за формулою:

$$B_{зч(п)} = G_{оз} \div K_n$$

де: $B_{зч(п)}$ - вартість земельної частки (паю), млрд.грн.; , $G_{оз}$ - грошова оцінка сільськогосподарських угідь, переданих у колективну власність підприємству, всього, млн. грн.

$K(п)$ - кількість пайовиків, які мають право на земельну частку (пай) (чол.).

Середня грошова оцінка одного гектара сільськогосподарських угідь, переданих у колективну власність підприємству, обчислюється за формулою:

$$Гос = Гоз : Пзкв'$$

де: Гос .- середня грошова оцінка одного гектара сільське господарських угідь по підприємству, переданих у колективну власність, млн.грн.;

Гоз - грошова оцінка сільськогосподарських угідь, переданих у колективну власність підприємству, всього млн.грн.;

Пзкв - площа сільськогосподарських угідь, переданих у колективну власність підприємству, гектарів.

Розмір земельної частки (паю) в умовних кадастрових гектарах обчислюється за формулою:

$$Рзчк = Гоз : Гос,$$

Де: Рзчк – розмір земельної частки (паю) в умовних кадастрових гектарах.

В цілому розмір земельної частки (паю) в умовних кадастрових гектарах по підприємству повинен відповідати кількості фізичних гектарів, які припадають, на одного пайовика.

Після затвердження результатів паювання земель відповідна районна державна адміністрація видає (з одночасною реєстрацією) кожному члену колективного сільськогосподарського підприємства, сільськогосподарського кооперативу, сільськогосподарського акціонерного товариства сертифікату право приватної власності на земельну частку (пай) єдиного в Україні зразка.

Паюванням земель колективної власності з видачею кожному члену колективного сільськогосподарського підприємства сертифікату на право приватної власності на земельну частку(пай), без виділення земельної

ділянки в натурі (на місцевості), по суті завершується розв'язання основного завдання земельної реформи на селі. Цим самим відкривається широкий простір для радикальної організаційно-господарської - реструктуризації колективних сільськогосподарських підприємств.

На основі приватної власності на землю громадянам надається можливість створювати спільні сільськогосподарські підприємства, асоціації, об'єднання, спілки, акціонерні товариства, інші; кооперативні підприємства і організації. Власники земельних часток (паїв) можуть передавати право на них в оренду спадщину, дарувати обмінювати, передавати під заставу, продавати без зміни цільового призначення земель. Лише на такій основі можна сформулювати істинного господаря на землі

Оцінка вартості майна сільськогосподарських підприємств здійснюється за методикою, затвердженою Постановою Кабінету Міністрів України від: 15 серпня 1996р. №961.

Об'єктами паювання: майнової колективної власності підприємств є основні і обігові засоби виробництва кошти та цінні папери, грошові та майнові внески його членів, вироблена ними продукція, доходи, інші активи і пасиви, майно, придбане на законних підставах. Об'єктами власності підприємства є також частки (пайові внески) у майні та прибутках міжгосподарських підприємств, в які входить підприємство.

При нарахуванні члену підприємства частини прибутку у формі дивідендів останні за його бажанням можуть бути зараховані, на збільшення частки пайового фонду. Паювання здійснюється: з визначенням вартості майнового паю по слідуючих складових: виробничі будівлі (по видах); машинно-тракторний парк, продуктивна та робоча худоба та інше майно.

Післямова

Аграрна економіка – одна із важливих сфер діяльності людини. Забезпечення населення продуктами споживання і товарами першої необхідності неможливо без агропромислового виробництва. Тому кожна держава проблемам його розвитку надавала особливо важливого значення. В кожній країні вона пройшла досить складний шлях свого розвитку. Зазнавши архіреволюційних перетворень після жовтневої революції вона стала на соціалістичний шлях розвитку. Націоналізація землі, повне одержавлення майна і нерухомості, ліквідація приватної власності, організація колгоспів, радгоспів, міжгосподарських підприємств, створили умови для державного панування і управління розвитку агропромислового комплексу. Розвиваючись на плановій основі аграрна економіка досягла певних успіхів. Однак в країнах з ринковою економікою агропромислове виробництво досягло значно більших економічних результатів. Створивши великий продовольчий фонд для власного населення, економічні високорозвинені країни стали великими імпортерами продовольства на зовнішній ринок. В той час, коли в нашій країні процес розвитку агропромислового виробництва загальмувався і назрівала продовольча криза.

З одержанням Україною незалежності виникла необхідність реформування агропромислового комплексу.

Аграрна реформа була спрямована на структурну перебудову агропромислового комплексу, вдосконалення його функціонально-компонентної і територіальної структури, роздержавлення і приватизацію майна, землі і нерухомості, реформування колгоспів і радгоспів, паювання землі, розвиток різних форм власності, поглиблення товарно-грошових відносин, розвиток ринкової економіки, конкуренції, агробізнесу і насичення ринку власними продовольчими товарами. Однак аграрна реформа здійснювалась у дуже складних економічних умовах. Глобальна економічна криза, яка охопила все народне господарство найбільш негативно позначилася на розвитку агропромислового комплексу. Порушення

виробничих, технологічних, фінансово-економічних і організаційних зв'язків між окремими галузями агропромислового комплексу, господарствами і підприємствами, погіршення системи матеріально-технічного забезпечення господарств, цінові диспаритети, велика експансія зарубіжних товаровиробників на внутрішній ринок спричинила великий занепад вітчизняного виробництва. Назріла необхідність великих коректив в аграрній політиці держави і стратегії, тактики структурних перетворень. В кінці дано ґрунтовний аналіз розвитку всіх галузей аграрної економіки, дано оцінку позитивних і негативних наслідків аграрної реформи і обґрунтовано шлях переходу до нового етапу її розвитку. Книга розрахована на студентів і викладачів вищих навчальних закладів і спеціалістів сільського господарства.

ЛІТЕРАТУРА

1. Конституція України. -К.: Право, 1996.
2. Національна програма розвитку агропромислового виробництва і соціального відродження села на 1999-2010 рр. – К., 1999 р.
3. Програма Діяльності Кабінету Міністрів України «Реформи заради Добробуту». - К., 2000.
4. Агропромисловий комплекс України / За ред. П. Т.Саблука. -К.: УААН;2002.
5. Гладій М. В. Використання виробничо-ресурсного потенціалу аграрного сектора економіки України {питання теорії, методології і практики): Монографія. - Львів, 1998.
6. Економіка підприємств АПК / За ред. С. Л. Дусановського, В. М. Олійника, Т. Г. Дудара. -Тернопіль: Збруч, 1997.
7. Коршинський М. П., Макаренко Ю. М. Молочно- промисловий підкомплекс України. - К.: ІАЕ УААН, 1998.
8. Нелеп В. М. Планування на аграрному підприємстві. - К. :КНЕУ, 2000.
9. Проблеми реформування соціальної інфраструктури села / Упорядник і відповідальна за випуск д. е. н. Г. Купалова. - К.: ТОВ ІВЦ «Діловий контакт», 1999.
10. Реформування та розвиток підприємств агропромислового виробництва: Посібник у питаннях і відповідях / Під ред. П. Т. Саблука. -К.: ІАЕ, 1999.
11. Реформування сільського господарства в Україні: широке поле / За ред. Штефана фон Крамона-Таубадея та Людвіга Штріве.- К,: Фенікс, 1999.
12. Реформування та розвиток підприємств агропромислового виробництва / За ред. П. Саблука. - К.: ІАЕ, 1999.
13. Розвиток господарських формувань і організація виробництва в аграрній сфері АПК / За ред. Зубця М. В., Саблука П. Т., Мессель-Веселяка В. Я. - К.: Українська академія аграрних наук. Інститут аграрної економіки, 1999.
14. Статистичний щорічник за 2000 р. -К.: Техніка, 2001.
15. Точилін В. О., Остапенко Т. О. Городеній В. В; Продовольча безпека як концепція ринкових реформ в аграрному секторі економіки України. - К.: Інститут економічного прогнозування НАН України, 1998.
16. Хорунжий М. Й. Організація агропромислового комплексу— К: КНЕУ, 2001.
17. Юрчишин В. В. Аграрні перетворення в Україні. - К.: КНЕУ, 2000.
18. Білорусько Я. К. Ринок сільськогосподарської техніки та його цінові аспекти // Економіка АПК.—К., 1995 р.

19. Лукінов І. І. Ефективно реформувати агропродовольчу сферу // Економіка АПК, № 4. - К., 1995 р.
20. Пасхавер Б. Й. Ціноутворення в продовольчому комплексі. // Економіка АПК, № 10. - К., 1995 р.
21. Ситник В. П., Ходаківський Е. І. Пріоритети с/г праці // Вісник аграрної науки, №1, 1994 р.
22. Степаненко І. Х. Аукціони на с/г продукцію // Економіка АПК, №2, 1995р.
23. Шпичак О. М. Проблеми ціноутворення АПК України // Економіка АПК, № 10. - К., 1995 р.
24. Мельник А. Ф. Організаційно-економічний механізм розвитку територіального комплексу послуг. — Тернопіль: Збруч, 1997.
25. Михасюк Р. І., Побурко Я. О. Основи регулювання економічного і соціального розвитку регіонів: Навч. посібник. - К.: ІСДО, 1995
26. Онищенко О. М., Юрчишин В. В. Формування підприємницьких структур в аграрній сфері України. Регіональна економіка. - 1997. - № 4.
27. Качан Є. П., Петрига М. О. Розміщення продуктивних сил України: Підручник. - К. Вища школа, 1997.
28. Хорунжий М. Й. Аграрна політика. - К.: КНЕУ, 1998.
29. Шпичак О. М., Ситник В. П. Ціноутворення в умовах формування ринкових відносин в АПК. -К.: ІАЕ УААН, 1998.
30. Худолій Л. М. Економічний механізм формування функціонування зерна в Україні. - К.: ІАЕУААН, 1998.
31. Фесина А. А. Зовнішньоекономічна діяльність АПК. — К.: ІАЕУААН, 1999
32. Шепотько Л. Село: Сучасна політика і стратегія розвитку. – К.: ІЕНАНУ, 1999